

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
HUKUK FELSEFESİ VE SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI**

LİBERAL FEMİNİZMİN HUKUKİ EŞİTLİK ANLAYIŞININ ELEŞTİRİSİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Neslihan SEÇGİN

BURSA – 2023

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
HUKUK FELSEFESİ VE SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI**

LİBERAL FEMİNİZMİN HUKUKİ EŞİTLİK ANLAYIŞININ ELEŞTİRİSİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Neslihan SEÇGİN

**Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÖLBAŞI**

BURSA – 2023

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Liberal Feminizmin Hukuki Eşitlik Anlayışının Eleştirisi” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

01.12.2023

Adı Soyadı: Neslihan SEÇGİN

Öğrenci No: 702080002

Anabilim Dalı: Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Programı: Kamu Hukuku Tezli Yüksek Lisans

Tezin Türü: ☒ Yüksek Lisans / ☐ Doktora / ☐ Sanatta Yeterlilik

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Neslihan SEÇGİN
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Kamu Hukuku
Bilim Dalı : Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : IX + 118
Mezuniyet Tarihi :
Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÖLBAŞI

Liberal Feminizmin Hukuki Eşitlik Anlayışının Eleştirisi

Temel olarak kadın ve erkek cinsiyetlerinin sosyal, ekonomik ve politik açıdan eşit oldukları yönündeki inanç şeklinde tanımlanabilecek olan feminizm akımının hedefi; kadın ve erkek cinsiyetleri arasındaki eşitliği bozan durumların ortadan kaldırılmasıdır. Çalışmamızda feminizmin temelini oluşturan “eşitlik” kavramı çerçevesinde yöneltilecek eleştirilere ağırlık verilmekle birlikte; konu hem kuramsal tartışmalar hem de uygulamaya yönelik örneklerle açıklanmıştır.

Eşitliğe ilişkin değerlendirme, şekli ve maddi eşitlik olmak üzere iki ana başlık altında yapılmıştır. Çalışmamızda feminist teorilerin eşitlik konusuna yaklaşımları çerçevesinde liberal feminist teorinin eşitlik anlayışı ele alınmıştır. Bu çerçevede yapılan değerlendirmede, liberal feminizmin benimsediği yasal/kanun önünde eşitlik anlayışının şekli eşitlik olduğu kanaatine varılmıştır. Şekli eşitlik uygulandığında; farklı durumdaki kişilere aynı şekilde davranılması, eşitliğe aykırı sonuçlar doğuracağı için ideal bir eşitlik anlayışının nasıl olması gerektiği sorusuna çalışma kapsamında yanıt aranmıştır.

Kadın-erkek arası farklılıklardan yola çıkıldığında; farklılıklar aynı şekilde davranma yükümlülüğü yüklenmediği için farklı davranışlar, eşitliği ihlal etmeyecektir. Bu bağlamda pozitif ayrımcılık niteliğindeki düzenlemelerin getirilmesine birtakım feministler kadınların zayıf, ezilen konumda görülmesi anlamına geldiği gerekçesiyle karşı çıksalar da kanaatimizce farklı düzenlemelerin yapılış gerekçesi önem arz etmektedir. Esasen kadınlar ayrıcalık istememekte, eşitliğe ulaşmanın yollarını aramaktadırlar. Hukuk sisteminde yerleşik ataerkil yapılanma cinsiyetsiz bir yapılanma gibi her iki cinse de eşit mesafede durmadıkça, eşitliği sağlamaya yönelik uygulamalar da kaçınılmaz olarak gerekli hale gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Liberalizm, Eşitlik, Feminizm, Aynılık-Farklılık Tartışması, Radikal Feminizm, Sosyalist Feminizm, Kültürel Feminizm, Postmodernist Feminizm.

ABSTRACT

Name & surname : Neslihan SEÇGİN
University : Bursa Uludag University
Institute : Institute of Social Sciences
Field : Public Law
Subfield : Philosophy and Sociology of Law
Degree awarded : Master
Page : IX + 118
Date of degree awarded :
Supervisor : Assistant Professor Serkan GÖLBAŞI

Critique of Liberal Feminism's Understanding of Legal Equality

The aim of the feminism movement, which can basically be defined as the belief that men and women are socially, economically and politically equal, is to eliminate the situations that disrupt the equality between men and women. In our study, while the criticisms directed within the framework of the concept of "equality", which constitutes the basis of feminism, are emphasized; the subject is explained with both theoretical discussions and practical examples.

The evaluation of equality has been made under two main headings: formal and substantive equality. In our study, within the framework of the approaches of feminist theories to the issue of equality, the understanding of equality of liberal feminist theory has been discussed.

In the evaluation made within this framework, it is concluded that the understanding of equality before the law adopted by liberal feminism is formal equality. When formal equality is applied; since treating people in different situations in the same way will lead to results contrary to equality, the study sought an answer to the question of how an ideal understanding of equality should be. Based on the differences between men and women, different behaviors will not violate equality since differences do not impose an obligation to act in the same way. In this context, although some feminists oppose the introduction of positive discrimination regulations on the grounds that it means that women are seen as weak and oppressed, in our opinion, the reason for the different regulations is important. Essentially, women do not want privileges, they seek ways to achieve equality. As long as the patriarchal structure established in the legal system does not stand at an equal distance to both sexes like a genderless structure, practices aimed at ensuring equality inevitably become necessary.

Keywords: Liberalism, Equality, Feminism, Sameness-Difference Debate, Radical Feminism, Socialist Feminism, Cultural Feminism, Postmodernist Feminism.

ÖNSÖZ

Bu çalışmayı genellikle yanlış anlaşıldığını düşündüğüm “cinsiyetler arası eşitlik” kavramı ve feminist teorilerin kavrama yaklaşımları çerçevesinde oluştururken, aklımda cinsiyetler arası ideal eşitliğin nasıl olması gerektiği sorusu bulunuyordu. Beni bu konuda çalışmam için teşvik eden, tez konumun belirlenmesinden itibaren her aşamada desteklerini ve olumlu yaklaşımını hissettiğim tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÖLBAŞI’ya tüm emekleri ve değerli katkıları için çok teşekkür ediyorum. Tez jürimde yer alan ve yüksek lisans ders döneminde öğrencisi olduğum hocam Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Burcu AKBABA’ya tezimi titizlikle inceleyerek yaptığı katkılar ve önerileri için teşekkür ederim. Fikirleriyle tezimin gelişmesine katkı sunan, ayrıca Kırklareli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı Başkanı ve Fakültemiz dekan yardımcısı Dr. Öğr. Üyesi Burçin AYDOĞDU’ya tez yazım sürecimin her aşamasındaki içten destekleri, anlayışı ve tez jürimde yer aldığı için teşekkür ederim.

Akademik çalışmalarımızda teşviklerini her zaman hissettiğimiz Kırklareli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ahmet Mithat GÜNEŞ’e; dekan yardımcısı Dr. Öğr. Üyesi Eray Aksın ATAR’a ve Kamu Hukuku Bölüm Başkanı Prof. Dr. Seçkin YAVUZDOĞAN’a tüm destekleri için teşekkür ederim.

Tez yazım sürecinde devamlı olarak fikir alışverişinde bulunduğum, görüşleriyle çalışmama katkı sağlayan, desteklerini her daim hissettiren Kırklareli Üniversitesi Hukuk Fakültesi bünyesindeki hocalarıma ve fakülte idari kadro üyelerimize çok teşekkür ederim. Gerek akademik katkılarıyla gerekse tecrübelerini aktararak hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen Kırklareli Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nin değerli araştırma görevlisi arkadaşlarımin her birine, tüm destekleri ve arkadaşlıklarıyla bu süreci güzelleştirdikleri için teşekkür ederim.

Son olarak bende yeri ayrı olan dostlarıma ve her daim varlıklarıyla yanımda olduklarını hissettiren, beni destekleyen, akademik kariyer yolculuğumun en büyük destekçileri olan sevgili aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. İyi ki hayatımdasınız.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

FEMİNİZM KAVRAMI VE TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

1.1. Feminizm Kavramı ve Feminist Hukuk Metodolojisi	4
1.1.1. Aynılık ve Farklılık Yaklaşımları	7
1.1.2. Farklılıkla İlgili Sosyolojik Kuramlar ve Etnometodoloji Kavramı	11
1.1.3. Toplumsal Cinsiyet ve Biyolojik Cinsiyet Kavramları	13
1.2. Feminizmin Tarihsel Gelişim Süreci İçinde Liberal Feminizm	15
1.2.1. Feminizmin Tarihsel Gelişimine Kısa Bir Giriş	15
1.2.2. Liberal Feminizmin Ortaya Çıkışı ve Kesişimsellik Teorisi	17
1.3. Diğer Feminist Düşünce Akımları.....	21
1.3.1. Kültürel Feminizm	21
1.3.2. Radikal Feminizm	28
1.3.3. Sosyalist Feminizm	34
1.3.4. Postmodernist Feminizm.....	44
1.4. Değerlendirme.....	48

İKİNCİ BÖLÜM

LİBERAL FEMİNİZM

2.1. Liberal Feminizme Genel Bir Bakış.....	51
2.2. Temsilcilerinin Perspektifinden Liberal Feminizm.....	56
2.3. Liberal Feminizmin Kazanımları	60
2.3.1. Liberal Feminizmde Oy Hakkı	61
2.3.2. Liberal Feminizmde Eğitim Hakkı	64
2.3.3. Liberal Feminizmde Çalışma Hakkı.....	67
2.4. Değerlendirme.....	69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİBERAL FEMİNİZMİN HUKUKİ EŞİTLİK ANLAYIŞINA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. Eşitlik Kavramı ve Eşitliğin Tarihsel Kökenine Dair Değerlendirmeler	73
3.2. Liberal Feminizmin Benimsediği “Eşitlik” Anlayışı	79
3.3. Liberal Feminizmin Eşitlik Anlayışına Yöneltilen Eleştiriler.....	84
3.3.1. Kültürel Feminizmin Eleştirileri	84
3.3.2. Radikal Feminizmin Eleştirileri	86
3.3.3. Sosyalist Feminizmin Eleştirileri	90
3.3.4. Postmodernist Feminizmin Eleştirileri	93
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	103
KAYNAKÇA.....	109

KISALTMALAR

AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AYM	: Anayasa Mahkemesi
Bkz./bkz.	: Bakınız
der.	: Derleyen
dn.	: Dipnot
ed.	: Editör
E.	: Esas
İÜHFM	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
K.	: Karar
m.	: Madde
MHB	: Marmara Hukuk Bülteni
sy.	: Sayı
TMK	: Türk Medeni Kanunu
Trc. /trc.	: Tercüman
v.	: Versus
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
v. dğr.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

Feminizm kavramı genellikle geniş anlamda kullanılmakta ve birbirlerinden farklılaşan feminizm türleri bulunduğu göz ardı edilmektedir. Feminist düşünce tarihi, yüzyıllardır birbirleriyle çelişen pek çok farklı görüşü içeren ve dalgalar halinde şekillenen düşünce akımlarını bünyesinde barındırmıştır. Çalışmamızın konusu feminizmin alt türlerinden biri olan liberal feminizmde eşitlik kavramına yöneltilen eleştiriler olmakla beraber, konu ele alınırken tarihi gelişim sürecinin incelenmesi ve akımlar arası bağlantıların ortaya konulması yoluyla açıklamalar yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada İlk Çağ, Orta Çağ ve Yeni Çağ'da kadının konumu ve kadına karşı tutumun değerlendirilmesine tarihsel gelişim sürecinin izlenebilmesi açısından bu bölümde ve son bölümde kısaca değinilecek; ancak çalışmanın zamansal sınırlama bağlamında Yakın Çağ'ı kapsamaması nedeniyle bahsi geçen dönemler ayrıntılı olarak ele alınmayacaktır.

İlk Çağ'da Antik Yunan düşünürlerinin kadının konumuna ilişkin görüşlerine dair bir değerlendirme yapıldığında, henüz tüm insanların doğuştan temel haklara sahip oldukları veya özgür ve eşit olduklarının kabul edilmediği, insan hakları kavramının dahi mevcut olmadığı bir dönemin kadın-erkek arası eşitliğin veya kadın haklarının tanınması için de oldukça erken olması şaşırtıcı değildir. Nitekim bu dönemin düşünürlerinden Platon ve Aristoteles'in cinsiyet ayrımcılığının karşısında durduklarından bahsetmek mümkün değildir. Her ne kadar Platon'un kadınlara bazı haklar tanınmasına yönelik olan ve olumlu olarak görülebilecek görüşleri mevcut olsa da asıl amacın eşitliği sağlamak değil devletin düzeni ve refahını sağlamak olduğu belirtilmelidir. Platon ve Aristoteles'in eşitlik anlayışları ve kadın-erkek eşitliğine bakışları ile tarihi açıdan önemli olan Atina demokrasisinde eşitliğin durumu çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıca ele alınacaktır. Orta Çağ'da hâkim olan düşüncelerin bir kısmı; kadınların rasyonel bir akla sahip olsalar da erkekler kadar akıllı olmadıkları, tutkularını kontrol etmekte başarısız oldukları ve erkekler tarafından yönetilip toplumsal yaşamda erkeğe tabi olmaları gerektiği şeklindeydi. Bu nedenle Orta Çağ düşünürleri İlk Çağ düşünürlerinden zamansal olarak farklılaşsalar da kadına yönelik düşünce ve tutumlarında herhangi bir değişiklik olduğunu savunmak mümkün değildir. Yeni Çağ'da ise; Rousseau, Locke ve Hobbes'un teorik

varsayımları geleneksel düzenin liberal ve temsili yönetim ile modern aile yapılanmasına dönüşmesini sağlasa da kocanın kadın üstündeki egemenliğinin devamlılığına müdahale etmemiştir. Bu düşünürlerin toplum ve devlete yönelik düşünceleri birbirlerinden farklılaşsa da hepsinin düşüncelerinde ortak olarak kamusal alan-özel alan ayrımının bulunduğu belirtilmelidir. Klasik liberal sözleşme teorisinde yer alan kamusal alan-özel alan ayrımı, -erkek ile ilişkilendirilen kamusal alan ve kadınla ilişkilendirilen özel alan şeklinde-günümüze kadar devam eden sürecin oluşumuna katkı sağlamıştır. Her üç dönemin düşünürleri ortak olarak kadının erkekten farklı olduğu düşüncesini benimsemişlerdir. Bu farklılık düşüncesi; düşünürlerin insan haklarının dahi gelişmediği çok eski zamanlarda yaşamalarından kaynaklansa da düşünürlerce oluşturulan zayıf, erkeğe bağımlı, duygusal kadın imajı kadınların geri planda kalmasına neden olmuştur. Kadın-erkek arası doğal farklılıkların mevcudiyeti nesnel bir gerçeklik olsa da; kadının dezavantajlı, erkeğin ise üstün konumda olduğu düşüncesinin öznel değerlendirmelerin ötesine geçmesi mümkün değildir.

Çalışmamızın ilk bölümünde; feminizm kavramı, kavram eksenindeki önemli sosyolojik yaklaşımlar ve liberal feminist düşüncenin oluşumuna dair tarihsel gelişmelere değinildikten sonra diğer feminist düşünce akımları incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, liberal feminizme ilişkin açıklamalar, temsilcilerinin perspektiflerinden liberal feminizmin değerlendirilmesiyle genişletilmiş ve liberal feminizmin oy hakkı, eğitim hakkı ve çalışma hakkı bağlamındaki kazanımları incelenmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise tarihsel gelişimi çerçevesinde eşitlik kavramı ve liberal feminizmin oluşturduğu eşitlik anlayışı değerlendirildikten sonra diğer düşünce akımlarının liberal feminizmin savunduğu eşitlik anlayışı nedeniyle yönelttiği eleştiriler ele alınmış, eleştiriler hukuki bağlamda güncel gelişmeler çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda hem feminizmin gelişim süreçlerine hem de mevcut duruma ilişkin birtakım sorulara cevaplar aranırken hala çözümlenemeyen bazı hususlara yer verilmiştir. Aynılık ve farklılık yaklaşımları ekseninde sıkça gündeme gelen ve tartışılan eşit muamele-özel muamele ayrımı bu süregelen tartışmalara örnek olarak gösterilebilir. Nitekim cinsiyet eşitliği hususunda da sıkça tartışıldığı üzere, kadın ve erkek cinsiyetleri aynı kabul edildiğinde kadınların biyolojik farklılıkları nedeniyle dezavantajlı konuma geçmeleri söz konusu olacaktır. Farklı kabul edilmeleri durumunda olması gereken eylem olan farklı muamele, pozitif ayrımcılığa neden olduğu için eleştirilmiş ve bunun yanında

zaman zaman da yeterli çözümü sağlayamaması gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bunun yanında çalışmada da yer yer vurgulanacağı üzere, kadın-erkek arası farklılıklara değinilirken erkek ölçüsünün standart alınması da feminist teorilerce sıkça eleştirilmiştir. Esasen eşit muamele-özel muamele ayrımı yapılırken dahi eşitliğin kapsamı tam olarak anlaşılamamaktadır. Bu nedenle, çalışma kapsamında öncelikle eşitlik kavramının anayasa hukukundaki şekli eşitlik ve maddi eşitlik ayrımları bağlamında değerlendirilmesi gerekmiştir. Bu bağlamda; şekli eşitlik ilkesi, yasaların genel ve soyut nitelik taşımasını ve herkese eşit olarak uygulanmasını ifade etmektedir. Maddi eşitlik ilkesi ise temel olarak aynı durumda bulunanlara aynı davranılması sonucunda eşitliğin sağlanabileceğini, farklı durumdaki kişilere uygulanan eşit muamelenin ise eşitliği sağlayamayacağını hatta eşitsizlik yaratacağını ifade etmektedir. Çalışmada bu hususlara ilişkin AYM ve AİHM kararlarına hem eşitlik ilkesini hem de somut olaylara ilişkin değerlendirmeleri içermeleri bakımından yer verilmiştir. Ayrıca eşitlik ilkesi bağlamında fırsat eşitliğinin de önemli bir konumu bulunmakta olup çalışma bağlamında fırsat eşitliği kavramının somutlaştırılması açısından örnekler üzerinden açıklamalar yapılmıştır.

Çalışmanın başlangıcında belirtilmesi gereken önemli bir husus da günümüzde feminizmin alt türlerinin incelediği pek çok sorun bulunsa da bu çalışmada yalnızca eşitlik ilkesi bağlamında sınırlama yapılacağıdır. Eşitlik ilkesi kapsamında kalınması açısından sadece genel olarak tartışma başlıklarına yer verilmesiyle yetinilmiştir. Çalışmanın eşitlik ilkesi bağlamında sınırlandırılmasının önemi de şurada ortaya çıkmaktadır; teorik olarak günümüzde kadınlara uzun yıllar süren mücadeleler ve hukuki-sosyal gelişmelerden sonra seçme ve seçilme hakkı, eğitim hakkı, çalışma hakkı tanınmışken görünürde eşitliğin sağlandığı izleniminin oluşması normaldir. Fakat pratiğe bakıldığında hak tanınmasının genellikle teoride kaldığı için yeterli olmadığı, pratikte tatmin edici sonuçlara ulaştıramadığı görülmektedir. Çalışmanın ilk iki bölümünde de inceleneceği üzere, bu hususa ilişkin sayısal veriler gerek siyasi katılımı parlamento sandalye sayılarının dağılımıyla gerekse kadın-erkek işçiler arası ücret farkına ilişkin uçurumla ilgili olsun, uygulamadaki sapmaları göstermektedir. İdeal bir eşitlik sistemine ulaşılması için öncelikle kavramların yüzeysel tanımlamalarla bırakılmadan irdelenip kavranması, sonrasında sadece teoride kalmayan, pratik yanı da olan hukuki dayanakların oluşturulması ve somut olaylara karşı dinamik bir yapılanma ve dönüşümün sağlanması gerekmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FEMİNİZM KAVRAMI VE TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

1.1. Feminizm Kavramı ve Feminist Hukuk Metodolojisi

Feminizm temel olarak kadın ve erkek cinsiyetlerinin sosyal, ekonomik ve politik açıdan eşit oldukları yönündeki inanç şeklinde tanımlanabilir¹. Kavram, eşitlik anlayışının yanında kadın cinsinin haklarını arayan akıma da atıfta bulunmaktadır². Feminizm akımının hedefi ise kadın ve erkek cinsiyetleri arasındaki eşitliği bozan durumların ortadan kaldırılması olarak ifade edilebilir³. Eşitliği şekli ve maddi eşitlik olarak iki başlık altında ele almak suretiyle; feminist teorilerin kadın ve erkeğin aynılığı ve farklılığı konusunda iki temel yaklaşımı bulunduğu belirtilmelidir. Bu doğrultuda aynı ve farklı olma hususunda 1920’lerden günümüze süren tartışmalar mevcuttur. Tartışma, benzerlikten dolayı cinsiyet ayrımı yapılmaksızın kadınların erkeklerle eşit muameleyi hak etmeleri ile farklılıktan dolayı tanınması ve karşılanması gereken özel ihtiyaçları olduğu çerçevesinde gelişmiştir. Ancak feminizmi bu şekilde kategorize etme çalışmaları, feminizmin temelde paradoksal ve tutarsız görünen ancak zorunlu olarak hem eşitlik hem de farklılık yaklaşımını bünyesinde barındıran yapısına ters düşmektedir⁴. Bu nedenle yaklaşımların birbirlerinden farklılaşmalarının yanında kesiştikleri hususların da bulunması oldukça doğal bir durumdur.

Feminist hukuk metodolojisi kavramına gelindiğinde, öncelikle metot ve metodoloji kavramlarına ve hukukta metodolojinin konumuna değinmek konunun daha iyi anlaşılması için yerinde olacaktır. Metot kavramı, Türkçeye “bir yolu izlemek” anlamına gelen Yunanca bir kelime olan “methodos” kavramından geçmiş olup; Antik Yunan’da bilimsel veya felsefi araştırma yolu anlamında kullanılmıştır⁵.

¹“History&Society, feminism”, Britannica, erişim 02.10.2022, <https://www.britannica.com/topic/feminism> Ayrıca bkz. Nazlı Hilal Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları ve İdeal Bir Hukuk Anlayışı* (İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2017), 127.

² Kavram, 1890 yılında Fransızcadan İngilizce’ye geçmiş olup “womanism” kelimesinin yerini almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Susan Kingsley Kent, “Feminism, what is it? Definitions: An overview”, in *The Routledge Global History Of Feminism*, ed. Bonnie G. Smith and Nova Robinson (New York: Routledge, 2022), 9.

³ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 127.

⁴ Kingsley Kent, “Feminism, what is it? Definitions: An overview”, 9.

⁵ Ertuğrul Uzun, *Hukuk Metodolojisinin Sorunları* (İstanbul: Nora Kitap, 2018), 30.

Metodoloji ise hedefe ulaşılması için takip edilecek tüm yolları inceleyen bilim olarak tanımlanabilir⁶. Klasik mantıktan ayrılarak bağımsız bir disiplin haline gelen metodoloji, mantık bilimiyle yakın ilişki içindedir. Günümüzde mantık bilimi, genel mantık ve metodoloji başlıkları altında iki bölümde incelenmektedir⁷.

Hukuk metodolojisi ise hukukun belirli hedeflere ulaşmak, amaçları gerçekleştirmek için izlemesi gereken usulü ve araçları ele almaktadır. Hukuk düzenindeki problemlerin belirlenerek doğru ve adil şekilde çözümlenmesi amacıyla kullanılan yöntemler, hukuk metodolojisinin inceleme alanında yer alır⁸. Hukukta metodoloji hukukun bilimselliğine ilişkin tartışmaları bünyesinde barındırdığı için karmaşık bir görünüme sahiptir⁹. Süregelen tartışmalara rağmen, hukukta izlenen yöntemin bilimsel niteliği, esasında normatif ve dogmatik nitelik taşıyan hukukun bilimsel çalışma alanları arasında sayılması sonucunu doğurmuştur¹⁰.

Feminist metodoloji kavramı çerçevesinde epistemolojinin önemine de değinmek gerekmektedir. Esasen epistemoloji ve metodoloji arasındaki fark; epistemoloji bilimsel ve akademik bilgiyi neyin oluşturduğuna dair kriterlerle ilgilenirken metodolojinin bilgi üretimine yönelik kurallar, ilkeler ve prosedürlere odaklanmasıdır. Metodolojiden farklı olarak yöntemler ise yukarıda da belirtildiği üzere, belirli bir araştırmayı yürütmek için seçilen somut yaklaşımlarla ilgilidir¹¹. Epistemoloji ya da bilgi teorisi, “bilen kişiler” olarak değerlendirilen özneleri ele almış olup;¹² feminist perspektiften önemi, bilen kişi

⁶ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Metodolojisi* (Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 1999), 1.

⁷ Ahmet Mithat Güneş, *Hukuk Metodolojisi* (Bursa: Ekin Yayınevi, 2022), 22. Abdullah Demir, *Klasik Mantık* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınevi, 2013), 27.

⁸ Güneş, *Hukuk Metodolojisi*, 3. Yaşar Karayalçın ve Aynur Yongalık, *Hukukta Öğretim-Kaynaklar-Metod: Problem Çözme* (Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınevi, 2008), 120. Ali Nazım Sözer, *Hukukta Yöntembilim* (İzmir: Beta Yayıncılık, 2013), 17.

⁹ F. Ceren Akçabay, “Feminist Hukuk Metodolojisi: Hukuk Uygulaması, Feminizm ve Politika”, *Hukuk ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları* içinde, ed. Gülriz Uygur ve Nadire Özdemir, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019), 19.

¹⁰ Rona Serozan, *Hukukta Yöntem* (İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2015), 2.

¹¹ Nina Lykke, *Feminist Studies A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing* (New York: Routledge, 2010) 144.

¹² “Bilen kişiler” ifadesiyle kastedilen husus; bilimde, tarihte, sosyolojide kısacası bilgi teorisine ilişkin alanlarda duyulan sesin erkek sesi olması olup hâkim ataerkil yapılanmanın da bunu güçlendirdiği savunulmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Maria Mies, “Feminist Araştırmalar için Bir Metodolojiye Doğru”, *Kadın Araştırmalarında Yöntem* (İstanbul: Sel Yayıncılık, 1995), 36.

öznesinin erkek olduğu noktasında yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda kadınların da “bilen özneler” olarak kabul edileceği alternatif teoriler önerilmiştir¹³.

Hukukta feminist metotların gelişmesine gelindiğinde değinilmesi gereken bir sosyal bilim okulu, 1920-30’lu yıllarda Almanya’da ortaya çıkan ve eleştirel teori olarak da bilinen Frankfurt Okuludur¹⁴. Daha sonraki yıllarda ise Katharine T. Bartlett’in “Feminist Legal Methods” (Feminist Hukuk Metotları)¹⁵ adlı makalesi feminist metodolojinin gelişimi açısından önemli bir konumda yer almıştır. Feminist metotlardan¹⁶ farklı olarak feminist hukuk metotları üç başlık altında incelenmektedir. Bu metotlardan ilki kadın sorusu sorma, ikincisi feminist pratik akıl yürütme ve üçüncüsü bilinç yükseltmedir.

Kadın soruları sorma metodu, hukukun kadınların ve dışlanmış grupların bakış açılarını gerekçesiz şekilde görünmez kıldığı gerçeğini ortaya çıkarmak için oluşturulmuştur¹⁷. Bu metot, kadınların somut ihtiyaçlarının temel alınarak değerlendirilmesine dayanmaktadır. Hukukun kadın ile başladığı ve kadının soyut bir nesne olmayıp somut varlık olduğu düşüncesi, metodun temel varsayımı iken; erkekliğin maskesini düşürerek hukuki reformların altyapısını oluşturmak, metodun temel hedefidir¹⁸. Kadın soruları sorulması metodu; geçmiş dönemlerde oy hakkı, sözleşme

¹³ Mies, “Feminist Araştırmalar”, 36. Fatma Süzgün Şahin, “Feminist Hukuk Teorisinde Metodoloji” (Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 89. Burada bahsi geçen “bilen özneler” kavramına ilişkin birkaç açıklama yapmak yerinde olacaktır. Mies 1978 yılında Mies-Postulatı olarak adlandırdığı kadın araştırmaları ve yöntemlerine dair bilimsel bir yaklaşım geliştirmiştir. Bkz. Maria Mies, “Methodische Postulate zur Frauenforschung”, *Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis*, 1: 41-63. Yaklaşımına göre feminist araştırmada nesne, kadın hareketinin taleplerine göre belirlenmekte ve araştırma sürecinin amacı toplumsal durumu değiştirmektedir. Böylelikle bir karşılıklı bilinçlenme süreci oluşmaktadır ve bu süreçte kadınlar aracılığıyla tarihin ele geçirilmesi için kadınların hem araştıran hem araştırılan birer özne olması gerektiği görüşü yaklaşıma hâkim olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rudolf Richter, *Sosyolojik Paradigmalar: Klasik ve Modern Sosyoloji Anlayışlarına Giriş*, trc. Necmettin Doğan, (İstanbul: Küre Yayınları), 213.

¹⁴ Bu okulun önemli düşünürlerine örnek olarak Horkheimer, Adorno, Marcuse ve Habermas verilebilir. Anılan düşünürlerin ilgilendikleri konular arasında egemen sistemde üretilen-yeniden üretimi yapılan sosyal konu, tartışma ve zıtlıklar bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin, “Metodoloji”, 170.

¹⁵ Katharine T. Bartlett, “Feminist Legal Methods”, *Feminist Legal Theory*, ed. D. Kelly Weisberg (Philadelphia: Temple University Press, 1993), 550.

¹⁶ Nicel metotları eril metotlar, nitel metotları ise duygular ve tecrübeye önem verme özellikleri taşıdıkları için dişil metotlar olarak değerlendiren feminist araştırmacılar tarafından kullanılan feminist metotlar şu şekilde sıralanabilir: Feminist mülakat araştırması, feminist etnografi, feminist kapsamlı alan araştırması, feminist deneysel araştırma, feminist çapraz kültürel araştırma, feminist sözlü tarih, feminist içerik analizi, feminist vaka çalışması ve feminist eylem araştırması. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin, “Metodoloji”, 101 vd.

¹⁷ Bartlett, “Feminist Legal Methods”, 550.

¹⁸ Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence* (London: Cavendish Publishing Limited, 1998), 23. Şahin, “Metodoloji”, 182.

özgürlüğü, mülkiyet hakkı ya da kürtaj konusunda verilen hukuki mücadeleler esnasında kadınları belirli kalıp ve rollere hapseden toplumsal kurallara karşı başarılı şekilde kullanılmıştır¹⁹.

Feminist pratik akıl yürütme, diğer adıyla feminist pratik uslamlama, hukuki problemlerin geniş bir alanına uygulanmakta olup baskın kültür içinde yansıtılmayan bakış açılarının da tanımlanması hedefini taşımıştır. Dolayısıyla bu metodun hedefi, geleneksel kabullerin genişletilmesi yoluyla daha duyarlı hukuk kuralları oluşturulmasıdır²⁰.

Bilinç yükseltme metodu, yerleşik ve kabul görmüş hukuki ilkelerin kişisel olarak etkilenen kişilerin deneyimleri perspektifinden geçerliliğinin test edilmesine dayanmaktadır²¹. Metodun amacı, eleştirel bir bakışla kendisini oluşturan unsurları irdelemek ve özgün bir anlatım kazanmaktır²². Bilinç yükseltme, araştırma tekniklerinin merkezinde yer alan ve feministler tarafından çalışılan bir süreç olup çok çeşitli çalışma konu ve örneklerine sahiptir²³. Bu süreç, bir kişinin deneyiminin diğerlerinininkine eklenerek etkileşim ve iş birliği geliştirilmesine dayanmaktadır. Dolayısıyla metod kullanılarak elde edilen bilgi, deneyimlere dair paylaşımlardan ulaşılan ortak deneyim ve modellerden yola çıkılarak elde edilmektedir²⁴.

1.1.1. Aynılık ve Farklılık Yaklaşımları

1970 ve 1980’li yıllarda eşit haklar ve aynılık-farklılık tartışmaları yaşanmış olup bu dönemlerde hukuki eşitliğe ulaşılması için kadınlar ve erkeklerin aynı ya da farklı

¹⁹ Örnek olarak Brandwell v. Illinois davasında eyaletin vatandaşlara sağladığı koruma ve ayrıcalıklardan evli bir kadın vatandaş olan Myra Brandwell’in neden yararlanamadığı sorulmuş ve hâkimin verdiği cevap kamusal-özel alan tartışması ekseninde toplumsal cinsiyete ilişkin geleneksel hukuki düşünce yapısını gösteren tipik bir örnek niteliğinde olmuştur: “*Medeni hukuk ve doğanın kendisi, kadın ve erkeğin korunan alan ve kaderlerine büyük farklılıklar atfeder. Erkek, kadının savunucusu ve koruyucusudur ya da olmalıdır. Kadın cinsiyetine ait olan doğal ürkeklik ve kırılganlık kadını medeni hayattaki pek çok uğraşla uyumsuz hale getirmektedir. Aile kurumunun organizasyonu kadınlık işlevlerine ve ev içi alana işaret eder.*” Ayrıntılı bilgi için bkz. Akçabay, “Metodoloji”, 26. Brandwell v. Illinois, 83 U.S., 1973, 140.

²⁰ Bartlett, “Feminist Legal Methods”, 553. Şahin, “Metodoloji”, 183-184.

²¹ Şahin, “Metodoloji”, 178.

²² Catharine A. MacKinnon, *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, trc. Türkan Yöney ve Sabir Yücesoy, (İstanbul: Metis Yayınları, Ocak 2003), 106.

²³ Bu konulara örnek olarak kadınların hayat hikayelerindeki tecavüz, boşanma, işsizlik, fiziksel kötüye kullanım gibi deneyimleri gösterilebilir. Nitekim bu şekildeki deneyimler yaşanıp tükenmemekte, kişileri maddi ve manevi açıdan pek çok değişiklikle karşı karşıya bırakmakta ve yaşamlarının geri kalanını da etkilemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin, “Metodoloji”, 192.

²⁴ Şahin, “Metodoloji”, 194.

olmalarına dair tartışmalar yapılmıştır²⁵. Sonraki bölümlerde ele alınacağı üzere liberal feminist teori aynılık yaklaşımını benimserken²⁶; kültürel, radikal, sosyalist ve postmodernist feminist teoriler²⁷ farklılık yaklaşımını benimsemişlerdir. Aynılık ve farklılık tartışmalarının toplumda ve hukuk sisteminde kadınların maruz kaldığı ayrımcı uygulamalara ve eşitliğin yadsınması sorununa işaret etmesi açısından önemli bir konumu bulunmaktadır²⁸.

Aynılık esasına göre kadın-erkek arasında kişisel kimlik veya insani yetenekler bakımından herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Bu yaklaşıma göre kadın ve erkeğin yetenek geliştirme veya mesleki beceri kazanma gibi konular da dahil olmak üzere farklı seçimlere yönelmelerinin nedeni doğuştan gelen özellikleri değildir²⁹.

Farklılık esasına göre kadınlar biyolojik yapıları ve taşıdıkları değerlerle erkeklerden farklı olup bu nedenle farklı ve özel muamele görmeleri gereklidir. Yaklaşıma göre kadın-erkek cinsiyetleri arası kişilik ve beceri konularında aşırı derecede fark mevcut olup adeta kimliklerine işleyen bu özelliklerin (doğuştan veya sonradan kazanılmaları fark etmeksizin) değiştirilmesi mümkün değildir³⁰.

Farklılık teorileri altında ele alınan ekollerden biri olan biyolojik deterministler ekolüne göre cinsiyetler üzerinde etkisi yadsınamayacak olan hormonlar, bireylerin özelliklerini de etkilemektedir. Bu görüşe göre erkeklerde atiklik, saldırganlık gibi yönler öne çıkarken; kadınlarda besleyicilik, fedakârlık gibi yönlerin öne çıkmasında hormonların etkisi vardır³¹.

²⁵ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 132.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bölüm 2, 2.1- Liberal Feminizme Genel Bir Bakış.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bölüm 1, 1.3- Diğer Feminist Düşünce Akımları.

²⁸ Murat Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı ve Feminist Düşünce Teorileri* (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2003), 50.

²⁹ Bu görüşe göre kadınların benlik duygularının gelişmesi için iki sosyal koşul gerektiği savunulmuştur. Bunlardan ilki, cinsiyetçi tutum sergileyerek kadınları aşağı gören erkeklere karşı erkek benlik değerlerinin küçümsendiği bir feminist politika geliştirilmesi iken; ikincisi, kadınların becerilerinin toplum tarafından engellenmesine karşı bu becerilerin geliştirilmesi için feminist eğitim programlarının düzenlenmesi olarak belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ann Ferguson, “Benliğin Cepheleri Üzerine Feminist Bir Teori”, *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, Sel Yayıncılık, trc. Ayşe Durakbaşı, 1995, 190. Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 48.

³⁰ Ferguson, “Benliğin Cepheleri”, 190.

³¹ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 49.

Feminist teorisyenler, hem yasal eşitlik doktrinini hem de toplumun güç yapısını yalnızca erkeklerin bakış açısını yansıtan “fallosentrik” bir yapı olduğu gerekçesiyle eleştirmişlerdir. Bu eleştiriler, cinsel eşitlik konusunda birbiriyle çelişen iki görüşü beslemiş olup bu görüşler: “eşit muamele” veya “simetrik” model ve “özel muamele” veya “asimetrik” model şeklindedir. Nitekim radikal feminist Christine Littleton’ın “Cinsel Eşitliği Yeniden Yapılandırmak” isimli makalesinde³² eşitliği anlamaya yönelik yaklaşımlar için simetrik (paralel reformist ve aynılık yaklaşımları) ve asimetrik (paralel radikal ve farklılık yaklaşımları) şeklinde yaptığı sınıflandırma; kadın ve erkeğin meseleler, normlar ve kurallar açısından “toplum içinde nasıl konumlandırıldığına” işaret etmektedir. Simetrik vizyonun “asimilasyon” ve “androjeni” olarak adlandırılan iki alt modeli vardır. Mahkemeler tarafından en sık kabul edilen model olan asimilasyon, kadınlara şans verildiğinde gerçekten erkekler gibi oldukları veya olabilecekleri fikrine dayanmaktadır³³. Asimilasyoncu feminist yaklaşımda, yaklaşımın isminden de anlaşılacağı üzere, kadınların erkeklere benzeyerek asimile olmaları gerektiği düşüncesi hakimdir. Yaklaşımına göre ancak bu şekilde kadınların erkeklerle aynı hukuki statüye kavuşabilecekleri savunulmuştur³⁴. Bu durum esasen kadınlara erkek standartlarının uygulanması şeklinde de ifade edilebilir. Somut bir örnek vermek gerekirse kadın ve erkeklerin çalışma saatleri arasında bir farklılık olmaması yönündeki bir sözleşme söz konusu olduğunda; kadınlar yönünden biyolojik yapı kaynaklı hamilelik, doğum, emzirme gibi durumlarda farklılığa ilişkin bir hak talebinde bulunmaları mümkün olmayacak ve eşit çalışma saatleri nedeniyle erkeklere benzemek, asimile olmak zorunda kalacaklardır. Böyle bir durumda farklılık yanlısı feministler, asimilasyoncu yaklaşımı kadın ve erkek arasındaki farkların yalnızca toplumsal olarak yaratıldığını düşünüp biyolojik farklılıkları görmezden geldiği gerekçesiyle eleştirmişlerdir³⁵.

Asimilasyon modeliyle mücadele etmek, eşitlik kavramında kadınların bakış açısını içkin bir yeniden kavramsallaştırma ve esaslı eşitlik yolundaki yeni strateji arayışlarını gerektirir. Bu hususta hukuk sisteminin kadınların ezilmesine neden olan

³² Christine A. Littleton, “Reconstructing Sexual Equality”, *California Law Review* 75, sy. 4 (1987): 1292-1293, erişim 10.10.2022, <https://doi.org/10.2307/3480595>.

³³ Littleton, “Reconstructing”, 1293.

³⁴ Fatma İrem Çağlar Gürgey, “‘Feminist Hukuk Teorisi’ Nedir?”, *Hukuk Kuramı* 1, sy. 5 (Eylül-Ekim 2014): 31, erişim 13.10.2022, https://www.hukukkurami.net/editor/Sayi_5/05_03_gurgey.pdf.

³⁵ Çağlar Gürgey, “‘Feminist Hukuk Teorisi’ Nedir?”, 31.

ataerkil bir yapı ve erkek bakış açısına dayalı bir insan yaratımı olarak görülmesinin de etkisi vardır. Asimilasyoncu yaklaşım pek çok farklı yönden eleştirilmiş olup Littleton’a göre bir toplum tamamıyla asimilasyoncu yaklaşımı benimserse değişecek tek husus işverenlerin erkekleri işe alırken kadınları görmezden gelmelerine ilişkin önyargılarından kurtulmaları olacak ve bu toplumun ekonomik ve politik kurumlarında da yalnızca küçük değişiklikler gerekecektir³⁶. Nitekim Littleton’a göre geleneksel hukuk yaklaşımıyla asimilasyoncu yaklaşım arasında önemli farklar bulunmamaktadır. Asimilasyoncu yaklaşım taraftarlarına göre kadınlar erkeklere benzeyip maskülen davranışlar sergiledikleri oranda eşit muamele hakkını elde etmektedirler³⁷.

Androjeni yaklaşımı, kadınların ve erkeklerin birbirlerine çok benzediklerini ya da en azından benzeyebileceklerini öne sürerek eşitliğin ikisi arasında altın bir orta seçilerek bu standardın her iki cinsiyete de androjen kişilere uygulanır gibi uygulanması gerektiğini savunmuştur. Bu model, asimilasyon modelinden daha az sıklıkla tartışılmaktadır. Bununla birlikte, tüm kurumların, çalışma alışkanlıklarının ve ücret ölçeklerinin önemli sayıda androjen kişinin yararı olmadan formüle edildiği göz önüne alındığında, androjen simetrisinin kavramsallaştırılması için birçok kamu ve özel kurumun önemli ölçüde yeniden yapılandırılması gerekecektir³⁸.

Littleton, mevcut eşitlik teorisini inceledikten sonra esasen asimetrik olarak tanımladığı “kabul olarak eşitlik” adlı kendi cinsel eşitlik modelini önermiş, ardından “kabul” modelinin feminist eşitlik ve güç eleştirilerine nasıl yanıt verdiğini göstermiştir. Littleton, kadınların erkeklerden biyolojik ve kültürel farklılıklarının, ister “doğal” ister yapay olsun, gerçek ve önemli olduğunu savunmuştur. Bunun yanında kadınların maruz kaldığı eşitsizliğin toplumun kadınları erkeklerden farklı oldukları gerekçesiyle değersizleştirmesinden kaynaklandığını savunmuştur³⁹.

Farklılık yaklaşımını benimseyen feministlerce aynılık esası herkesi aynı statüye dahil ederek erkek merkezli dünyada kadınların görmezden gelinmesine neden olmaktadır. Onlara göre cinsiyete dayanan iş bölümü ve erkek perspektifinin yaşamın her

³⁶ Littleton, “Reconstructing”, 1302.

³⁷ Littleton, “Reconstructing”, 1302. Çağlar Gürgey, “‘Feminist Hukuk Teorisi’ Nedir?”, 31.

³⁸ Littleton, “Reconstructing”, 1279-1280.

³⁹ Littleton, “Reconstructing”, 1293.

alanında odak noktasında olan değerleri, toplumdaki ataerkil düşünce ve yapılanmayı kurumsallaştırdığı için kadın-erkek aynılığı esası hiçbir zaman gerçekçi olamayacaktır⁴⁰.

1.1.2. Farklılıkla İlgili Sosyolojik Kuramlar ve Etnometodoloji Kavramı

Cinsiyet farklılığına ilişkin sosyolojik kuramlar iki başlık altında incelenmiştir. Bunlar; feminist kurumsal kuram ve feminist etkileşimci kuram olarak adlandırılmıştır. Feminist kurumsal kuramda cinsiyet ayrımına ilişkin farklılığın kişilerin toplum içinde büründükleri rollere ve aile içi iş bölümüne göre şekillendiği savunulmuştur. Bu kurama göre kadınların aile içinde eş, anne, ev işleri çalışanı olarak özel alanda kalmasının toplumsal hayatta da yıllarca sürecektir yansımaları olmuştur⁴¹. Aile içindeki cinsiyete dayalı iş bölümü bu kuramda farklılığın temel belirleyicisi olarak görülmüş olup pek çok alanda kadın-erkek arası farklılıkları ürettiği savunulmuştur⁴². Nitekim kurama göre siyasi katılım alanından meslek seçimine, kariyer ilerlemesine ve üst yönetim konumlarında yer alma hususundaki tutuma kadar bu toplumsal rollerin etkisi bulunmaktadır⁴³. Feminist etkileşimci kurama gelindiğinde ise bu kuramı incelemeye yakın ilişkili olduğu etnometodoloji kavramı açıklanarak başlanmalıdır. Etkileşimci kuram cinsiyet farkının kökenlerine dair en kapsamlı sosyolojik anlayış olup bu kurama göre cinsiyet kavramı insanlar arası etkileşimlere göre şekillenmektedir. Bu doğrultuda, ilgili kuram kapsamında cinsiyetin etkileşimlerde nasıl inşa edildiği ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin nasıl sürdürüldüğü de etnometodolojiden yararlanılarak incelenmiştir.

Sosyolog Harold Garfinkel tarafından oluşturulan etnometodoloji kavramı “bir gruba mensup insanların veya insan topluluğunun gündelik yaşantıları içinde kullandıkları ‘pratik akıl yürütme’ yöntemleri”ni ifade etmektedir⁴⁴. 1967 yılında

⁴⁰ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 54. Bahsi geçen görüşün savunucularına bir örnek ve ayrıntılı bilgi için bkz. Patricia Smith, *Feminist Jurisprudence and The Nature of Law*, (New York: Oxford University Press, 1993), 498-501.

⁴¹ George Ritzer ve Jeffrey Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri*, trc. Irmak Ertuna Howison (Ankara: De Ki Basım Yayım Ltd. Şti., 2013), 169.

⁴² George Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, trc. Himmet Hülür (Ankara: De Ki Basım Yayım Ltd. Şti., 2011), 464.

⁴³ Kurama yöneltilen eleştiriler iki başlık altında ele alınabilir. Bunlardan ilki; kadın-erkek arası cinsiyet farklılığı kurumsal konumlara göre değerlendirildiği için, aynı kurumsal konumda bulunan farklı cinsten iki kişinin arasındaki cinsiyet farkının göz ardı edilmesidir. İkinci eleştiri ise kuramın geliştirdiği modelin sabit ve determinist nitelik taşıdığı yönünde olmuştur. Belirtilen eleştiriler için bkz. Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 169.

⁴⁴ Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 391. Yunanca kökenli etnometodoloji kelimesinin etimolojik kökenine bakıldığında “etno” kavramı bir gruba mensup üyeler, halk ya da insan topluluğunu ifade ederken

Garfinkel, pratik eylemlerin bilimsel açıklamaları da dahil olmak üzere insanların açıklamalarının “temel” düşünömselliğini ele almıştır. Garfinkel “bilginin sosyal yapısının, içinde üretildiğı ve sürdüröldöğö kurumsal faaliyet bağlamlarından bağımsız olarak analiz edilemeyeceğini” göstermiştir⁴⁵. Nitekim etnometodoloji, toplumsal etkileşimlerin gerçekleşme şekillerini, toplumsal düzenlemelerin oluşma şekillerini ve toplumsal normların işleyişini inceleyen bir yaklaşımdır. Etnometodologlar, sosyal eylemleri inceleyerek toplumsal düzenlemelerin oluşumunu ve toplumsal normların işleyişini keşfetmeye çalışmışlardır⁴⁶.

Etkileşimci kuram “cinsiyeti gerçekleştirme” kavramına odaklanmış olup kuramın savunucuları cinsiyeti gerçekleştirmek için kişinin kendisini kadın değil de erkek (ya da tam tersi şekilde) ayırt etmesinin önemli bir etkisi olduğunu savunmuşlardır. Kurama yöneltilen en önemli eleştiri aynı zamanda etnometodolojiye de yöneltilmiş olup hesap verilebilirlik standartlarının kaynağının açıklanamamasına ilişkin olmuştur⁴⁷.

Temelde feminist etkileşimci kuram ve etnometodolojinin kesişim noktası toplumsal etkileşim ve düzenlemelerin anlaşılmasıyken etkileşimci kuram bağlamında etnometodolojiden yararlanıldığında cinsiyet ve toplumsal cinsiyet rollerinin inşası, analizi ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği gibi konuların daha derinlemesine irdelenmesi mümkün olacağı için iki kavramın birlikte ele alınması önemli rol oynamaktadır. Bir sonraki başlıkta toplumsal cinsiyet-biyolojik cinsiyet kavramları çerçevesinde “toplumsal cinsiyetin inşası” kavramı ve bunun ne şekilde mümkün olabileceğı değerlendirilecektir.

“etnometodoloji” kavramı bu kişilerin kendi toplumsal dünyalarını anlamaya ilişkin olarak kullandıkları yöntemleri ifade etmektedir. Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 391-392.

⁴⁵ Judith Baxter, *Positioning Gender in Discourse A Feminist Methodology* (New York: MacMillan, 2003), 50.

⁴⁶ Anthony J. Liddicoat, “Ethnomethodology”, *The International Encyclopedia of Linguistic Anthropology*, (2020): 6, erişim 23.06.2023, <https://doi.org/10.1002/9781118786093.iela0120>.

⁴⁷ Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 170. Eleştirinin temelinde açıklanabilirlik ilkesi olarak da ifade edilen hesap verilebilirlik ilkesi ve bu kuramın cinsiyetin yeniden üretimine odaklanması hususları yer almaktadır. Açıklanabilirlik ilkesine göre toplumsal etkileşim halindeki insanlar diğer insanların kendilerinden beklediğı veya onlar tarafından anlaşılabilir şekilde davrandıklarında “açıklanabilir” olduklarını düşünecekler ve davranışlarını da diğerlerinin belirli bir durumda davranışı nasıl yorumlayacaklarına dair beklenti doğrultusunda yöneteceklerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ritzer, 465.

1.1.3. Toplumsal Cinsiyet ve Biyolojik Cinsiyet Kavramları

Temel olarak “cinsiyet” kavramı, kadınlar ve erkekler arasındaki biyolojik farklılıkları; “toplumsal cinsiyet” kavramı ise toplumlar tarafından yaratılan kimliksel farklılıkları ifade etmektedir⁴⁸.

Toplumsal cinsiyet kavramı, biyolojik cinsiyet kavramına nazaran hem “biyolojik kadınları” hem de “biyolojik erkekleri” inceleme açısından avantajlı konumdadır. Bu avantaj kadınları ve erkekleri tekil olarak ele almak yerine toplumsal cinsiyete odaklanmayı da sağladığı için hem kadınlığın hem de erkekliğin toplumsal konumlarının tespitini kolaylaştırır⁴⁹. Ataerki toplumlarca biyoloji gerekçe gösterilerek kadınlara birtakım roller yüklendiği için feminist hareketler, biyolojik cinsiyetin karşısına toplumsal cinsiyet kavramını çıkarmıştır. Esasen burada hedef, kadınların doğurganlık kapasitesinin dezavantajlı konuma geçmelerine ve erkeklere bağımlı olmalarına neden olmasının engellenmesidir⁵⁰. Ancak günümüzde toplumsal cinsiyet kavramı bundan çok daha fazlasını içermektedir.

Toplumsal cinsiyet tarihi çalışmaları yapan Amerikalı feminist Joan Wallach Scott, toplumsal cinsiyet kavramının sosyal statüsünün nedenlerine bakmaktan ziyade insan ilişkisi ve faaliyeti için bir metafor olarak kullanılmasına geçilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Toplumsal cinsiyetin “gücü ifade etmenin birincil yolu” olduğunu savunan Scott, bu kavramı kadınları tarihin geleneksel maskülen alanlarına taşımak için kullanmıştır⁵¹. Dolayısıyla, toplumsal cinsiyetin anlamlarını analiz etmek feminist tarihçilerin alanını da genişletmiştir. Artık sadece kadınları ve onların faaliyet alanlarını incelemek veya kadınlık ve erkekliğin toplumsal inşasına bakmak yetersiz kalmaktadır. Günümüzde siyaset, entelektüel söylem ve ekonomi gibi prestijli alanlarda dahi “iktidarın birincil göstergesi” olarak kullanılan toplumsal cinsiyet kavramı ele alınmalıdır⁵².

⁴⁸ Judith M. Bennett, “Feminism and History”, *Gender & History* 1, sy. 3 (1989): 258, erişim 12.01.2023, <https://doi.org/10.1111/j.1468-0424.1989.tb00256.x>. Ayrımın biyolojik temeline ilişkin bir sorgulama için bkz. Gisela Bock, “Women’s History and Gender History: Aspects of an International Debate”, *Gender & History* 1, sy. 1 (1989): 15, erişim 12.01.2023, <https://doi.org/10.1111/j.1468-0424.1989.tb00232.x>.

⁴⁹ Bennett, “Feminism and History”, 258.

⁵⁰ Oktay Uygun, *Hukuk Teorileri* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021), 198-199.

⁵¹ Joan Wallach Scott, *Gender and the Politics of History* (New York: Columbia University Press, 1988), 50.

⁵² Scott, *Gender and the Politics of History*, 46.

Toplumsal cinsiyetin tarihsel olarak incelenmesinin bazı gerçek avantajları vardır; bize kadınlar ve erkekler hakkında olağan görünen pek çok fikrin aslında toplumsal olarak inşa edildiğini hatırlatır. Bu noktada Scott'un savunduğu toplumsal cinsiyet görüşü dikkatli bir şekilde ele alınarak diğer feminizm tarihi çalışmalarından ayrı tutulmamalıdır. Bennett, Scott'ın bakış açısının biyolojik cinsiyeti görmezden geldiğini, maddi gerçeklikle örtüşmediğini ve cinsiyetler arasındaki eşitsizliği soyutladığını ifade eder⁵³. Bennett'e göre kadınların geçmişteki zorlu yaşamları, kadınların faaliyetlerini şekillendiren ve kısıtlayan maddi güçler, kadınların zorluklarla ve engellerle başa çıkmaları toplumsal cinsiyet kavramı içerisinde değersizleşmektedir⁵⁴.

İlerleyen bölümlerde benimsediği görüşler ve eserleri ayrıntılı olarak ele alınacak olan radikal feminist Simone de Beauvoir'ın *İkinci Cinsiyet* adlı eserinin başında yer alan “kadın doğulmaz, kadın olunur” ifadesi de esasında Scott ile aynı yönde toplumsal cinsiyetin bir kültürel inşa-proje olduğuna işaret etmiştir⁵⁵. Toplumsal cinsiyet kavramıyla aslında biyolojinin/biyolojik cinsiyetin kader olduğu varsayımına karşı çıkılmaktadır⁵⁶. Esasen biyolojik farklılıkların kadınları erkeklere göre dezavantajlı konuma getirmesini engellemek için oluşturulmuş bir kavram olan toplumsal cinsiyet, etkileşimci sosyolojik kuram kapsamında da değinilen “toplumsal cinsiyetin inşası” kavramı çerçevesinde dönüşüme uğramıştır. Bu konuya ilişkin bir örnek olarak; önceki bölümde ele alınan etnometodoloji kavramını oluşturan sosyolog Garfinkel'in 1950'lerde açıkça kadın olarak niteleyebileceği hatta “kadın olduğu tartışma götürmeyen”⁵⁷ Agnes adındaki kişiyle tanışmasına ilişkin anekdota değinmek yerinde olacaktır. Doğumunda

⁵³ Bennett, “Feminism and History”, 258.

⁵⁴ Bennett, “Feminism and History”, 258. *Scott'ın toplumsal cinsiyet çalışmalarına yaklaşımının daha geniş bir eleştirisi için bkz.* Claudia Koonz, “Review of Post Scripts, by Joan Wallach Scott”, *Women's Review of Books* 6, sy. 4 (1989): 19-20, erişim 10.04.2023, <https://www.jstor.org/stable/4020479?origin=crossref>.

⁵⁵ Kitabın giriş kısmı şu şekildedir: “*Kadın doğulmaz: Kadın olunur. İnsan dışısının toplum içinde bulunduğu biçimi belirleyen hiçbir biyolojik, ruhsal, ekonomik yazgı yoktur; erkek ile hadım edilmiş varlık arasındaki kadınsı diye nitelendirilen bu ürünü yaratan, uygarlığın bütünüdür. Birey ancak başkalarının dolayısıyla “Başka” olarak oluşur. Çocuk kendisi için var olduğu ölçüde, kendini cinsel bakımdan farklılaşmış olarak kavramaz. Hem oğlan hem kız çocuklarının bedenleri ilkin bir özelliğin yansımasıdır, dünyanın anlaşılmasını sağlayan araçtır. Çocuklar, evreni cinsel organları aracılığıyla değil, gözleri ve elleriyle kavrarlar.*” Ayrıntılı bilgi için bkz. Simone de Beauvoir, *İkinci Cinsiyet Cilt 2-Yaşanmış Deneyim*, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019), 13.

⁵⁶ İlkey Özkürallı, “Queer Teori”, *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, haz. Feryal Saygılıgil, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2022), 213.

⁵⁷ Nitelemeye göre Agnes bazı belirli güzellik standartlarına da uygun “ideal” vücut ölçülerine sahip, sevimli yüzü, alınmış kaşları ve ruj sürülmüş dudaklarıyla “mükemmel” bir kadın görünümündedir. Fakat Garfinkel bir süre sonra Agnes'in her zaman bir kadın görünümüne sahip olmadığını fark etmiştir; bkz. Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 399.

erkek olarak tanımlanan ve on altı yaşına geldiğinde bir şeylerin ters gittiğini fark edip evinden uzaklaşan Agnes, kadın kıyafetleri giyinse de bir kadın olarak kabul edilmek için *kadın gibi görünmenin yanında kadın gibi davranmayı* da öğrenmesi gerektiğini fark etmiştir. Bu doğrultuda kabul edilen kalıpları öğrenen Agnes kadın olarak tanımlanmaya ve kendini tanımlamaya başlamıştır. Garfinkel de bu dönüşme pratiklerini incelemiş ve cinsiyetin yalnızca doğuştan kadın veya erkek olarak doğmakla oluşmadığını, bunun yanında basmakalıp pratiklerin de öğrenildiği ve rutin olarak bunların kullanıldığı sonucuna ulaşmıştır. Bu şekilde, atfedilen bir statü olarak görülen toplumsal cinsiyet kategorisinin dahi yerleşik pratiklerin uygulanması olarak değerlendirilmesi mümkündür⁵⁸.

Beauvoir'ya göre de “biyolojik cinsiyet” kavramı dişil beden olgulara dayanan yönlerini ifade ederken, “toplumsal cinsiyet” kavramı bedenin üstlendiği kültürel anlam ve formlara karşılık gelmektedir. Bu nedenle de “kadın olmak” için dişil üreme organına sahip olmak zorunlu değildir, “beden” kavramı toplumsal cinsiyet olasılıklarının farklı şekillerde gerçekleştirilmesine ve yorumlanmasına açık konumdadır⁵⁹.

1.2. Feminizmin Tarihsel Gelişim Süreci İçinde Liberal Feminizm

1.2.1. Feminizmin Tarihsel Gelişimine Kısa Bir Giriş

Tarihsel süreçte, feminist tarih kavramının ortaya çıkışından önce, kadın tarihi kavramı kullanılmıştır. Sonrasında toplumsal cinsiyet tarihi çalışmaları kavramının kullanılmaya başlanmasıyla, toplumsal süreçlerin ilişkisel işleyişi⁶⁰ incelenmiştir⁶¹.

Farklı dalgalar halinde gelişim gösteren feminizmin ilk dalgası kadınların oy hakkı ve iş gücüne katılımlarını amaçlamıştır. Bu dönemde fırsat eşitliğiyle ilgili konulara

⁵⁸ Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 399-400.

⁵⁹ Özküralpli, “Queer Teori”, 213.

⁶⁰ Burada geçen “toplumsal süreçlerin ilişkisel işleyişi” kavramının esasen sosyolojik yöntemlerden ilişkisel sosyoloji kavramıyla bağlantısı vardır. İlişkisel sosyoloji, toplumsal hayatı toplumsal ilişkiler çerçevesinde inceleyerek araştırır bir alandır. Christopher Powell ve François Dépelteau, *İlişkisel Sosyoloji Ontolojik ve Teorik Yönelimler* (Ankara: Phoenix Yayınları, 2015), 15.

⁶¹ Serpil Çakır, “Feminist Tarih Yazımı: Tarihin Kadınlar İçin, Kadınlar Tarafından Yeniden İnşası”, *Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar Prof. Dr. Nermin Abadan Unat’a Armağan*, der. Serpil Sancar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011), 507. Bock, “Women’s History and Gender History”, 17.

yoğunlaştığı için bu dönem liberal feminizm dönemi olarak da adlandırılabilir⁶². ABD tarihinde feminizmin gelişiminde kölelik karşıtı hareketin uzantısı olarak 1830’lu yıllarda başlayan ve oy hakkı mücadelelerine odaklanan birinci dalganın önemli etkisi olmuştur. Bu dalganın önemi 1848’de Seneca Falls’ta kadın haklarına ilişkin ilk konferansın yapılması ve 1920’de on dokuzuncu değişiklikte kadınların da oy hakkının tanınması hususlarından da anlaşılabilecektir⁶³.

İkinci dalga, modern feminizm dönemi olarak da adlandırılmakta olup cinsiyet temelli güç ilişkilerinin topluma etkileri ve ataerkillik kavramına odaklanmıştır⁶⁴. İkinci dalga, ekonomik ve toplumsal eşitlik dönüşümünü hedeflemiş olup kadın-erkek arası ilişkileri toplumsal cinsiyet kavramı ekseninde yeniden şekillendirmiştir⁶⁵. Bu dönem sosyolojik açıdan ancak toplumun yeniden inşa edilmesi durumunda cinsiyet eşitliğinin sağlanabileceği görüşü etkili olduğu için Marksist-sosyalist feminizm dönemi olarak da adlandırılabilir⁶⁶.

Üçüncü dalgada ise cinsiyet farklılıklarının taşıdığı yapısal nitelik nedeniyle kabul edilmelerinin kolay olmadığı ileri sürülmüş ve bu dönemde radikal feminizm etkisinde kalınmıştır⁶⁷. Üçüncü dalga ırk, cinsel tercih ya da sosyal sınıf bakımından farklı kadın gruplarının ikinci dalga feministleri yalnızca belirli bir grubu temsil ettikleri gerekçesiyle eleştirmeleri çerçevesinde şekillenmiştir⁶⁸. Üçüncü dalga feminizme ilişkin olarak pek çok akademisyen terimin 1992 yılında Rebecca Walker tarafından oluşturulduğunu ve üçüncü dalganın “renkli” feminist kadınların aktivizmiyle başladığını düşünmektedir⁶⁹. Ayrıca 1980’ler ve 1990’lar “beyaz feminizm”in gerilediği, renkli kadınların

⁶² Malcolm Waters, *Modern Sosyoloji Kuramları*, ed. Zafer Cırhinlioğlu (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2008), 29.

⁶³ Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 457.

⁶⁴ Malcolm Waters, *Modern Sosyoloji Kuramları*, 29.

⁶⁵ Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 457.

⁶⁶ Malcolm Waters, *Modern Sosyoloji Kuramları*, 29.

⁶⁷ Malcolm Waters, *Modern Sosyoloji Kuramları*, 29.

⁶⁸ Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 457. Bu hususta belirtilmesi gereken bir husus da eleştirilerin “ikinci dalga feminizmin sesi olduklarını iddia eden meslek sahibi beyaz kadınlar”a yöneldiği yönündedir.

⁶⁹ R. Claire Snyder, “What Is Third-Wave Feminism? A New Directions Essay”, *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 34, *The University of Chicago Press*, sy. 1 (2008): 175, erişim 13.02.2022, https://www.jstor.org/stable/pdf/10.1086/588436.pdf?refreqid=excelsior%3A0423087ef7e18cc3b5df3041fc6140aa&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1.

endişelendikleri konuları dile getirdikleri, baskı ve marjinalleştirme eksenleri çerçevesinde “kesişimsellik” teorisinin oluştuğu dönemlerdir⁷⁰.

Margaret Fuller’ın önemli eseri *Woman in the Nineteenth Century (On Dokuzuncu Yüzyılda Kadın)*⁷¹, 1848’de ABD’deki feminist hareketin başlangıcı sayılan Seneca Falls Kongresi’nin habercisi olmuştur. 1845 tarihli eser; Avrupa’daki romantik akımın ürünü olma özelliğini taşımakla birlikte organik dünya görüşünü de savunmuş ve kültürel feminist geleneği başlatmıştır⁷². Seneca Falls kongresinde kabul edilen “Declaration of Sentiments” (Duygular Bildirisi) Amerikalı kadınların birer yurttaş olarak sahip olması gereken haklara ilişkin maddeler içermektedir. Elizabeth Cady Stanton tarafından kaleme alınan ve yüz kadın ve erkek tarafından imzalanan Duygular Bildirisi feminist düşünce tarihinde temel bir metin olarak kabul edilmektedir⁷³.

1.2.2. Liberal Feminizmin Ortaya Çıkışı ve Kesişimsellik Teorisi

Liberal feminizm, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından 1950'lere kadar süren feminist hareketlerin “birinci dalgası” sırasında ortaya çıkmış; 1960'lardan 1980'lere kadar süren feminist faaliyetlerin “ikinci dalgası” olarak adlandırılan dönemde tam anlamıyla gelişmiş ve feminist faaliyetlerin “üçüncü dalgası” olarak adlandırılan dönemin başlangıcında, yaklaşık olarak 1990'lardan günümüze kadar kendini dönüştürmeye ve yeniden yapılandırmaya başlamıştır. Liberal feminizmin ilk dalgası kadınların oy hakkına odaklanırken; ikinci dalga toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınlar için fırsat eşitliği üzerine yoğunlaşmış; üçüncü dalganın odağı ise eşitlikçi kaygılar, sonuç eşitliği ve kesişimsellik teorisi olmuştur⁷⁴.

⁷⁰ Bir sonraki başlıkta ayrıntılı olarak ele alınacak olan kesişimsellik kavramı; üçüncü dalga feministler için baskın bir prensip olmakla beraber siyah/Afro-Amerikan feminist düşüncesinden doğmuş ve ezilenlerin yaşamlarında ırk, cinsiyet, sınıf, yetenek durumu, cinsellik ve diğer kimlik belirleyicilerin örtüştüğünü ve farklı baskı biçimleri oluşturduğunu ifade etmektedir. Rosemarie Tong and Tina Fernandes Botts, *Feminist Thought A More Comprehensive Introduction*, (New York: Routledge, 2018), 193.

⁷¹ Margaret Fuller, *Woman in the Nineteenth Century*, (Project Gutenberg eBook, 2005), erişim 10.03.2023, <https://www.gutenberg.org/ebooks/8642>.

⁷² Josephine Donovan, *Feminist Teori*, trc. Aksu Bora v. dğr., (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 75. Eserin kadın tarihine yönelik incelemeyi sistematik biçimde yapması ve kadınların haklarını erkeklerinkinden değersiz gören eril söylemleri yıkmaya amacını taşıması nedeniyle önemli olduğu görüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çakır, “Feminist Tarih Yazımı”, 514.

⁷³ Bildirinin tam metni için bkz. Seneca Falls Bildirgesi / Duygu Bildirgesi, trc. Fehmiye Ceren Akçabay ve İlayda Tuana Öztunçel, erişim 28.06.2023, <https://hukukbook.com/seneca-falls-bildirgesi-duygu-bildirgesi/>. Donovan, *Feminist Teori*, 29. Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 16.

⁷⁴ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 17.

Esasen kadın haklarına ilişkin hareketlerin başlangıcı 17. yüzyıla dayanmakta olup kadınları siyasi ve ekonomik açıdan sınırlandıran kamusal alan-özel alan ayrımı da bu hareketlerle bağlantılı olarak gündeme gelmiştir⁷⁵. Yüzyıllardır süregelen ayrımcılık çoğunlukla kamusal-özel alan ayrımı çerçevesinde açıklanmıştır. “Özel” alanın (ev içi alanın) sınırlandırılması, erkeklerin kadınlardan üstünlüğü konusunda ısrarcı ataerkil tutumlarla bir araya geldiğinde, kadınların perspektifinden güçlü ve potansiyel olarak tehlikeli bir senaryo ortaya çıkmaktadır⁷⁶. Liberal feministler, liberal ideolojinin güçlü yanlarını ve faziletlerini kabul ederler, ancak aynı zamanda liberalizmin -tüm bireylerin eşit olduğu yönündeki örtülü ısrarıyla- gizlediği eşitsizliklerin maskesini düşürmeye ve bu eşitsizlikleri düzeltmeye çalışırlar. Bu perspektiften bakıldığında hedef, hayatın her alanında kadınlar için gerçek eşitliği sağlama amacıyla ideolojinin kendisine meydan okumaksızın, liberal eşitlik ideali ve özerkliğine sadık kalarak baskın ideoloji içinde hareket etmek ve cinsiyet temelli ayrımcılığı ortadan kaldırmaya çalışmaktır⁷⁷.

Liberal feminist teorinin gelişiminde önemli katkıları bulunan klasik liberal feminist Mary Wollstonecraft'tan bu yana liberal feministlerin hedefi, kadınların hayatın “kamusal alanına” erişimini fiilen engelleyen ve kadınları ev ve ailenin “özel alanına” havale eden uygulama ve yasaları ortadan kaldırmaktır⁷⁸. Tarihsel ve geleneksel olarak kadınları şehir hayatından dışlayan erkekler, yalnızca politika ve kanun yapma işlerinin zirvesini ele geçirmekle kalmamış, aynı zamanda kadınlara boyun eğdirip onları susturarak kadınların kamu işlerinde söz sahibi olmalarını da engellemiştir. Liberalizmin en büyük yanıltıcılığı erkeklerle kadınların eşit olduğu varsayımında yatar, halbuki geleneksel olarak duyulan ve etkili olan tek sesin erkeklerin sesi olduğu açıkça ortada olup bu durum, hiçbir yerde hukuk sistemindeki kadar belirgin değildir. Feminist liberal hareket yalnızca oy hakkı, eşit eğitim hakkı, mülkiyet hakkı gibi yasal reformları gerçekleştirmekle sınırlı kalmamış; mesleklere ve diğer istihdam biçimlerine kabul hakkı, eşit ücret ve çalışma koşulları hakkı gibi yaşamın tüm alanlarına yayılmıştır⁷⁹.

⁷⁵ Ülker Yükselbaba, “Kadın ve Kamusal Alan: Kadının, Kadının Tanınma Mücadelesi”, *Kadın, Kamusal Alan ve Hukuk*, ed. Ülker Yükselbaba (İstanbul: Tekin Yayınları, 2017), 15.

⁷⁶ Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 124.

⁷⁷ Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 124.

⁷⁸ Böylelikle özel alana hapsolmaktan kurtulan kadınların kamusal alanda da varlıklarını ortaya koymaları, ekonomik bağımsızlıklarını kazanarak kendi hayatları üzerinde hak sahibi olma imkanları olabilecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 124 vd.

⁷⁹ Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 124.

Liberal feminizmin son yıllarda yöneldiği kesişimsellik teorisine göre kadınların maruz kaldığı baskıların tam olarak ele alınabilmesi için bu baskıların birbirine kenetlenmiş ve örtüşen baskılardan oluşan daha büyük bir matris içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Kesişimselliğin kapsadığı baskı biçimlerine toplumsal cinsiyet, cinsiyet, cinsellik, ırk, etnik köken, engellilik ve sosyo-ekonomik statüye dayalı farklılıklar örnek verilebilir. Teori tarihsel ırksal-etnik ve sosyoekonomik dışlayıcılıkla boğuşmakta ve tarihsel olarak dışlanmış kadınların deneyim ve perspektiflerini aktif olarak dahil etmeye çalışmaktadır. Örneğin Ulusal Kadın Örgütünün (NOW) odak noktaları 1980'ler, 1990'lar ve 2000'ler boyunca hızla gelişmiş ve ilk Lezbiyen Hakları Konferansı 1984 yılında, ilk Küresel Feminist Konferansı 1992 yılında, ilk Renkli Kadınlar ve Müttefikler Zirvesi 1998 yılında ve ilk Engelli Kadınlar ve Müttefikler Zirvesi 2003 yılında gerçekleştirilmiştir⁸⁰.

Kesişimsellik teorisi, eleştirel ırk teorisinin kurucularından olan siyahi feminist hukukçu Kimberlé Williams Crenshaw tarafından oluşturulmuş ve ilk olarak 1989 yılında kesişen ayrımcılık kategorilerini işaret eden bir metafor olarak sunulmuş⁸¹, 1991 yılında ise baskı sistemlerini birbirinden ayıran, birine odaklanırken diğerlerini göz ardı eden yaklaşımların yetersizliğini göstermek için “geçici bir kavram”⁸² şeklinde detaylandırılmıştır⁸³. Crenshaw, “İrk ve Cinsiyetin Kesişimini Demarjinalize Etmek” çalışmasında cinsiyet ve ırk ayrımcılığı doktrininin sınırlarının sırasıyla beyaz kadınların ve siyahi erkeklerin deneyimleri tarafından tanımlandığını vurgulamış ve çalışmada değindiği siyahi kadın davacıların işverenlerine karşı açtıkları üç ayrımcılık davası üzerinden ayrımcılık karşıtı yasaların siyahi kadınları ancak yaşadıkları ayrımcılık deneyimleri siyah erkeklerinki ya da beyaz kadınlarıkiyle “örtüştüğü” ölçüde korunduğu analizini yapmıştır⁸⁴. Crenshaw, cinsiyet ve ırkı birbirini dışlayan kategoriler olarak

⁸⁰ “1998 Declaration of Sentiments of the National Organization for Women”, erişim 20.06.2023, <http://www.now.org/organization/conference/1998/vision98.html>. Tong and Botts, *Feminist Thought*, 31.

⁸¹ Bahsi geçen değerlendirme Crenshaw'un 1989 yılında yayınladığı “İrk ve Cinsiyetin Kesişimini Demarjinalize Etmek” adlı makalesinde yapılmıştır. Anılan çalışma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kimberlé Crenshaw, “Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics”, *University of Chicago Legal Forum* 1, sy. 8 (1989).

⁸² Kimberlé Crenshaw, “Mapping the Margins: Intersectionality, Identity, Politics, and Violence Against Women of Color”, *Stanford Law Review* 43, sy. 6. (1991): 1244-1245 dn. 9.

⁸³ Anna Carastathis, “The Concept of Intersectionality in Feminist Theory”, *Philosophy Compass* 9, sy. 5 (2014): 305, erişim 24.06.2023, <https://doi.org/10.1111/phc3.12129>.

⁸⁴ Crenshaw, “Demarginalizing the Intersection”, 143.

tanımlayan tekçi ayrımcılık tanımlarının, cinsiyete dayalı ırkçılığı nasıl görünmez kıldığını ve “bileşik” ayrımcılığa ilişkin yasal iddiaları nasıl kabul edilemez hale getirdiğini göstermektedir. Ona göre tarihsel ve yapısal baskının çözülmesi için ayrımcılığa ilişkin hukuki kavramların gözden geçirilmesi gerekmekte ve ayrımcılık siyahi kadınların somut deneyimleri açısından yeniden kavramsallaştırılmalıdır⁸⁵.

Crenshaw, kesişimselliğin üç yönlü pozitif bir tanımını sunmaktadır; bunlardan ilki literatürde en sık başvuru alan tanım olan yapısal kesişimselliktir. “Yapısal kesişimsellik”, “beyaz olmayan kadınların ırk ve toplumsal cinsiyetin kesiştiği noktadaki konumlarının, aile içi şiddet, tecavüz ve iyileştirici reformlara ilişkin deneyimlerinin beyaz kadınlarınkinden farklılaştığı yollara” atıf yapmıştır. İkincisi “Siyasi kesişimsellik”, tarihsel olarak ABD'deki feminist ve ırkçılık karşıtı politikaların “siyahi kadınların karşılaştığı sorunları marjinalleştirmek için birlikte işlev gördüğü” gerçeğine işaret etmiştir⁸⁶. Esasen “kesişimsellik” terimini mevcut kurumsal yapıların beyaz olmayan kadınların özgün ihtiyaçlarını ele almakta nasıl başarısız olduğunu vurgulamak için ortaya atan Crenshaw'ın dikkat çektiği nokta, bu kurumların beyaz kadınlara yönelik cinsiyet ayrımcılığını kabul ettiği, ancak beyaz olmayan kadınların deneyimlerinde ırk ve cinsiyet ayrımcılığının nasıl kesiştiğinin bir sonucu olarak yaşadıkları özgün ayrımcılık türünü kabul etmediğiydi. Crenshaw'un ifadesiyle, “beyaz olmayan kadınlar, sıklıkla birbiriyle çatışan siyasi gündemleri takip eden en az iki ikincil grup içinde yer almaktadır”⁸⁷. Her iki gündem de beyaz olmayan kadınların deneyimleri, ihtiyaçları veya siyasi vizyonları etrafında inşa edilmemiştir; ırkçılık karşıtlığı ataerkilliği, feminizm ırkçılığı yeniden ürettiği ölçüde, beyaz olmayan kadınlardan her biri “tabiiyetimizin temel bir boyutunun inkârı anlamına gelen” iki yetersiz analiz arasında seçim yapmaları istenmektedir. Üçüncü yön ise “Temsili kesişimsellik” olup cinsiyetçi ve ırkçı anlatıların mecazlarından yararlanan beyaz olmayan kadın imgelerinin üretiminin yanı sıra bu

⁸⁵ Crenshaw, “Demarginalizing the Intersection”, 152. Carastathis, “The Concept of Intersectionality”, 306.

⁸⁶ Crenshaw, “Mapping”, 1245. Carastathis, “The Concept of Intersectionality”, 306.

⁸⁷ Yazara göre beyaz olmayan kadınlar ırkçılığa her zaman beyaz olmayan erkeklerle aynı şekilde maruz kalmadığı ve cinsiyetçilikle de her zaman beyaz kadınlarla aynı şekilde karşılaşmadıkları için, ırkçılık karşıtlığı ve feminizm kendi şartları altında bile sınırlı kalmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Crenshaw, “Mapping”, 1252.

temsillere yönelik eleştirilerin beyaz olmayan kadınların nesneleştirilmesini marjinalleştirme veya yeniden üretme biçimleriyle de ilgilidir⁸⁸.

1.3. Diğer Feminist Düşünce Akımları

Esasen liberal feminizmin feminist teoriler arasında ilk sırada ele alınmasının iki nedeni olduğu ifade edilmekte olup bu nedenlerden ilki liberal feminist teorinin en eski teori olması iken, ikincisi diğer feminist teorilerin liberal feminizme karşı çıkıp teoriyi eleştirerek oluşmaları olarak gösterilmiştir⁸⁹.

1.3.1. Kültürel Feminizm

Farklılık yanlısı feminist yaklaşımlar başlığı altında inceleyeceğimiz yaklaşımlardan kültürel feminizm, diğer yaklaşımlardan farklı olarak kadın ve erkek arasındaki farkın kökenlerini incelememiş, bunun yerine bu farklılıkların somutlaşmış hallerini incelemiştir. Bu incelemeyi de kadınların kişilik veya karakterlerinin olumlu özelliklerini yüceltmek suretiyle yapmıştır⁹⁰. Bu özelliklere örnek olarak kadınların doğuştan gelen barışçillığı ve çocuk yetiştirme kabiliyeti gösterilmekte olup bu yöndeki inanç on dokuzuncu yüzyıldan beri feministler arasında yaygındır⁹¹. Nitekim kültürel feminizme göre kadınların çocuk yetiştirme kabiliyeti bulunurken erkekler bu kabiliyetten yoksundur. Kadın ve erkek arasındaki bu ayrımın kaynağının kadınların kamusal alandan uzaklaştırılarak özel alana hapsedilmesi olduğu görüşü hakimdir⁹².

Kültürel feminizm, kadınların kültürdeki rol ve değerlerinin patriyarkal bir toplumda nasıl şekillendiği üzerine odaklanan feminizm türüdür. Kadınlar ile erkeklerin fiziksel, psikolojik ve sosyal açılardan haiz oldukları farklılıkların benimsenmesine dayanan kültürel feminizm, eleştirel bakışın ve kendini geliştirmenin de önemini vurgulamaktadır⁹³. Kültürel feministler ayrıca kadın-erkek arası kimlik farklılığı ve

⁸⁸ Crenshaw, "Mapping", 1282. Carastathis, "The Concept of Intersectionality", 307.

⁸⁹ Altan Heper, "Feminizm ve Hukuk", *Hukuk Kuramı* 1, sy. 5 (2014): 19, erişim 10.02.2023, https://www.hukukkurami.net/editor/Sayi_5/05_02_heper.pdf.

⁹⁰ Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 168.

⁹¹ Linda Alcoff, "Cultural Feminism versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory", *The University of Chicago Press* 13, sy. 3 (1988): 413, erişim 12.04.2023, <https://www.jstor.org/stable/3174166>.

⁹² Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 81.

⁹³ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 80.

epistemolojik farklılığın temelleri üzerinde de durmuşlar ve farklılıkların kültürel veya biyolojik kaynaklı olabileceği noktasında görüş birliğine varamayıp ikiye ayrılmışlardır. Bu bağlamda bir grup farklılığın biyolojik ve genetik kökenli olduğunu savunurken diğer grup farklılığın kültürel kökenli olduğunu savunmuştur⁹⁴.

Kadın-erkek farklılığı analizi üzerine çalışan kültürel feministlerden Nancy Chodorow, Luce Irigaray ve Carol Gilligan'ın çalışmaları önem arz etmektedir⁹⁵. Fransız bir feminist filozof ve psikanalist olan Luce Irigaray, açıklamalarında psikanalist felsefi yorum ve değerlendirmelere yer vermiş olup kurduğu bilimsel bağlantılarla da güçlü bir feminist düşünce sergilemiştir. Irigaray'ın odak noktasının siyasi ve hukuki olmaktan çok felsefi ve psikanalist nitelik taşıması da kültürel feminizmin temsilcisi olduğunu kanıtlar niteliktedir⁹⁶. Bunların yanında diğer kültürel feministler gibi Irigaray da dilin ataerkil ideolojinin temelinde yer aldığını, dilsel söylemlerin maskülen nitelik taşıdığını, bu yapılanma içinde erkeklerin olumlu, eksiksiz ve mükemmel olarak değerlendirilirken kadınların olumsuz, eksik ve pasif olarak görüldüğünü savunmuştur. Bu nedenle de dilde devrim yapılması gerektiğini vurgulayarak kadınlara özgü bir dil ve kadınlık bilinci oluşturmaya çalışmıştır⁹⁷.

Irigaray'ın çalışmaları kadın kavramının geliştirilmesi konusunda sonraki bölümde incelenecek olan radikal feminist Simone de Beauvoir'nın çalışmalarıyla benzerlik taşısa da birtakım farklılıkları da mevcuttur. Nitekim de Beauvoir, çalışmalarında kamusal hayatın tüm alanlarına dair cinsiyet eşitliği talebinde bulunurken Irigaray bu yöndeki taleplerin kadın-erkek arası farklılıkları maskeleyiği görüşündedir. Irigaray'ın bakış açısına göre feminizmin hedefi sosyal ve kültürel düzenin ataerkil temellerine meydan okumak yoluyla eşitlik talebinde bulunulması olmalıdır⁹⁸.

⁹⁴ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 89. Örneğin; modern hukuk teorisinin erkek bakış açısı eksenli olduğunu savunan Robin West kadın doğasının kadın biyolojisi üzerine temellendiği görüşü doğrultusunda kadınlar arası benzerlikleri vurgulamıştır. Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 139.

⁹⁵ Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 143. Bahsi geçen yazarların eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender* (California, 1978). Carol Gilligan, *In a Different Voice*, (Massachusetts: Harvard University Press, 1982) Luce Irigaray, "Speculum of The Other Woman", *Cornell University Press*, (1985).

⁹⁶ Felsefi ve psikanalist nitelikler taşıyan eserlerinden biri için bkz. Irigaray, "Speculum".

⁹⁷ Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 156.

⁹⁸ Irigaray, "Speculum", 165. Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 90.

Kültürel feminizmin ilk temsilcisi kabul edilen Margaret Fuller, kadın hakları çalışmalarının ötesinde kadınların güçlü sezgisel ve manevi yönlerinin bulunduğunu savunmak suretiyle kadınların birey olarak özgüvenlerini ve yeteneklerini geliştirmeleri ve kendi varlıklarını ortaya koyarak erkek egemenliğini altüst etmeleri gerektiğini vurgulamıştır⁹⁹. Kültürel feminizm kuramcıları genel olarak toplumların yönetilmesinde kadınların olumlu özelliklerinden, erdemlerinden saydıkları iş birliği, pasifizm ve şiddet karşıtlığına yer verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu özelliklerin somut görünüm şekillerine örnek olarak kadınların erkeklere oranla daha az saldırgan tutumlar sergilemeleri, iletişim stillerinde ve duygularla olan bağlantılarında özgün niteliklerinin bulunması, annelere özgü bir bilincin bulunması gibi savlar gösterilebilir¹⁰⁰. Nitekim kültürlerarası iletişime bakıldığında iletişim yeteneği dışı özelliklere dahil edilirken hak mücadelelerine girme, öne çıkarak kendini gösterme gibi özellikler eril özelliklere dahil edilmiştir¹⁰¹.

Kültürel feministler kadınların özel alan olarak da adlandırılan ev ve aile yaşamlarındaki bilgilerini devlet yönetimine de yansıtmaları gerekliliğini savunmuşlardır¹⁰². Ancak baskın bir siyasi amacı bulunmayan bu akımda toplumdaki davranış biçimlerinin değiştirilmesiyle kadınların bağımsızlık ve özgürlük kazanması için çaba gösterilmesi amacı ön planda olmuştur¹⁰³.

Maskülen adalet etiğine karşılık gelen feminen bakım-özen etiği Carol Gilligan'ın feminist teoriye yaptığı bir katkı olarak değerlendirilmektedir. Gilligan'ın "*In a Different Voice*" eserinde, ahlaki yargılamalarda bulunduğunu ileri sürdüğü iki ahlak türü bulunmakta olup ilk tür karşı tarafın ihtiyaçlarına bağlı olarak, koruma, sorumluluk ve bakım üzerine odaklanan bakım etiğidir. İkinci tür ise eşitlik, hak ve adalet gibi kavramlar

⁹⁹ Fuller, *Woman in the Nineteenth Century*, 117. Kültürel feminizm yaklaşımının önemli kuramcılarından olan Margaret Fuller (1810-1850), Frances Willard (1839-1898), Jane Addams (1860-1935), Charlotte Perkins Gilman (1860-1935) yaklaşımın on dokuzuncu yıldaki temsilcileri iken Carol Gilligan (1936-...), Nancy Chodorow (1944-...) ve Robin West (1954-...) yaklaşımın güncel temsilcileri olarak değerlendirilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Heper, "Feminizm ve Hukuk", 20.

¹⁰⁰ Bu konuda en bilinen çalışma psikolog Carol Gilligan tarafından yapılmıştır; bkz. Carol Gilligan, *In a Different Voice* (Massachusetts: Harvard University Press, 1982). Gilligan, çalışmasında erkeklerin etik anlayışının soyut ilkelere dayandığını, kadınların ise "*bakım/özen etiği*" çerçevesinde hareket ettikleri tezine dayanmaktadır; bkz. Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 168.

¹⁰¹ Heper, "Feminizm ve Hukuk", 20.

¹⁰² Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 172.

¹⁰³ Adnan Güriz, *Feminizm Postmodernizm ve Hukuk* (Ankara: Phoenix Yayınları, 2011), 71.

çerçevesinde düşünmeyi gerektiren adalet etiğidir¹⁰⁴. Bakım etiğinde çevre ve insan ilişkilerine dair sorumluluk bilinci, ihtiyaçların karşılanması gibi amaçlar ön plandayken adalet etiğinde hak mücadeleleri, haklara sahip çıkma amaçları ön planda olmuştur¹⁰⁵.

Gilligan'ın "bakım etiği" tasviri, kadınların ahlaki düşüncesiyle bağlantılı alternatif bir ses olup literatürde son derece etkili olmuştur. Ayrıca Gilligan, toplumsal cinsiyet varsayımlarını ortaya koyarak bunlara meydan okumasıyla da feminist akademisyenlerin ilgisini çekmiştir. Gilligan'a göre adalet temelli modeller, bakım etiği gibi "farklı sesleri" ahlaki alandan keyfi olarak dışlamıştır. Nitekim "adalet" özerklik, rasyonalite, evrensellik/tarafsızlık, eşitlik ve hakları vurgulamakla ilişkilendirilirken; "bakım etiği" ilişkisel benlik, bağlamsal düşünce, duygular, farklılık ve ilişkilerin ahlaki değerine öncelik vermekle ilişkilendirilmiştir¹⁰⁶. Gilligan'ın adalet etiği eleştirisi, bakım işlerinin eşitsiz bir şekilde üstlenilmesi yoluyla dezavantajlı konuma getirilmelerindeki somut etkilere ilişkin feminist kaygılarla örtüşmektedir¹⁰⁷.

Kadınların erkeklerden farklı hayat deneyimleri olduğunu savunan kültürel feminizm, bu farklılıkların onaylanması ve kadınlar yararına yüceltilmesi amacını taşımış ve farklılık yaklaşımını benimsemiştir¹⁰⁸. Bu farklılıkların en önemlileri kadınların doğurgan olmaları ve sosyalizasyon sürecindeki önderlikleri olarak gösterilmiştir. Bunun yanında kadınların çatışma uzlaştırma özelliği bulunurken erkeklerin hukuk ve mantığa ilişkin soyut ilkelere yatkınlığının ön planda olmasını da bu farklılıklardan saymışlardır¹⁰⁹. Anaerkil bir bakış açısına sahip olan kültürel feminizm akımı, dişil niteliklerle şekillendirilen bir toplum hedefini taşımıştır. Yaklaşım, on dokuzuncu yüzyıldaki temsilcilerinden Charlotte Perkins Gilman'ın anaerkil bir ütopya niteliği

¹⁰⁴ Gilligan, bu doğrultuda, ahlaki sorunlar karşısında erkek ve kadının farklı ahlaki yargılara sahip olduğunu vurgulayarak, ilk model olan bakım ahlakıyla kadını, ikinci model olan adalet ahlakıyla erkeği ilişkilendirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 174. Zekeriya Çam, Duygu Çavdar, Sedef Seydooğulları ve Figen Çok, "Ahlak Gelişimine Klasik ve Yeni Kuramsal Yaklaşımlar", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 12/2, (2012): 1214.

¹⁰⁵ Heper, "Feminizm ve Hukuk", 20.

¹⁰⁶ Ana Jordan, "Masculinizing Care? Gender, Ethics of Care, and Fathers' Rights Groups", *Men and Masculinities*, 23(1), (2020), 22.

¹⁰⁷ Jordan, "Masculinizing", 22.

¹⁰⁸ Yasemin Işıktaç ve Umut Koloş, *Hukuk Sosyolojisi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020), 128.

¹⁰⁹ Yasemin Işıktaç, *Hukuk Felsefesi*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2021), 423. Necla Arat, "Feminist Hukuk", *Kadın Araştırmaları Dergisi* 9 (2006): 57, erişim 18.04.2023, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iukad/issue/728/7861>.

taşıyan eseri *Herland'da (O'nun ülkesi)*¹¹⁰ karşılığını bulmakla beraber, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde antropologlarca tarih öncesi dönemlere ait analık hukuku kavramının içinde değerlendirilmiştir¹¹¹.

Kültürel feminizm yaklaşımına göre kadınların düşmanı yalnızca bir sosyal sistem, ekonomik kurum ya da geri kalmış inançlar kümesi değil, maskülenitenin bizzat kendisi ve bazı durumlarda erkek biyolojisidir. Yaklaşımına göre kadın esasen barışçıl ve anaç olarak tanımlanmış olup gelecekteki kadınlar hakkında yapılacak gözlemler ve yargılar ile kadınların gelecekteki yaşam pratikleri arasında kendi akışında bir döngüsellik vardır. Yıllar boyunca liberal feminist görüşlerce kadınların takım elbise giyerek erkek dünyasına girmeleri tavsiye edildikten sonra, kültürel feminist görüşlerce kadınların dünyasının bu şekilde küçümsenmesi yerine bu dünyanın itibar edilmesi ve ders alınması gereken üstün erdemler ve değerlerle dolu olduğunun savunulması akımın olumlu etkilerindendir¹¹². Nitekim kültürel feministlerce kadınlara özgü nitelikler yüceltilirken bu özelliklerin kültüre yansımaları durumunda dünyanın daha iyi bir yer haline geleceği ve kötüye giden eril dünyanın da değişeceği savunulmuştur¹¹³. Ayrıca kültürel feminist görüşlerce ailelerin ayakta kalmasını sağlayanların anneler olduğu, kadınların el işlerinin gerçekten sanatsal nitelikte olduğu ve kadınların bakım vericiliğinin erkeklerin rekabetçiliğinden daha üstün bir değer taşıdığı da savunulmuştur. Ancak, kültürel feminizmce tanımlanan “kadınlık” savunusu feminist hareket için faydalı ve geniş çaplı bir program sunamamış ve bir hareket geliştirmenin de önüne engeller çıkarmıştır. Baskının bulunduğu, hareket özgürlüğünün kısıtlandığı şartlarda kadınlar, diğer ezilen gruplarda olduğu gibi, doğru bir şekilde itibar edilip değer verilerek teşvik edilmesi gereken güçlü yönler ve özellikler geliştirmiştir. Ancak; ebeveynliğe zorlama, fiziksel özerklik yoksunluğu, hayatta kalmak için arabuluculuk becerilerine bağımlılık gibi nitelikleri geliştirmek zorunda kalmalarına neden olan kısıtlayıcı koşulların teşvik edilmemesi gerekliliği de açıktır. Kültürel feminizmin yalnızca baskı altında geliştirilen

¹¹⁰ Charlotte Perkins Gilman, *Herland* (Mineola, NY: Dover Publications, 1998).

¹¹¹ Donovan, *Feminist Teori*, 74.

¹¹² Alcoff, “Cultural Feminism versus Post-Structuralism”, 408.

¹¹³ Donovan, *Feminist Teori*, 74.

olumlu nitelikleri değerlendirmesi nedeniyle gelecekteki rotanın belirlenmesi de m¼mk¼n olmamıřtır¹¹⁴.

Baskın bir grup oluşturulup topluma h¼kmedilmek istense ve insanların kendi kimliklerini, benlik anlayışlarını, ilişki kurma biçimlerini inşa edebilecekleri dili şekillendirme g¼c¼ne sahip olursa, m¼kemmek bir bağlı grup nasıl inşa edilirdi? Bu soruya cevap olarak ileri s¼r¼len bir g¼r¼ře g¼re bu grup işbirlikçi, empati yeteneği bulunan, başkalarını besleyen, özverili, rekabetçilik veya saldırganlık özellikleri olmayan kişilerden oluşturulurdu. Bu noktada feminist akademisyenlerce k¼lt¼rel feminizme y¼neltelen bir eleştiri kadınlara atfedilen bu özelliklerin tahakk¼m altında yaratılmış olabileceği ve kadınların özü olarak kabul edilip eleştirilmeksizin y¼celtilmek yerine eleştirilmesi gerektiği hususunda yoęunlařmıřtır¹¹⁵. Başlangıçta özc¼ ya da k¼lt¼rel feminist g¼r¼řler çerçevesinde kadınların doğasında saldırgan olmamak, besleyici olmak, rekabetçi olmamak vb. özellikler bulunduğunun vurgulanması ve kadınların tabi olduğu k¼lt¼r¼n eleştirilmeden onaylanması yerinde kabul edilebilir. Bu özelliklerin siyasi g¼ç ya da grup dayanışması yapılması için onaylanması gerekse dahi sonrasında g¼çlenmenin devamı için k¼lt¼r¼n sorgulanarak tahakk¼m altında inşa edildiğinin fark edilmesi ve onaylanması gereken hususların da eleştirilmeden kabul edilmemesi gerekmiřtir¹¹⁶.

Amerikan hukukçu Deborah Lynn Rhode hukuk eğitiminin feminist değerleri benimsemesini, bireycilik yerine iş birliği ve empatiyi içermesini ve daha az hiyerarşik olmasını tavsiye etmiřtir¹¹⁷. Bu tavsiyeye karşı kadınların bu değerler için doğal olmayan bir yol ile nasıl örnek olabilecekleri ve çalışabilecekleri sorusu y¼neltilebilir. Olası cevaplardan biri erkeklerin de dahil olması gerektiğidir, ancak bu noktada feminist g¼ndemin bir parçasının erkek cinsiyet klişesini yıkmak olduğu unutulmamalıdır¹¹⁸.

Esasen k¼lt¼rel feministler erkek egemenliğini ortadan kaldırmanın hem kamusal hem de özel alanda kadınlar ve erkeklerin maddi açıdan eşit olduğu bir toplum

¹¹⁴ Alcoff, "Cultural Feminism versus Post-Structuralism", 408.

¹¹⁵ Margaret Jane Radin, "Please Be Careful with Cultural Feminism", *Stanford Law Review* 45, sy. 6 (1993): 1568-1569, erişim 05.04.2023, <https://www.jstor.org/stable/1229113>.

¹¹⁶ Radin, "Cultural Feminism", 1568-1569.

¹¹⁷ Deborah L. Rhode, "The Unfinished Agenda: Women And The Legal Profession", *American Bar Association Commission on Women in the Profession*, (2001):37, erişim 05.04.2023, <https://womenlaw.law.stanford.edu/pdf/aba.unfinished.agenda.pdf>.

¹¹⁸ Radin, "Cultural Feminism", 1569.

yapılanmasıyla mümkün olabileceğini savunmuşlardır. Kadınların kamusal alana girmesi ve oy hakkı kazanmasının ataerkil yapıya karşı zorunlu nitelikte hareketler olduğu ve adeta bir başkaldırı niteliği taşıdığı savunulmuştur¹¹⁹. Bu hususta belirtilmelidir ki feminist teoriler arasında kadınların eğitim hakkı konusuna en çok yoğunlaşan teori de kültürel feminizm olmuştur. Kültürel feministlerce ataerkil toplum düzenine karşı kadınların eğitim seviyesinin yükseltilmesi ve bu şekilde dünyayı daha iyi algılama imkanına sahip olan kadınların içinde bulundukları ataerkil toplum düzeniyle mücadele edilebilmelerinin de mümkün olacağı savunulmuştur¹²⁰.

İşbirlikçi, hiyerarşik olmayan, agresif olmayan ve empatik olması gerekenler sadece kadınlar olmayıp herkesin takım çalışması yapması ve herkese ırkçılık, cinsiyetçilik ve heteroseksizm karşıtı eğitim verilmesi gerekmektedir. Erkekler daha geniş kişilerarası paylaşım alanlarında yaşamalı, ebeveynlik iznine sahip olmalı ve neyin uygun davranış olduğu konusunda cinsiyet ayrımını aşmalıdırlar. Ancak bu hususta ileri sürülen bir diğer görüş kadınların daha çok bireysel liderlik ve komuta gücüne sahip olmaları için kültürel feminizmin kalıplaşmış rollerinden kurtarılması ve daha fazla özgürlüğe sahip olmaları için harekete geçilmesi şeklinde olmuştur. Bu konuya ilişkin olarak Susan Williams “*En acil ihtiyaç, iktidar pozisyonlarındaki beyaz ve beyaz olmayan kadınların sayısını artırmaktır.*” derken ikilemin bu yönüne değinmiştir. Özellikle, kamu yararına hukuk yaratma ya da çocuklarla ilgilenme yükümlülüğünün yalnızca kadınlara yüklenmemesi gerekmektedir. Kültürel feminizmin ve kaynağının eleştirilmesinin yanında ne olmadığının, yani kültürel erkek cinsiyetinin de eleştirilmesi gerekmiştir. Postyapısalcı anlayışa göre erkek cinsiyet stereotipi yıkılmadan kadın cinsiyet stereotipinin de yıkılması mümkün görülmemiştir¹²¹.

¹¹⁹ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 82.

¹²⁰ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 89.

¹²¹ Radin, “Cultural Feminism”, 1568.

1.3.2. Radikal Feminizm

Radikal feminizm kadınların mutlak değere sahip oldukları inancını taşımaktadır. Radikal feminizmin en önemli temsilcilerinden olan Catherine MacKinnon¹²²; liberal feminizmin birbiriyle ilişkili olan bireycilik, idealizm, doğalcılık, istemcilik ve ahlakçılık şeklinde beş özelliği olduğunu belirtirken bu özelliklerin radikal feminist teoriyle çeliştiğini ve yaşanan sorunların çözümü için de yetersiz olduğunu savunmuştur¹²³. Bireycilik, liberalizmin en derin fakat aynı zamanda da yüzeysel olarak en görünür kavramlarından birini içermektedir: Bir kişi olmak, kişinin kendisini hiçbir gruba indirgemeksizin tanımlayan benzersiz bir birey olmasıdır. Radikal feminist teorideki kişi teorisinin doğası gereği kadın kimliğinin aktif ama eleştirel olarak kucaklanmasıyla olumlu bir şekilde toplumsal olarak inşa edilmiştir¹²⁴.

Radikal feminist teoride ataerkil yapı ve erkek egemenliğinin eşitsizliğin temel kaynağı olduğu düşüncesi hâkim olup biyolojik farklılıklarının bulunması da kadın ve erkek arasındaki bu eşitsizliği kuvvetlendirmiştir¹²⁵. Radikal feministler kadın ve erkeğin biyolojik olarak farklı olduğunu, bu farklılığın sosyal hayatta belirleyici bir rolü bulunduğunu ve bunun da erkek yararına bir durum ortaya çıkardığını savunmuşlardır¹²⁶. Ayrıca, kadınların bir sınıf olarak ele alınması ve kendilerini baskı altına alan erkek sınıfına karşı bu sistemi ortadan kaldırma amaçları doğrultusunda hareket etmeleri gerektiğini savunmuşlardır¹²⁷. Bu doğrultuda radikal feminist teoriye göre kadınların erkeklerle birlik olması mümkün görülmeyp kendi aralarında ayrılıkçı kadın grupları oluşturup birlik olarak hareket etmeleri gerektiği savunulmuştur¹²⁸.

¹²² Catherine MacKinnon'ın eserlerinden bazıları şunlardır: Catherine A. MacKinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, (Cambridge: Harvard University Press, 1991). Catherine A. MacKinnon, "Feminism, Marxism, Method and the State", *Journal of Women in Culture*, (Cambridge, 1982). Catherine A. MacKinnon, *Rape, Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*, (Cambridge: Harvard University Press, 1988).

¹²³ Catherine A. MacKinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, (Cambridge: Harvard University Press, 1991), 45. Engin Arıkan, "Feminist Düşünce ve Feminist Hukuk İçin Radikal Bir Kılavuz: Catherine A. MacKinnon", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 21, sy. 2 (2019): 665, erişim 02.05.2023, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/deuhfd/issue/51788/642020>.

¹²⁴ MacKinnon, *Toward a Feminist Theory*, 46.

¹²⁵ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 94.

¹²⁶ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 96.

¹²⁷ Çağlar Gürgey, "'Feminist Hukuk Teorisi' Nedir?", 34.

¹²⁸ Güriz, *Postmodernizm*, 72.

Radikal feminizm sınıf, ırk, etnik köken, cinsel tercih, yaş gibi sebeplerden dolayı oluşan tabakalaşmanın merkezinde egemenliğin toplumsal ikonlu olan güçlü ve yaygın bir eşitsizlik sistemi olan ataerkilliği görmüştür¹²⁹. Radikal feminizmde erkekler; hukuk, ahlak, kültür, gelenekler ve aile gibi kurumlar başta olmak üzere tüm toplumsal kurumları kadınlar üzerinde baskı kurma aracına dönüştürerek kadınları erkeklerden düşük konuma getirdikleri gerekçesiyle eleştirilmiştir¹³⁰. Kadınların ev içi çalışmaları farklı bir yükümlülük olarak değerlendirilmiş olup¹³¹ ev dışındaki ücretli çalışmaları bu yükümlülüklerini ihlal etmeleri için geçerli bir gerekçe olarak kabul edilmemiştir.

Radikal feminizme göre batı kültürünün maskülen değerleri benimseyen ve kadınların dışlanması temelinde gelişen bir yapısı olduğu belirtilebilir¹³². Ataerki aile yapısı ve erkek egemen toplum yapılanmasının toplumsal eşitliği bozduğu görüşü radikal feminizmin temel savunularından olup bu yapılanmalara karşı çıkan radikal feministler ataerki düzeni reddetmişlerdir¹³³.

Evlilik konusunda radikal feministlerin görüşü, evliliğin kadınları tahakküm altına alan bir ilişki türü olması nedeniyle kabul edilmemesi ve karşı çıkılması gerektiği yönündedir. Evlilik kurumuna karşı çıkmalarının devamında aile kurumunun ve iç ilişki dinamiklerinin de ataerki sistemi güçlendirdiğini savunan radikal feministler aile kurumuna ve toplumdaki yansımalarına da karşı çıkmışlardır¹³⁴. Radikal feministlerin hedeflediği toplumsal değişimin gerçekleşmesi için doğum kontrolü hakkında söz sahibi olanların da kadınlar olması gerektiği vurgulanmıştır. Nitekim çocuk doğurmanın bir devlet politikası olduğu görüşünde olan radikal feministlerin, güncel tartışmalardan kürtaj konusunda da aktivist yönelimleri vardır¹³⁵.

¹²⁹ Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 473.

¹³⁰ Uygun, *Hukuk Teorileri*, 196.

¹³¹ Kadınların ev işlerini yapması, çocukların ve ailedeki bakıma muhtaç yaşlıların bakımlarını üstlenmesi kocaları için ücretsiz ve gönüllü olarak yaptıkları işler olarak görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uygun, *Hukuk Teorileri*, 196.

¹³² Batı kültürünün hiyerarşik, saldırgan ve insan yaşamı da dahil doğa ve yaşam için yıkıcı olarak geliştiği görüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Val Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, (Routledge, 1993): 30,

<https://warwick.ac.uk/fac/arts/english/currentstudents/undergraduate/modules/fulllist/first/en122/lecturelis t2017-18/plumwood.pdf>.

¹³³ Güriz, *Postmodernizm*, 72.

¹³⁴ Güriz, *Postmodernizm*, 74.

¹³⁵ Güriz, *Postmodernizm*, 73.

Catherine MacKinnon, kadınların yaşamlarındaki somut gerçekliklerden hareketle yeni bir hukuk yaratılması gerektiği görüşünü savunmuştur. Zira MacKinnon’a göre köklü toplumsal değişimler hukuk sisteminin baskıcı ataerkil yapılanmasının yıkılmasıyla mümkün olabilecektir¹³⁶. Kadınların ezilmişliğinin nedenini toplumdaki sosyal, ekonomik ve hukuki eşitsizlikler olarak gören kadınların eşitliğinin liberal savunucuları; kadınlar ve erkekler arasındaki sosyal ve ekonomik uçurumu kapatmak için istihdam ve eğitimde fırsat eşitliği, eşit ücret, doğum yardımları, ücretsiz gündüz bakımı ve diğer önlemleri güvence altına almaya odaklanırken MacKinnon öncelikle cinsiyetle ilgilenmiştir. Kadın bedenini referans alarak kadın bedenine ait değerlerin yeniden tanımlanıp değerlendirilmesi gerektiğini savunan MacKinnon’a göre kadınların cinsel egemenliği, cinsel eşitsizliğin kalbidir ve bilinen kamusal eşitsizliklerin temelini oluşturmuştur¹³⁷. Nitekim kadınlar üzerindeki erkek egemenliğinin tanımlanması hatta irdelenmesi gerektiğini savunan MacKinnon; “Feminizm, Marksizm ve Yöntem” isimli eserinde de feminist hukuk kuramının erkek hakimiyetiyle yakın ilişkili olduğunu vurgulamıştır¹³⁸.

Radikal feminizmin bir diğer önemli savunucusu olan Simone de Beauvoir’nın 1949 yılında yayınlanan “*Second Sex (İkinci Cinsiyet)*” isimli eseri kadınların toplumdaki konumlarına dair önemli değerlendirmeler içermektedir¹³⁹. Eserde bahsi geçen konunun biyolojik kaynaklı değil yerleşik değer yargıları ve kısıtlayıcı kanuni düzenlemeler kaynaklı olduğu savunulmuştur. Bu konumu değiştirmenin yolunun da kadınların ekonomik bağımsızlığını elde etmesinden geçtiği vurgusu yapılmıştır. Nitekim Beauvoir’nın kadınların içsel tutumları olarak geliştiğini belirttiği itaatkarlık, boyun eğme, söz dinleme hususlarındaki teslimiyetçi tutumlarının aşılması da yine ekonomik bağımsızlık yoluyla mümkün olabilecektir. Dahası bu boyun eğme o kadar belirgin olmuştur ki Beauvoir’nın Pompei’de küller altında kalmış ve heykelleşmiş insanlardan erkeklerin başkaldırı pozisyonunda ya da kaçmaya çalışır şekilde can verirken kadınların

¹³⁶ MacKinnon, *Toward a Feminist Theory*, 284.

¹³⁷ Thomas Nagel, “MacKinnon on Sexual Domination”, *Secular Philosophy and the Religious Temperament Essays 2002-2008*, (New York: Oxford University Press, 2010), 124.

¹³⁸ Bahsi geçen eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Catherine A. MacKinnon, “Feminism, Marxism, Method and the State”, *Journal of Women in Culture*, (Cambridge, 1982). Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 139.

¹³⁹ Simone de Beauvoir, *İkinci Cinsiyet Cilt 2-Yaşanmış Deneyim*, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019).

yere kapanıp iki büküm şekilde teslim olduklarına dair verdiği örnek de bu durumu gözler önüne sermektedir¹⁴⁰. Beauvoir, kadınların teslimiyetçi-boyun eğen tutumlarını ve 19. yüzyıldaki işçi haklarının genişlemesine ilişkin aktivist hareketlerden, grevlerden uzak kalmalarını, başkaldırının günah olmasından korkmalarına bağlarken tek tanrılı dinlerin de kadınların ezilmelerine ve geri planda kalmalarına neden olduğunu savunmuştur¹⁴¹. Bu konuya ilişkin olarak Beauvoir dinsel kuralların kadını “şeytana açılan kapı” olarak nitelendirdiğini ileri sürmüştür¹⁴².

Beauvoir kadınların maruz kaldığı ayrımcı tutuma ilişkin somut bir değerlendirmeyi de giyim tarzı üzerinden yapmıştır. Nitekim Beauvoir erkek kıyafetlerinin rahatlığı ve gündelik yaşama uygunluğu ile kadın kıyafetlerinin kişiliklerine dair yargılamaları gündeme getirdiğini, kadınların adeta giyimlerine göre nitelendirildiklerini vurgulamıştır¹⁴³.

Ekonomik özgürlüğün önemini vurgulayan Beauvoir, kadınların medeni hak ve özgürlüklerden oy hakkına kadar hangi hakka sahip olurlarsa olsunlar halen ekonomik olarak erkeklere bağımlı olduklarını, ekonomik bağımsızlıklarını kazanmadan bu hakları da yeterince kullanmayacaklarını ve yapılması gerekenin çalışıp bir meslek sahibi olarak kendi ayakları üzerinde durmaları olduğunu savunmuştur¹⁴⁴. Beauvoir kadınların ekonomik bağımsızlıkla elde ettikleri özgürlüklerinin içi boş bir özgürlük olmaması için toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlandığı, erkek hakimiyeti altında olmayan bir ortamın gerektiğini savunmuştur. Bu ortamda kadınların kendi değerleri çerçevesinde dünyayı

¹⁴⁰ De Beauvoir, *İkinci Cinsiyet Cilt 2*, 333.

¹⁴¹ Bu konuyla ilgili olarak Beauvoir’ın tek tanrılı dinlere ilişkin değerlendirmesine göre erkekler Tanrıdan gelen bir efendilik hakkına sahip olup kadınlar Tanrı korkusu nedeniyle başkaldırmaktan uzaklaşmıştır. Buna dayanak olarak kız çocuklarının erkek çocuklardan daha dindar olduğu ve kadınların ihtiyaçlarını Tanrının karşılayacağı düşüncesiyle itaat altında olduklarını belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güriz, *Postmodernizm*, 34.

¹⁴² Simone de Beauvoir, *İkinci Cinsiyet Cilt 1-Olgular ve Efsaneler*, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019), 107. Dinlerin kadına yönelik tutumlarına ilişkin bir örnek olarak: Hristiyanlıkta yaşam ve ölüm yalnızca Tanrı’ya bağlı olup anne karnından çıkan erkek ondan sonsuza dek kurtulur, annelik hiçbir iktidar getirmez. Bu doğrultuda kökensel olarak kusurlu görülen kadının bunu aşmak için yapabileceği tek şey, onu erkeğe köle kılan Tanrı’ya kendi iradesiyle boyun eğmektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. De Beauvoir, *İkinci Cinsiyet Cilt 1*, 204.

¹⁴³ Güriz, *Postmodernizm*, 35.

¹⁴⁴ Güriz, *Postmodernizm*, 33.

yeniden şekillendirmeleri ve kendi özlerini dünyaya yansıtma olanağı mümkün olabilecektir¹⁴⁵.

Beauvoir'ın reddettiği üç temel açıklama bulunmakta olup bunlardan ilki, sosyo-biyolojik açıklamalar olup ona göre cinsiyetin farklılaşmasının büyük farklar yaratmadığına dair kanıtların varlığı göz ardı edilmemelidir. İkinci karşı çıkış maskülen bir bakış açısıyla kaleme alınan Freud'un psikoanalitik yaklaşımına yönelik olup Beauvoir tarafından kadınların ikincilliği reddedilmiştir. Üçüncü karşı çıkış ise sosyalist feminizm başlığında ele alınacak olan Engels'in tarihsel materyalizm yaklaşımına yöneliktir. Bu karşı çıkışın nedeni ise yaklaşımın toplumsal cinsiyete ilişkin açıklamasının maskülen sınıf mücadeleleri ekseninde yapılması olmuştur¹⁴⁶. Toplumsal cinsiyete dair kuramını varoluşçu bir açıklama olarak değerlendiren Beauvoir'a göre bir tarafta beden ve ruh ikilisi bulunurken diğer tarafta toplum ve kültür birliği bulunmuş ve böylelikle kadınların geri planda kalmaları pekiştirilmiştir. Bu duruma karşı çıkan Beauvoir'ın kuramının ilk aşaması toplumsal cinsiyet farklılıklarının türlerin habitatları ve biyolojileri arasındaki bağlantı neticesinde şekillendiği biyolojik ve tarihsel aşama iken ikinci aşaması toplumsal yeniden üretime, nüfus artışına dayanmıştır¹⁴⁷. Beauvoir'ya göre ilkel tarım topluluklarındaki erkeklerin güç ve statülerini tarım alanlarını ele geçirme amaçları için kullanmalarının ve aynı şekilde dini sistemden ataerkil aile yapısına kadar tüm toplumsal yapıları da yine kendi egemenlikleri lehine kullanmalarının modern toplumlardaki yansıması soyut yasalar çerçevesinde gelişen toplumsal denetim mekanizmaları kurmaları şeklinde olmuştur¹⁴⁸.

Radikal feminizmin temel taşları pozitif değer ve baskıyı reddetme görüşüdür. Pozitif değer görüşü, kadınların ideal toplumdaki değerinden hareket ederek onların toplum içinde dışlanmasına ve geri plana atılıp eve hapsedilmesine karşı çıkmaktadır¹⁴⁹. Baskıyı reddeden görüş ise pozitif değer görüşünü temel almakla beraber "birlikten

¹⁴⁵ De Beauvoir, *İkinci Cinsiyet Cilt 1*, 17.

¹⁴⁶ Waters, *Modern Sosyoloji Kuramları*, 392-393.

¹⁴⁷ Waters, *Modern Sosyoloji Kuramları*, 393.

¹⁴⁸ "...Ve böylece, azar azar erkekler egemenliklerini, sembolik temsillerde, pratik hayatta kabul ettirmişler ve erkekçil ilkeler kazanmışlardır". Ayrıntılı bilgi için bkz. Waters, *Modern Sosyoloji Kuramları*, 393-394.

¹⁴⁹ Nitekim uzantılardan biri de kadının özel (ev içi) alana hapsedilip kamusal alandan dışlanması olduğu için, radikal feministlerce bu sorun kadınların ev dışına çıkarılması, erkeklerin ise kadına özgülenmiş olarak düşünülen işlere ve ev içi alana ortak olması yoluyla çözülebilecektir. Güriz, *Postmodernizm*, 74, Kamusal-özel alan ayrımıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 468.

kuvvet doğar” esasıyla bir araya gelmeyi ve oluşan bu güçle cinsiyet baskısının hâkim olduğu ataerkil düzeni değiştirmeyi hedeflemektedir¹⁵⁰.

Radikal feminizme göre toplum çeşitli dişlilerden meydana gelmiş bir çark şeklinde çalışmaktadır. Bu çarkta yer alan bireylerin bir kısmı, diğerlerine karşı belirli sınıflandırma araçlarını kullanarak¹⁵¹ üstünlük kurmakta ve çarkın kendilerine göre sorunsuz işlemesini sağlamaktadırlar. Bu araçların en temeli ise “ataerkillik” ve “cinsiyet” kavramlarıdır. Bahsi geçen araçlar, diğerlerine göre çok daha eski dönemlerde ortaya çıkmasına rağmen hala üstünlüğünü ve etkisini kullanarak eşitsizliği var etmeye devam etmektedir. Bu eşitsizlik aracından faydalanan erkekler, diğer bireyleri -özellikle kadınları- toplumdan dışlayarak onların üzerinde kendi kontrol mekanizmalarını kurmaya çalışmaktadır¹⁵². Bu mekanizmanın bir tarafında kontrol eden erkekler, diğer tarafında ise kendilerine hayatın olağan akışı içerisinde kontrolün olması gerektiği öğretilen kadınlar yer almaktadır. Bu öğrenim, toplum tarafından fark edilmeyen ancak hayati önem taşıyan bir eşitsizlik aracıdır. Her ne kadar toplumda egemen olan erkekler, kontrol edilen kadınlara fiziksel şiddet uygulamıyor gözükseler dahi, daha karmaşık ve gündelik görevler arasında gizlenmiş olan duygusal şiddeti uygulamaktadır. Duygusal şiddet ise öğretilenlerin algısında kendisini “annelik ve ev hanımlığı”, “bakirelik”, “moda ve güzellik standartları” veya “çalışma ortamındaki taciz” şekillerinde göstermektedir. Bahsedilen bu çark bir kere çalışmaya başladıktan sonra, otoriter kısım, birlikten doğan kuvveti engellemek için araçları kullanarak ekonomik, siyasal ve toplumsal kaynakları uhdesinde var etmeye devam eder. Ancak var olan kaynaklar sadece fiziki değildir, aynı zamanda kontrol sahibi erkekler öğretilen kadınların bedeniyle, kendilerine saygınlık ve soy kazandıracak çocuklara sahip olmayı, zor zamanlarında duygusal destek almayı, statülerinin devamını sağlayan göstergeleri elde etmeyi amaçlamaktadır¹⁵³.

İşte radikal feminizm yukarıda bahsedilen bu çarkın, öğretilen kadınlar üzerinde dönmesini, zihinlerinde var olan algılarını değiştirerek gerçekleştirileceğini

¹⁵⁰ Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 177

¹⁵¹ Bu araçlardan bir kısmı, cinsel yönelim, sınıf, ırk, etnisite, yaştır. Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 177.

¹⁵² İran’da kız çocuklarının eğitim hakkının sistematik olarak engellenmesine yönelik 16 Mart 2023 tarihli Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği yazısı; <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/03/iran-deliberate-poisoning-schoolgirls-further-evidence-continuous-violence>

¹⁵³ Ancak bu amacın görünümü, toplumlar arasında farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. Örneğin bir toplumda kadınlar ucuz iş gücü olarak görülürken diğer bir toplumda eve hapsedilmektedir.

savunmaktadır. Bu algılar, sorunların kaynağının erkek hegemonyası olduğunu göstererek, öğretilen kadınlara birbiriyle etkileşim içinde olduğu evrensel bir dernek kurmaktadır. Bu dernek kendi içerisinde iki ana kola ayrılır, ilk kol karşılaşılan her ataerkil probleme karşı savaşmak, diğer kol ise kadınların kadınlar için yönettiği iş ve sosyal ilişkilere katılmaktır. Son olarak bu görüş çalışmalarda, sadece erkek hegemonyasına odaklanıp kadınların toplumsal birleşmesini göz ardı ettiğinden dolayı eleştirilmektedir.

1.3.3. Sosyalist Feminizm

Kamusal alan-özel alan ayrımı feminist hukuk teorilerinin her zaman odağında yer almış olup sosyalist feministlere göre bu ayrım bizzat kadınların erkeklere tabi olması veya erkek karşısında ikincil konumda kalmasının nedeni olmuştur. Bu doğrultuda, sosyalist feminizmde kapitalist ekonomik sistemin cinsiyetler arası ayrıma ve kadının erkek karşısında ezilmesine neden olduğu savunulmuştur¹⁵⁴. Dolayısıyla bu noktada sosyalist feminizm ile radikal feminizm ayrılmıştır. Zira, radikal feminizm kadınların ikincil nitelikte olmasını ataerkilliğe bağlarken sosyalist feminizme göre temel neden kapitalizm olmuştur¹⁵⁵. Fakat radikal feminizmin aksine sosyalist feminizmde kadın sınıf olarak görülmemiş, üretim ilişkilerinde bulundukları konuma göre değerlendirme yapılmıştır. Bu görüşün çıkış noktası; kapitalizmin erkeği kamusal alana, kadını özel alana koyması olup sosyalist feministlere göre ev içi emek süreçleri ve kapitalist toplumda evin konumu önem arz etmektedir¹⁵⁶. Nitekim sosyalist feministler kadınların emeklerinin özel alanda ev içinde de göz ardı edildiğini, kadınların ve emeklerinin sömürüldüğünü, ikinci plana atıldığını vurgulamışlardır¹⁵⁷. Kadınların sadece ev içindeki çalışmalarının dahi işçi sınıfına dahil sayılmaları için yeterli olduğu¹⁵⁸ ve bu doğrultuda aile yaşamında da kadın-erkek arasında iş ve çocuk bakımına dair sorumlulukların

¹⁵⁴ Işıktaç ve Koloş, *Hukuk Sosyolojisi*, 129. Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 70-77.

¹⁵⁵ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 70.

¹⁵⁶ Işıktaç ve Koloş, *Hukuk Sosyolojisi*, 129.

¹⁵⁷ Heidi Hartmann, *Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği*, trc. Gülşad Aygen (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006), 160. Ülker Yükselbaba, "Feminist Perspektiften Hukuk", *İÜHFMLXXIV*, sy. 1 (2016): 134, erişim 25.02.2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/292206>.

¹⁵⁸ Hartmann, *Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği*, 165.

reforma uğratılması yoluyla kadınları cinsiyet kalıplarıyla baskı altına alan sistemin sonlandırılması gerektiği savunulmuştur¹⁵⁹.

Sosyalist feministlere göre kapitalist sistemde benimsenmiş olan eşitlik anlayışı asgari bir eşitlik sağlama hedefinde olup yasal olarak kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olmasını sağlayan kanun önünde eşitlik anlayışına karşılık gelmektedir¹⁶⁰. Marksist-sosyalist feministlere göre sınıf esasına dayanan toplumlarda özel mülkiyet ve güçsüz konumdaki kişilerin sömürülmesiyle kadın-erkek eşitliğinin sağlanması imkânsız hale gelmiştir¹⁶¹. Kadınlar halihazırda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin birçok yönüyle karşı karşıyadır. Bu doğrultuda işçi kadınların örgütlenmesini ve haklarını savunan sosyalist feministler; erkeklerle aynı işi yapan kadınların daha düşük ücret almasını eleştirmiştir. İşçi kadınlar, genellikle daha düşük ücretle ve daha kötü çalışma koşulları altında çalıştıkları için iş güvencesi, işyeri eşitliği ve haklarının korunması için mücadele ederler. Bunun yanı sıra kadınlar, ev işleri ve çocuk bakımı gibi toplumsal rolleri yerine getirirken iş hayatındaki gelişimleri üzerinde daha fazla baskı hissedip yükselmek için daha fazla engelle karşılaşırlar. Sosyalist feminizm, Marksizmin yöntemi olarak da bilinen tarihsel materyalizm yönteminin bir uzantısı olan sosyal analiz yöntemini kullanarak ataerkillik ve kapitalizmin kadınlar üzerindeki baskılarını eleştirir. Sosyalist feminizmce bu baskılar “kapitalist patriyarki” başlığı altında birleştirilmiş, kadınların eşitliği için kapitalizm ve patriyarka sorgulanmış ve kadınlar üzerindeki sosyal baskı bu şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Tarihsel materyalizm yöntemine göre hayatın maddi koşullarını üreten etkinlik ve bağlantılar insan deneyimleri, kişiliği, fikirleri gibi hususları şekillendirmede temel etkenlerdendir¹⁶². Ayrıca literatürde sosyalist feminizm esasen Marksist tahlil ile radikal feminizmin sentezinden oluşmuş bütüncül bir yaklaşım olarak da değerlendirilmiştir¹⁶³.

1980'lerin başında Yugoslavya'da Filozoflar Nadežda Čaćinovič ve Blaženka Despot “dişileştirilmiş bir sosyalizm” düşüncesini savunduklarında, girişimleri “belirli olanı talep etmek” olarak nitelendirilmekten uzakta olsa da feministler ve sosyalistler

¹⁵⁹ Yükselbaba, “Feminist Perspektiften Hukuk”, 134.

¹⁶⁰ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 73.

¹⁶¹ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 70.

¹⁶² Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 179.

¹⁶³ Zillah Eisenstein, “Constructing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism”, *Critical Sociology* 25, sy. 2/3 (1999): 196, erişim 12.03.2023, <https://doi.org/10.1177/08969205990250020901>.

arasındaki yaklaşık yüz yıllık mücadeleyi uzlaştırmak için kahramanca bir girişim olarak değerlendirilmiştir. Sosyalist teori ve hareketlerin merkezinde; sosyal adaletsizlik, varlık ve malların yeniden dağıtılması ve bunlara erişim yer almaktadır. Bu doğrultuda sosyalizmin ve feminizmin ortak unsurlarından biri de yapısal eşitsizliklere ve dışlanmaya odaklanmaktadır¹⁶⁴.

Sosyalizme yöneltilen eleştirilerin on dokuzuncu yüzyıldan bu yana feminist düşüncenin gelişmesine yadsınamaz katkıları olmuştur. Ancak sosyalist feminist teorileri oluşturup sosyalizmin kapsamını kadınların özgürleşmesiyle genişleten Clara Zetkin, Aleksandra Kollontai, Flora Tristan, Angela Vode gibi teorisyenlerin fikir ve argümanları olmasaydı kadınların özgürleşmesine ilişkin tam teşekküllü bir teorinin varlığından bahsedilmesi de mümkün olamazdı. Sosyalist düşünce ve uygulama, sınıf mücadelesini ve kadınların baskılanmasının maddi sonuçlarını içeren kadın sorununu, sosyal adaletin sosyo-ekonomik yönlerine açarak kadınların özgürleşmesi için toplumsal adaletin gerekliliğine vurgu yapmıştır. Sosyalist feministlere göre kapitalizm ve ataerkillik arası karşılıklı bir bağımlılık bulunduğu kabul edilmelidir. Onlara göre kadınların baskı görmesine ve ezilmesine neden olduğunu savundukları kapitalizmin sosyalist sisteme dönüştürülmesi, yeni bir ekonomik sistem kurulması gerekmektedir. Ekonomik sistemin değiştirilmesiyle birlikte kadınlar ekonomik bağımsızlıklarını elde ederek sömürülen konumlarından kurtulacaktır. Zira onlara göre hiçbir sınıfın bir diğer sınıfa tabiyeti söz konusu olamaz¹⁶⁵. Burada bir parantez açıp çalışma kapsamında sıkça yer verilen sınıf kavramının sosyolojik bir tanımını vermek yerinde olacaktır. Nitekim sınıf kavramı temel olarak aynı ekonomik ve sosyal statüye sahip bir grup insanı tanımlarken sosyolojik açıdan çoğunlukla meslek ve gelir açısından tanımlanmıştır. Sosyologlar öznel ve nesnel sınıf konumları arasında ayırım yapmış olup; bunlardan ilki kişinin bilincine ve kendisini veya toplumu genel olarak sınıfsal terimlerle tanımlama olasılığına atıfta bulunurken, ikincisi tanınma da tanınmasa da bireylerin içinde bulunduğu sınıfsal yapılanmaları ifade etmektedir¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Zsófia Lóránd, “Socialism”, *The Routledge Global History Of Feminism*, ed. Bonnie G. Smith ve Nova Robinson (New York: Routledge, 2022), 364.

¹⁶⁵ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 72. Smith, *Feminist Jurisprudence*, 5.

¹⁶⁶ Barbara Littlewood, *Feminist Perspectives on Sociology*, (Routledge, 2004), 216.

Flora Tristan, kadınların özgürleşmesi ve kurtuluşu konusunda işçi sınıfının kurtuluş mücadelesiyle bir kadın kurtuluş mücadelesinin birlikte yürütülmesi gerektiği görüşünü benimsemiştir. Bu iki mücadele birlikte yürütülmeksizin bağımsız bir sınıf mücadelesi yürütülürse bunun sonucunda kadınların özgürlüklerine kavuşamayacaklarını düşünen Tristan için kadın “bir proleterin proleteri” olarak değerlendirilmiştir. İşçi sınıfındaki erkeklerin kadınlara karşı tutumuna da eleştiriler yönelten Tristan, burjuvazinin işçi sınıfını ve kadınları aynı gördüğü görüşünü benimsemiştir. Bu da kadınların hak taleplerinin “işçi birliği” kurularak proletaryanın hak talepleriyle birlikte savunulmasını gerektirmiştir¹⁶⁷. Tristan ütöpik sosyalist Fourer’den, Henri de Saint Simon’dan ve Robert Owen gibi birçok düşünür ve siyasetçiden etkilense de özgün bir siyasi ideoloji ve kadın özgürlüğü kavramı oluşturmuştur¹⁶⁸.

Karl Marx (1818-1883) ve Friedrich Engels’in (1820-1895) çalışmaları, kadınların ezilmesinin maddi temellerinin analizi ve eleştirisini de içerecek şekilde, sınıf baskısının maddi dinamiklerinin metodik analizini temel almıştır. Fakat Marx ve Engels’in baskının ekonomik yönlerine odaklanmaları kadınlar konusunda çalışmalarını sınırlı kılmıştır. Her ne kadar kadınların eşit statüsünün adil bir toplum için kilit nokta olduğu konusunda hemfikir olsalar ve hatta Marx bunu ilerlemenin bir işareti olarak değerlendirse de bu hedefe ulaşabilmek için yeterli yönergeler sunamamışlardır. Bu konuya ilişkin olarak feminist ekonomist Heidi Hartmann bir makalesinde Marksist teörinin cinsiyet körü olduğunu savunmuştur¹⁶⁹.

Aile kavramı ve kadının aile içindeki konumuna yönelik eleştirel bir Marksist analiz yapan Engels, kadınların ezilmesinin nedenini üretime katılma düzeyinin düşüklüğü olarak göstermiştir. Ayrıca cinsiyetler arası çatışmanın özel mülkiyetle oluştuğunu eşitliğin de ancak özel mülkiyet ortadan kalktığında mümkün olacağını savunmuştur. Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni adlı eserinde Engels,

¹⁶⁷ Şirin Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat* (İstanbul: Birikim Yayınları, 1982), 74. Ümran Karaaslan, “19. Yüzyılda Batı’da Kadın Hakları Hareketinin Tarihsel Gelişimi” (Yüksek Lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2015), 71.

¹⁶⁸ Karaaslan, “19. Yüzyılda Batı’da Kadın Hakları”, 72.

¹⁶⁹ Makalenin yazıldığı dönem olan 1970’li yıllarda radikal feministlerin Marksizmi “Batı’da kadınların özgürleşmesi için kullanmanın yollarını aradığı dönem olup makalede geçen ifadenin çevirisi şu şekildedir: “Kadınların aile içinde ve dışında neden erkeklere tabi olduğu, bunun neden tam tersi olmadığı konusunda hiçbir ipucu vermiyorlar. Marksist kategoriler, tıpkı sermayenin kendisi gibi, cinsiyet körudür.”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hartmann, *Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği*, 8.

toplumsal yapıların belirlenmesinde hem emeğin hem de ailenin gelişim aşamasının etkisi olduğunu vurgulamıştır. Engels bu eserde ataerkil ailenin doğuşunu miras hakkı üzerinden açıklamıştır. İlk toplumlarda soy çizgisinin (ebeveynlik ve mirasın ispatı amacıyla) babadan değil anneden geçtiği kabul edilmiş olup bu durum, ebeveynliğin kanıtlanmasının anneye ilgili olarak doğum yoluyla kesinlik içermesi ancak babayla ilgili olarak kesin olmaması nedeniyle gerekliydi. Fakat toplumların ilerlemesi ve özel mülkiyetin etkisiyle annenin egemenliği ve mirasın annenin soyundan gelenler aracılığıyla belirlenmesi, oğulların mirastan mahrum bırakılması sonucunu doğurmuştur¹⁷⁰. Engels bu nedenle anne hakkının yok edilmesi ve erkek iktidarının kurulması gerektiğini savunmuştur. Bu doğrultuda kadın cinsiyetinin dünya tarihindeki yenilgisinin gerçekleşmesi ve erkeklerin hem aile içinde ekonomik gücü ele geçirmeleri hem de kadını ikincilleştirmeleri sonucunda ataerkil aile doğmuştur. Marksist teori feminist yazarlarca sıkça eleştirilmiş olup bu konudaki temel itiraz kadınların sınıf kavramıyla eşitlenmesi ve kadının sınıf açısından eşyle aynı konumda olduğu argümanına yönelmiştir¹⁷¹.

Sosyalist feministler, emek gücünün yeniden üretiminde kadınların çalışmasının ekonomik önemine ilişkin yeni bir analiz geliştirmiş ve esas olarak ev işlerinin politik ekonomisi üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu doğrultuda ev işlerini yürüten kadınlar emek gücünün yeniden üretimine katkıda bulunarak üretim sürecinde ve kapitalizmin artı değer bağlantısında önemli rol oynamışlardır. Nitekim kapitalizmin sürmesine aracılık eden ev işleri kadınların şahsi emekleriyle sürdürülmüştür¹⁷². Zamanla istihdam dünyasındaki cinsiyete bağlı bölünmenin sonuçları ve gelişimine daha fazla dikkat edilmiş ve kadın hareketindeki çeşitli eğilimlerle erkeklerin de çocukların bakım ve eğitime katılımı teşvik edilmiştir. Hem emek gücünün yeniden üretiminin ekonomik ve ideolojik önemine yapılan vurgu hem de bunun kadın işi olmaktan çıkarılması talebi, sosyalist perspektiften radikal bir kaymaya işaret etmiştir. Modern feminizmin tek eşliliğin eleştirisi ve iş bölümü konularında Engels'in ötesine geçmesinde Engels'in çözülmesi gereken bazı önemli sorulara parmak basmasının etkisi olmuştur. İlk olarak Engels, kapitalizm

¹⁷⁰ Engels'e göre miras zinciri önce erkeğin erkek ve kız kardeşlerine ve kız kardeşinin çocuklarına ya da annesinin kız kardeşlerine gittiği için kendi çocukları mirastan mahrum bırakılmıştır; bkz. Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 332.

¹⁷¹ Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 332.

¹⁷² Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 140.

kurulduktan sonra kadınların toplumsal üretimdeki işleri ile evdeki işleri arasında bir çelişki ortaya çıktığını göstermiştir. Çözüm girişimleri farklı olsa da bu çelişki kapitalist ülkelerde olduğu kadar sosyalist ülkelerde de ortaya çıkmıştır. İkinci olarak, Ailenin Kökenleri, cinsiyet çatışmasının ailenin gelişimindeki belirli tarihsel aşamalarla bağlantılı olduğunu göstermeye yönelik bir çabayı temsil etmiş ve bu bakış açısı, aile örgütlenmesinin değerlendirilmesini kadınların ezilmesinin anlaşılmasında merkezi konuma taşımıştır. Engels'in Ailenin Kökeni çalışması kadınların ezilmesini biyolojiden ziyade tarihin bir sorunu olarak ortaya koyarak başarılı olmuş ve bu sorunu analiz etmek tarihsel materyalizmin, çözmek ise devrimci siyasetin işi olarak görülmüştür¹⁷³. Sosyalist feminist analizlere göre kapitalizm, erkek egemenliği, ırkçılık ve emperyalizm karmaşık şekilde iç içe geçmiş olup bunları birbirinden ayırmak mümkün değildir. Dolayısıyla bu egemenlik sistemlerinin herhangi birinden kurtulmak için bunların hepsini birden sonlandırmak gerekir¹⁷⁴.

Marksist ve sosyalist feminist düşüncüyü birbirinden ayırmak görünürde mümkün olsa da bu iki düşünce ekolü arasındaki farklar özden ziyade bir vurgu meselesi olarak değerlendirildiği için oldukça zor olmuştur. Klasik Marksist feministler Karl Marx, Friedrich Engels, Vladimir Lenin ve diğer on dokuzuncu yüzyıl düşünürleri tarafından ortaya konan kavramsal zemin üzerinde çalışmışlar ve kadınların ezilmesinin temel nedeni olarak cinsiyetçilikten ziyade kapitalizmi görmüşlerdir. Sosyalist feministlere göre kapitalizm ve patriyarka kadınları ikinci sınıf vatandaşlar olarak konumlandırmış ve erkeklerin sahip oldukları ekonomik bağımsızlık, üretim araçlarına erişim ve toplumsal güçlere sahip olma gibi haklardan mahrum bırakmıştır. Fakat sosyalist feministler sınıflaşmanın kadınların en büyük ya da tek düşmanı olduğu konusuna da şüpheyle yaklaşmışlardır. Nitekim Sovyetler Birliği'nin yirminci yüzyılda sosyalizmin nihai hedefi olan “herkesin özgür gelişimi için her birinin özgür gelişiminin şart olduğu bir birliktelik” hedefine ulaşmadaki başarısızlığını göz önünde bulundurmuşlardır¹⁷⁵. 1917 sonrası Sovyetler Birliği'nde ve daha sonra Doğu Blokunda komünizm gerçek sosyalizm olarak değil, insan baskısının yeni bir biçimi olarak değerlendirilmiştir. Kadınların üretken iş

¹⁷³ Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 338.

¹⁷⁴ Alison M. Jaggar, *Feminist Politics and Human Nature* (New Jersey: Rowman & Allanheld, 1983), 124.

¹⁷⁵ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 62. Karl Marx, *Capital* (New York: International Publishers, 1967), 3: 791.

yerlerine girmesi onları ne iş yerlerinde ne de evde erkeklerle eşit kılmıştır. Bu ve benzeri nedenlerle sosyalist feministler, kadınların erkeklere tabiiyetini anlamak için tek kategori olarak sınıfı ele almanın ötesinde “*kadınların ikincilliğini sınıf ve cinsiyetin yanı sıra ırk/etnik köken veya cinsel yönelim gibi kimliğin diğer yönlerini de entegre eden tutarlı ve sistematik bir şekilde anlamaya*” çalışmışlardır¹⁷⁶.

Marksist iktidar analizi gibi, Marksist sınıf analizi de hem Marksist hem de sosyalist feministlere kadınların ezilmesini anlamak için gerekli bazı kavramsal araçları sağlamıştır. Marx; ilkel komünal devletlerin, kölelik dönemlerinin, prekapitalist toplumların ve burjuva toplumları gibi tüm politik ekonomilerin kendi yıkımlarını içlerinde barındırdıklarını gözlemlemiştir. Dolayısıyla Marx'a göre kapitalizmin, kendisini üreten sistemi dahi alt edecek şiddette bir sınıf bölünmesi yaratabilecek iç çelişkileri vardır. Özellikle, işverenlerin lüks içinde yaşamasına karşılık yorucu emekleri mukabilinde ancak geçinmelerine yetecek kadar ücret alan çok sayıda yoksul ve mülksüz işçi bulunduğu gerçeği incelenmelidir. Nitekim Marx, bu iki insan grubunun sınıf olduklarının bilincine vardıklarında sınıf mücadelesine gireceklerini ve nihayetinde sınıflaşmayı oluşturan sistemi devireceklerini savunmuştur¹⁷⁷. Marx bir grup bireyin gerçek bir sınıf haline gelmesinin ancak yerel ve ulusal çıkarlara dair konularda uzun ve karmaşık bir süreç boyunca birlikte mücadele etmeleri sonucunda mümkün olacağı ve sınıfı oluşturdıklarını fark ettiklerinde grup bilinci gücünün de etkisiyle temel hedeflerine ulaşma şanslarının artacağını savunmuştur.

Marksist çerçevedeki sınıf bilinci, yanlış bilincin aksine gerçek sınıf birliğinin yaratımı ve sürdürülmesini engelleyen bir zihin durumu değildir. Yanlış bilinç, sömürülen insanların, davranış ve konuşma noktalarında kendilerini sömürenler kadar özgür olduklarına inanmalarına neden olur. Burjuvazi özellikle proletaryayı kandırmakta ustadır. Bu nedenle Marksistler, liberalizmi işçileri işverenlerinin kendilerini gerçekten önemsemediğine inandıran bir egemen sınıf ideolojisi olduğu gerekçesiyle kötülerler. Marksistlere göre sağlıkla ilgili haklar (örneğin ücretli doğum izni hakkı) işverenlerin

¹⁷⁶ Nancy Holmstrom, “The Socialist Feminist Project”, *Monthly Review Press* 54, sy. 10 (2002): 2, erişim 21.03.2023, <https://philpapers.org/rec/HOLTsf-3>.

¹⁷⁷ Marx'ın sınıf kavramı ve birliğe yönelik görüşüne göre esasında sınıfı oluşturan her bir birey, başlangıçta “bir patates çuvalının içindeki patatesler”den daha fazla birliğe sahip değildir, ayrıntılı bilgi için bkz. Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, (Project Gutenberg eBook, 1998), 202, erişim 17.03.2023, <https://www.gutenberg.org/files/1346/1346-h/1346-h.htm>.

işçilere bahşettiği hediyeler değil, onların gözlerini boyamak için kullandıkları araçlar olup böylelikle işverenlerinin kendilerine sağladığı avantajlar için minnettar olan işçiler kendi zorluklarını ve acılarını en aza indirmiş olurlar. Yönetici sınıf gibi onlar da statükoyu hem işçiler hem de işverenler için mümkün olan en iyi dünya olarak algılamaya başlarlar. Marksist ve sosyalist feministler kadınları bir bütün olarak görmek istediği için, sınıf ve sınıf bilinci üzerine Marksist öğretiler Marksist ve sosyalist feminist düşüncede büyük rol oynamıştır. Bu bağlamda topluluk içindeki pek çok tartışma kadınların kendi başlarına bir sınıf oluşturup oluşturmadığı sorusuna odaklanmıştır. Her ne kadar burjuva ve proleter kadınların farklı konumda oldukları savunulsa da ev içi deneyimleri, 1970'lerdeki ev işi için ücret kampanyası gibi birleştirici mücadelelerde buluşmaları için yeterli benzerlikler de taşımıştır. Birçok Marksist ve sosyalist feminist, kadınların örneğin ev işlerinin gerçek/üretken iş olarak tanınmasında ısrar ederek kendilerinin bir işçi sınıfı olduklarının bilincine varabileceklerine inanmıştır. Eşlerin ve annelerin genellikle adlarına çalıştıkları kişileri sevdikleri gözlemi; yemek pişirme, temizlik ve çocuk bakımının üretken işler olmadığı anlamına gelmemekte, olsa olsa eşlerin ve annelerin çalışma koşullarının sevmedikleri işverenler için çalışan insanlarınkinden daha iyi olduğu anlamına gelmektedir¹⁷⁸. Tüm bu tespitlerden sonra belirtilmesi gerekir ki dünya genelinde kadınların ezilmişliği ister ev içinde ister ev dışında olsun, kadın emeğinin hala ücretsiz, düşük ücretli veya değersiz olduğu gerçeğiyle güçlü bir ilişki içindedir ve bu durum neredeyse her yerde kadınların statü ve güç konularında geride kalmalarını büyük ölçüde açıklamaktadır. Gelişmekte olan ya da gelişmiş ülkelerde veya sosyalist ya da kapitalist ülkelerde yaşamaları fark etmeksizin, kadınların ev dışında tam ya da yarı zamanlı çalışsalar dahi ücretsiz işlerin çoğunu ev içinde yaptıkları somut verilere yansımıştır¹⁷⁹. Bu verilerden de anlaşılmaktadır ki kadınların yaptığı ev işi miktarı hem küresel hem de yerel bir olgudur. Nitekim kadınların işgücünden çıkmasının başlıca

¹⁷⁸ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 64-65-66. Metinde geçen “sınıf” kavramının Marksist anlamda kullanılmadığına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Marilyn J Boxer, “Rethinking the Socialist Construction and International Career of the Concept ‘Bourgeois Feminism,’” *American Historical Review* 112, sy. 1, 2007, 131-158.

¹⁷⁹ Bu hususta Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın 2010 tarihli bir raporunda ücretsiz bakım işinin ulusal hesaplardan çıkarılmasının tüm ülkelerde büyük ölçüde eksik hesaplara yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır. BM Sosyal Kalkınma Araştırma Enstitüsü, insanların ev işlerine harcadıkları saat sayısına genel bir ev işçisinin ücret oranını uygulayarak, ihmal edilen kısmın GSYİH'nın yüzde 10 ila 39'una eşit olduğunu tahmin etmiştir. Ücretsiz işin ulusal hesaplara dahil edilmesi, özellikle kadınlar için zaman kullanımının gerçeklerini daha iyi yansıtmıştır. Human Development Report Team-2010, “The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development”, United Nations Development Programme, (2010): 113. http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_EN_Complete_reprint.pdf.

nedenlerinden biri, evdeki bakım sorumluluklarının artmasıdır. Dünya genelinde kadınlar, çocuk bakımı ve ev işleri gibi ücretsiz ev işlerine örneğin fabrikada veya ofiste ücretli olarak çalıştıklarından en az iki kat daha fazla zaman harcamaktadır. Küresel olarak “gelişmekte olan ülkelerde her üç kız çocuğundan birinin on sekizinci yaş gününü doldurmadan evlendirilmesi” de bu durumu oluşturan etkenlerden olmuştur. Erken yaşta evlendirilen kız çocuklarının ev dışında çalışma olasılığı, en azından ev dışında çalışabilecekleri bir yüksek öğrenim diploması alan kadınlara göre daha düşüktür.

Sosyalist feminizmin incelediği bir başka perspektif de ücret farkı meselesidir. Bu bağlamda çoğu ülkede cinsiyete dayalı ücret farkı bulunmakta, kadınlar ortalama olarak erkeklerden daha az para kazanmaktadır¹⁸⁰. Dünya genelinde cinsiyetler arası ücret farkı, tam zamanlı çalışanların haftalık veya saatlik ortalama kazançlarının cinsiyete göre karşılaştırılmasıyla hesaplanmakta olup cinsiyetler arası ücret farkı, karşılaştırılan grupların ırksal ve etnik özelliklerine bağlı olarak da farklılık göstermektedir. Örneğin, her iki cinsiyetten beyaz işçiler Afro-Amerikan veya Hispanik meslektaşlarından daha fazla kazanmaktadır¹⁸¹.

Maaşlar, ücretler ve çalışma koşulları farklı etnik grupların sosyal ve kültürel konumlarını oldukça açık şekilde yansıtmakta olup sosyalist feminizmin kadınların ayrımcılığa uğradığı başlıklara sınıf ve cinsiyete ek olarak etnik köken ve cinsel yönelimi de dahil etmesinin yerindeliği buradan da anlaşılmaktadır. Tüm bunların yanında yaş da cinsiyetler arası ücret farkıyla ilişkilidir. Bunun nedeni temelde, otuzlu yaşlarındaki kadınların daha genç yaşlardaki kadınlara kıyasla çocuk sahibi olma olasılıklarının daha yüksek olmasıdır. Cinsiyete dayalı çocuk bakım sorumlulukları kadınların işgücü piyasasındaki kazançlarını olumsuz etkilemekte ve bu dezavantaj hayatlarının geri kalanında da devam etmektedir. Pek çok kişi toplumsal cinsiyete dayalı ücret farkını adil

¹⁸⁰ Örneğin; 2011 yılında otuz-otuz dört yaş aralığındaki Japon kadınlar, Japon erkeklerin maaşlarının yalnızca yüzde 69'unu kazanmıştır. Kadınların erkeklerin maaşlarının yaklaşık yüzde 83'ünü kazandığı İsveç'te durum oldukça farklıdır. 2015'te Amerika Birleşik Devletleri'nde; Washington DC'de kadınlar erkeklerin yüzde 91'i kadar kazanırken, Louisiana'da erkeklerin kazandığının yalnızca yüzde 66'sını kazanmıştır. Dahası, kanıtlar yıllar içinde ABD'li erkekler ve kadınlar arasındaki ücret farkının giderek açıldığını göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tong and Botts, *Feminist Thought*, 80.

¹⁸¹ Örneğin ABD'de Afro-Amerikan kadınları ve Latin kadınları ayrı gruplar olarak incelendiğinde, tüm erkeklerle göre ücret farkları sırasıyla yüzde 70 ve yüzde 64, beyaz erkeklerle ödenen ücretten farkları ise yüzde 53'tür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Drucilla K. Barker and et al., *Liberating Economics Feminist Perspectives on Families, Work, and Globalization* (Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 2021), 57.

olmayan bir işgücü piyasasının yansıması olarak değil, kadınların kariyer yerine aileye öncelik verme ya da daha yüksek ücretli bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik alanlarına girmek yerine ücretli bakım işlerini üstlenme yönünde yaptıkları tercihler olarak görmektedir. Elbette bunun ne kadarının bir “tercih” olduğu, kadınlardan ev içinde beklenen orantısız bakım işi sorumlulukları göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Burada ayrıca belirtilmesi gereken husus, üniversiteden yeni mezun olmuş ve aile sorumlulukları olmayan kadınların bile erkek akranlarından daha az kazandığıdır. Alan, çalışılan saat sayısı ve ekonomik sektör kontrol edildiğinde bile, tam zamanlı erkek işçiler üniversiteden bir yıl sonra tam zamanlı kadın işçilerden daha fazla ücret almaktadır¹⁸². Toplumsal cinsiyete dayalı ücret farkının en sık belirtilen nedenlerinden bazıları kadınların düşük ücretli ve kadınların egemen olduğu işlerde yoğunlaşması, yarı zamanlı çalışma oranlarının tam zamanlı çalışma oranlarından yüksek olması ve kadınlara yönelik açık ücret ayrımcılığıdır. Dünya genelinde kadınlar hizmet işlerinde (öğretmenlik, hemşirelik, çocuk bakımı, yaşlı bakımı), büro işlerinde, tarım işlerinde (meyve toplama) ve hafif sanayi işlerinde (giysi, ayakkabı, oyuncak ve elektronik cihaz üretimi) çalışma eğilimindeyken, erkekler ağır sanayi, ulaşım, yönetim, idare ve politika işlerinde çalışma eğilimindedir¹⁸³.

Sosyalist feministler kadınların bakım işlerindeki ve ücretli işlerdeki emeklerinin görmezden gelindiğini ve değersizleştirildiğini vurgulamıştır. Kadınların ev işleri ve bakım işleri, genellikle ücretli olmayan değerli görülmeyen ve dolayısıyla kadınların ekonomik olarak bağımlı kalmalarına neden olan işlerdir. Bu doğrultuda ücretsiz aile işçileri, sanayi işçileri, ev işçileri ve yevmiyeli işçiler çoğunlukla düşük kazançlı ve yüksek yoksulluk riskine sahip kadınlardan oluşurken, daha yüksek ücretli ve daha az yoksulluk riskine sahip çalışanlar ve kayıt dışı işçilerin çoğunlukla erkeklerden oluştuğu gözlemlenmiştir¹⁸⁴.

Esasen Engels ve Marx, çağdaş toplumlardaki ailenin toplumsal yaşamın temeli olduğu yönündeki ideolojiye karşı çıkarak ailenin nispeten yeni bir oluşum olduğunu ve

¹⁸² Barker and et al., *Liberating Economics*, 57-58.

¹⁸³ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 80.

¹⁸⁴ Human Development Report 2019, *Beyond income, beyond averages, beyond today: Empowered lives. Resilient nations. Inequalities in human development in the 21st century*, 237 vd., erişim 05.05.2023, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_619577.pdf.

ilkel topluluklardaki kadınların toplayıcılık, malzeme işleme, depolama gibi işlerde görev alan bağımsız çalışanlar olduklarını savunmuşlardır¹⁸⁵. Hem sosyalist feministler hem de radikal feministler “*Özel olan siyasaldır*” sloganını benimsemiş ve aile kurumunun ortadan kaldırılması hususunda liberal feministlerle çatışmışlardır. Slogan ve aile kurumu arasındaki bağlantı, şahsi yaşamların politikleştirilmesinin kadınların maruz kaldığı baskı ve ezilmeyi ortadan kaldırma konusunda yeterli olamaması ve ailenin eril-dişil ideolojisinin iş bölümü ve kapitalist üretim ilişkileriyle iç içe geçmiş durumda olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim sosyalist feministlere göre aile kurumu ve özel alan kadınların ezilmesine neden olduğu için hâkim iş bölümü yapılanması kadını erkek karşısında ikinci sınıf konumuna itmiştir¹⁸⁶.

1.3.4. *Postmodernist Feminizm*

Postmodernizm, hukuk sistemince öngörülmüş ve yerleşik hiyerarşilere karşı bir başkaldırı olup bu hiyerarşileri yıkmaya yönelik bir akımdır¹⁸⁷. Postmodernizm aynı zamanda tarihsel bir dönem olan modern dönemin sona ermesiyle oluşan sanatsal ve kültürel düşünce süreçlerini içeren dönem olarak da tanımlanabilir.

Postmodern hukuk anlayışının feminizmle ilişkisi erkeklerin kadınlar üzerinde kurdukları tahakküm ve etkilerinin, tıpkı merkezi yönetim-yerel yönetim ilişkisinde olduğu gibi, ortadan kaldırılması hedefi doğrultusunda gelişmiştir¹⁸⁸. Postmodernist kuramın feminist kurama iki önemli etkisi bulunduğu belirtilebilir. Bunlardan ilki; feminist kuramın merkezinde yer alan “kadınlar”a, “kadın” kategorisinin gerçek anlamına dair felsefi sorgulamalar yaparak ulaşılmaya çalışmasıdır. İkincisi, postmodernizm etkisiyle feminizme herhangi bir kuramın doğruluğuna ilişkin iddiaları sorgulamaya yönelik “muhalefet epistemolojisi” getirilmiştir¹⁸⁹. Postmodernizmin kadın sorununa yönelik tutumu ise ülkelere veya bölgelere göre değişen göreceli çözümler oluşturulması

¹⁸⁵ Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 391-392.

¹⁸⁶ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 73.

¹⁸⁷ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020), 440.

¹⁸⁸ Güriz, *Hukuk Felsefesi*, 440-455. Michael D. Alan Freeman, *Lloyd's Introduction to Jurisprudence*, (London: Stevens&Sons, 1985), 1178.

¹⁸⁹ Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 485. Postmodernist kuramın feminist kurama başlıca katkısının “feminist kuramın öncelikli kategorisi” olarak değerlendirilen “kadın” kategorisinin sorgulanması olduğu ve sorgulamanın klasik ifadesinin de Judith Butler’ın “*Cinsiyet Belası*” adlı eseri (Judith Butler, *Gender Trouble*, New York: Routledge Press, 1999) olduğu belirtilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 486.

şeklinde olmuştur¹⁹⁰. Fakat postmodernizm ile feminizmin uyuşmadığı bazı noktalar da bulunmaktadır. Bu hususlara örnek olarak; postmodernizmin aydınlanma dönemine ve teorilerine muhalif olması karşısında, feminizmin modernizmle ve aydınlanma dönemiyle ilintili olması¹⁹¹ ve postmodernizm büyük anlatıların karşısında durup gerçekliğin çoğulcu niteliğini vurgularken¹⁹² postmodernist feminizmin bizzat kendisinin postmodernizmin eleştirdiği şekilde bir büyük anlatı olması gösterilebilir. Aynı zamanda postmodern dünyada objektif bir doğrunun varlığından bahsedilmesi mümkün görülmezken feminist teorinin temelini kadınların toplumdaki baskı altında konumları ve ezilmeleri gerçeğine dayanması nedeniyle de uyumsuz oldukları ileri sürülmüştür¹⁹³. Fakat feminizm ve postmodernizm arasında birtakım paralellikler de mevcuttur. Bu noktada feminist teorilerin de postmodernizm gibi eleştirel bir yapısının olduğu ve aydınlanma dönemi felsefesine içerdiği maskülen arkaplan nedeniyle karşı çıktığı göz ardı edilmemelidir¹⁹⁴. Hem feminizm hem de postmodernizm batı düşüncesini eleştirmiş ve sorgulamıştır¹⁹⁵.

Modern hukuk anlayışı ve postmodern hukuk anlayışına yönelik bir karşılaştırma yapılmak istenirse ilk olarak vurgulanması gereken; modern hukuk anlayışı hukukun kutsallığı üzerinde durup hakları geri plana atarken postmodern anlayışın bunun tersine hakları kutsallaştırıp hukuku geri planda bırakmasıdır¹⁹⁶. 1970’li yıllarda batı düşüncesinde yer edinmeye başlayan postmodernizm esasen batı düşüncesinin hem teorisini hem de uygulamasını sorgulamıştır. Postmodern feministler modern feminist yaklaşımlar olarak da adlandırılan diğer feminist yaklaşımları cinsel yönelim, ırk, kültürel ve sosyo-ekonomik düzey açısından belirli nitelikteki kadınları ele alıp bunlar dışında

¹⁹⁰ Güriz, *Hukuk Felsefesi*, 460.

¹⁹¹ Ayrım noktalarından bir diğeri olarak belirtilen kadın veya erkek fark etmeksizin cinsiyete dayalı ayrımlara karşı çıkan postmodernizmin kadın cinsiyetini yücelten bir yaklaşımı olan feminizmle bağdaşmadığı görüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Güriz, *Postmodernizm*, 76.

¹⁹² Güriz, *Postmodernizm*, 13.

¹⁹³ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 187. Jennifer L. Orff, “Demanding Justice without Truth: The Difficulty of Postmodern Feminist Legal Theory,” *Loyola of Los Angeles Law Review* 28 (1995): 1245-1247.

¹⁹⁴ Esasen modernizm ve aydınlanma dönemi felsefesiyle ilintili olduğunu belirttiğimiz feminizm aydınlanma felsefesine kısmen (maskülen arkaplanı nedeniyle) karşı çıkarken postmodernizm aydınlanma felsefesini bütünüyle reddetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güriz, *Postmodernizm*, 76.

¹⁹⁵ Yüksel, 111.

¹⁹⁶ Güriz, *Hukuk Felsefesi*, 441.

kalan kadınları ötekileştirdikleri gerekçesiyle eleştirmiştir¹⁹⁷. Postmodern feministlere göre batılı erkeğin değer yargılarını yüceltip kadını ikincil konuma getiren modernizme karşı kadın merkezli-kadın bakış açısına dayanan bir bilimsel yaklaşım getirilmelidir¹⁹⁸.

Postmodern feminizm anlayışı, postmodernizmin cinsiyete ilişkin yerleşik anlayışının da etkisiyle kadın eksenli veya kadını yücelten bir yaklaşıma karşı çıkmıştır¹⁹⁹. Evrensel bir kadın kategorisinin mümkün olmadığı ve kadın kategorisinin esasında bir varsayımdan ibaret olduğu kanısında olan postmodern feministlere göre cinsel yönelim, ırk, ekonomik durum vb. farklı kriterlerin konumlarında farklılık yarattığı kadınların hepsini kapsayacak çoğulcu bir anlayış benimsenmelidir²⁰⁰. Postmodern feminizm sosyal bir durum olarak değerlendirdiği eşitlik konusunda ataerkilliği reddetmiş ve evrensel eşitlik anlayışının, tüm kadınların yararlanabileceği bir eşitlik tasarısının benimsenmesinden yana olmuştur²⁰¹. Fakat bu benimseme anaerkil ve kadın cinsiyeti temelli bir toplum yapılanmasını onaylama anlamına gelmez. Nitekim postmodernist feminizm maskülen değerlerin feminen değerlerle değiştirilmesi taraftarı olmamıştır²⁰².

Postmodern feministler toplumda hâkim ataerkil sistemin sürekliliği ve kuşaklar boyu nakledilmesinde dilin etkisini vurgulamışlardır²⁰³. Toplumların diline yerleşmiş cinsiyetçi kalıplar esasında bazı yetkileri ve dezavantajları beraberinde getirmektedir. Postmodernizmde yöntemsel olarak Fransız filozof Jacques Derrida'nın da etkisiyle yapı söküm uygulanmış olup yazılı, sözlü, mimari her türlü metindeki söylem analizlerinde de totaliter dil ve mantık öne çıkarılmıştır²⁰⁴.

Esasen postmodernist feministler hem evrenselliğin hem de objektif gerçeğin soyut kaldığı kanaatine ulaşmışlar ve ataerkil yapılanmanın rasyonelliğin simgesi

¹⁹⁷ Bu hususta örnek olarak Batılı, orta sınıf, heteroseksüel, beyaz kadının esas alınması hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Çağlar Gürgey, “Feminist Hukuk Teorisi’ Nedir?”, 36.

¹⁹⁸ Ömer Çaha, *Sivil Kadın*, (Ankara: Vadi Yayınları, 1996), 55.

¹⁹⁹ Güriz, *Postmodernizm*, 76.

²⁰⁰ Güriz, *Postmodernizm*, 77. Bu yaklaşımın liberal ve radikal feminizm anlayışlarıyla çeliştiği yönünde ayrıntılı bilgi için bkz. Freeman, *Lloyd's Introduction to Jurisprudence*, 1112.

²⁰¹ Güriz, *Postmodernizm*, 77.

²⁰² Güriz, *Postmodernizm*, 79.

²⁰³ Örneğin; erkekler yöneten iken kadınların yönetilen olması veya erkeklerin sert ve kuvvetli, rekabetçi, bağımsız, rasyonel özelliklerine karşı kadınların yumuşak ve zayıf, uzlaşmacı, bağımlı, duygusal özellikte olmaları ve bu kalıpların varsayımsal olarak kabul edilmiş olması durumu yerleşik cinsiyet kalıplarındandır. Güriz, *Postmodernizm*, 78.

²⁰⁴ Richter, *Sosyolojik Paradigmalar*, 222.

olmasını da reddetmişlerdir. Nitekim onlara göre nihai hedef somut olaylara uygulanabilme kabiliyeti olan çözümler bulabilmektir. Zira hukukun varoluş hedefi de hakkaniyet ve nesafeti yani somut olay adaletini sağlamaktır²⁰⁵.

Postmodernizm akımı birey ve topluma dair geçmiş inanışlara karşı tepki niteliği taşımakta olup eleştirel hukuk çalışmaları karşısında teorik arkaplan sağlamıştır. Aynı zamanda geleneksel büyük teorileri reddederek hak, eşitlik, rasyonellik kavramlarının yeniden ele alınıp anlaşılması gerektiğini savunan postmodernizmin ve postmodern eleştirinin feminist hukuk kuramı açısından önemli ve derin bir anlamı olduğu belirtilebilir²⁰⁶.

Eleştirel hukuk çalışmaları postmodernizme uygun şekilde geleneksel hukuk teorilerini reddetmekte ve cinsel eşitsizlik talebinde de merkezi bir konumda yer almaktadır. Bu doğrultuda eleştirel hukuk çalışmalarında da oy hakkı mücadelesi, eşit koşullarda istihdam edilip çalışma ve ücret mücadelesi, aile içi şiddetin hukuken tanınması ve engellenmesi için gerekli düzenlemelerin getirilmesi eşitlik taleplerinin temelini oluşturmuştur²⁰⁷.

Postmodernist feminizme göre kadın sorunlarıyla ilgili çözümler ancak pragmatik özellik taşıyabilecektir. Temel fikir ve kabulleri reddeden pragmatizm yaklaşımı halihazırdaki hukuki, siyasi, ekonomik yapılardan kimlerin yararlandığına odaklandığı için postmodernizmin hedefleri ile paralellik taşır²⁰⁸. Genel olarak postmodernist feministler kadınların maruz kaldığı baskılara ve sorunlara yönelik tek bir çözümün mümkün olmadığını düşünmüşlerdir. Nitekim bu şekilde bir çözüm önerisi getirilmesi kadınların deneyimleri arasındaki farkları yok saymak anlamına geleceği için de teoriyle ters düşecektir²⁰⁹.

Feminist hukuk kuramı postmodernizmin bazı eleştirilerini benimseyip kendi avantajı için kullanmış ve böylece kendi bilinç tarzını oluşturmuştur. Ayrıca cinsiyete dayalı eşitsizliklerin ve cinsiyet analizine dair karmaşıklıkların ele alınması için de

²⁰⁵ Güriz, *Postmodernizm*, 80.

²⁰⁶ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 110. Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ed. Colin Gordon, (New York: Vintage USA, 1980), 117.

²⁰⁷ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 117.

²⁰⁸ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 116.

²⁰⁹ Smith, *Feminist Jurisprudence*, 7.

postmodernizmin tekniklerinin kullanılması gerekir²¹⁰. Postmodernist feminizm akımı ve akımla ilişkili olarak cinselliğin toplumsal olarak inşa edildiğini ve tarihsel boyutunu vurgulayan queer kuramı cinsiyete ilişkin ayrımları cinsiyet kavramına karşı çıkararak reddetmiştir²¹¹.

1.4. Değerlendirme

Çalışmanın “Feminizm Kavramı ve Tarihsel Gelişim Süreci” başlığını taşıyan birinci bölümünde ilk olarak feminizm kavramı ve çalışma açısından önemli konumda yer alan feminist metodoloji kısmı ele alınmış olup feminist metodolojiye ilişkin açıklamaların hukuki zemininin oluşturulması açısından öncelikle metodoloji ve hukuk metodolojisi kavramlarının açıklanması gerekmiştir. Nitekim temel olarak hedefe ulaşmak için takip edilecek yolları inceleyen bilim olarak tanımlanan metodoloji ve hukukta belirli amaçların gerçekleştirilmesi için izlemesi gereken usul ve araçları ifade eden hukuk metodolojisi kavramları, feminist hukuk metodolojisi bakımından önemli kavramlardır. Bu bölümde ele alınan feminist hukuk metotları; kadın sorusu sorma, feminist pratik akıl yürütme ve bilinç yükseltme olmak üzere üç başlıktan oluşmaktadır.

Bölümün devamında feminist hukuk teorilerinin başlıca tartışma alanlarından olan kamusal alan-özel alan ayrımı ve aynılık-farklılık yaklaşımları ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Aynılık esası, kadın-erkek arasında kişisel kimlik veya insani yetenekler bakımından doğuştan gelen özellikleri nedeniyle herhangi bir farklılık olmadığını ifade ederken farklılık esası kadınların biyolojik yapıları ve taşıdıkları değerlerle erkeklerden farklı olduklarını ve hem doğuştan hem sonradan kazanılan farklılıkların kimliklerine işlemiş olması nedeniyle değiştirilemeyeceğini ifade eder. Farklılık yaklaşımlarına ilişkin değerlendirme, feminist kurumsal kuram ve feminist etkileşimci kuram olarak adlandırılan iki sosyolojik kuram ve etnometodoloji kavramı çerçevesinde yapılmıştır. Etnometodoloji kavramı bir gruba mensup insanların veya insan topluluğunun gündelik yaşantıları içinde kullandıkları ‘pratik akıl yürütme’ yöntemlerini ifade etmekte olup toplumsal cinsiyet bağlamında “toplumsal cinsiyetin

²¹⁰ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 122.

²¹¹ Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 166 ve 215. Kurama ismini veren “*queer*” kavramı tuhaf anlamına gelmekte olup kuram LGBT bireylerin deneyimlerini ifade etmek, dışlanma ve damgalanmalarını ele almak gibi konularla ilgilenir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 216.

inşası” kavramı çerçevesinde önemli bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Biyolojik cinsiyetin kader olduğu varsayımına karşı çıkan ve biyolojik farklılıkların kadınları erkeklere göre dezavantajlı konuma getirmesini engelleme amacını taşıyan toplumsal cinsiyet kavramı radikal feminist Simone de Beauvoir’nın “*Kadın doğulmaz, kadın olunur.*” sözüyle paralellik taşımaktadır.

Tarihsel gelişimine bakıldığında; feminizmin üç dalga halinde gelişim gösterdiği, ilk dalganın oy hakkı ve iş gücüne katılım amaçları doğrultusunda gelişmesi nedeniyle liberal feminizm dönemi olarak da tanımlandığı vurgulanmıştır. Modern feminizm dönemi olarak değerlendirilebilecek ikinci dalga feminizm ataerkillik kavramına odaklanmıştır. İkinci dalga feminizmde sosyolojik açıdan toplumun yeniden inşasıyla cinsiyet eşitliğinin sağlanabileceği görüşü etkili olduğu için bu dönem Marksist-sosyalist feminizm dönemi olarak da adlandırılmıştır. Üçüncü dalga feminizm döneminde ırk, cinsel tercih ya da sosyal sınıf bakımından farklı kadın gruplarının ikinci dalga feministleri yalnızca belirli bir grubu temsil ettikleri gerekçesiyle eleştirmeleri çerçevesinde şekillenmiş olup bu dönemde radikal feminizm etkisinde kalınmıştır.

Feminizmin gelişim gösterdiği üç dalgaya değinildikten sonra yine üç dalga halinde gelişen liberal feminizm ele alınmış olup liberal feminizmin ilk dalgası kadınların oy hakkına odaklanırken ikinci dalgası toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınlar için fırsat eşitliği konularına yoğunlaşmış; üçüncü dalganın odağı ise eşitlikçi kaygılar, sonuç eşitliği ve kesişimsellik teorisi olmuştur. Temel sorunun toplumdaki sosyal, ekonomik ve hukuki eşitsizlikler olduğu kanaatinde olan liberal feminist teori çalışmanın ikinci bölümünde daha ayrıntılı olarak incelenecektir. Bu bölümde ayrıca benimsedikleri görüşler çerçevesinde liberal feminizmle bağlantılarını açıklama amacı doğrultusunda; kültürel, radikal, sosyalist ve postmodernist feminist akımlar incelenmiştir.

Kültürel feminizmde anaerkil bir bakış açısı hâkim olmakla birlikte dışıl niteliklerle şekillendirilen bir toplum hedefi de taşınmıştır. Bu akımda kadınların erkeklere oranla daha az saldırgan tutumlar sergiledikleri, iletişim stillerinde ve duygularla olan bağlantılarında özgün niteliklerinin bulunduğu, annelere özgü bir bilincin varlığı vurgulanmış olup bahsi geçen olumlu özelliklerin yüceltilmesi gerektiği savunulmuştur. Bu doğrultuda, toplumların yönetilmesinde de kadınların iş birliği, pasifizm, şiddet karşıtlığı gibi olumlu özelliklerine yer verilmesi uygun görülmüştür.

Kadınları bir sınıf olarak ele alan radikal feminizme göre kadın bedeninin referans alınan değerlerinin yeniden tanımlanıp değerlendirilmesi gerekmiştir. Ataerkil aile yapısını toplumsal eşitliği bozduğu gerekçesiyle reddeden radikal feminizm, evlilik kurumuna da kadınları tahakküm altına alması nedeniyle karşı çıkmıştır. Ayrıca radikal feminizme göre aile kurumu ve iç ilişki dinamikleri de ataerkil sistemi güçlendirmektedir. Akımın temsilcileri bir devlet politikası olduğunu savundukları doğum konusunda doğum kontrolünde söz sahibinin kadınlar olması gerektiğini vurgulamış ve kürtaj konusunda da aktivist yönelimler sergilemişlerdir. Bu nedenle akımın hedeflediği toplumsal değişimin sağlanması için evlilik kurumu, aile, doğum kontrolü konularında öncelikli söz hakkının kadınlara tanınması gerektiği düşüncesi hâkim olmuştur.

Radikal feminizmden farklı olarak sosyalist feminizmde kadınlar bir sınıf olarak görülmemiş ve cinsiyetler arası ayrımın ve kadınların ezilmesindeki temel etkenin kapitalist ekonomik sistem ve ekonomik faktörler olduğu savunulmuştur. Sosyalist teori ve hareketlerin merkezinde sosyal adaletsizlik, varlık ve malların yeniden dağıtılması ve bunlara erişim yer aldığı için sosyalizm ve feminizmin ortak unsurlarından biri de yapısal eşitsizliklere ve dışlanmaya odaklanma hususu olmuştur. Bu doğrultuda kadınların bakım işleri ve ücretli işlerdeki emeklerinin görmezden gelinip değersizleştirildiği kanaatinde olan sosyalist feminizmin ele aldığı konulardan biri de ücret farkı meselesi olmuştur.

Postmodernist feminizm başlığına gelindiğinde öncelikle modern hukuk anlayışı ve postmodern hukuk anlayışına yönelik bir karşılaştırma yapılması yerinde görülmüştür. Bu doğrultuda modern hukuk anlayışının hukukun kutsallığı üzerinde durup hakları geri planda bıraktığı ancak postmodern anlayışın tam tersine hakları kutsallaştırırken hukuku geri planda bıraktığı vurgulanmıştır. Postmodernist feminizmde genellemelere, soyut kurallara karşı çıkılarak evrensel eşitlik anlayışının tüm kadınların yararlanabileceği çoğulcu bir eşitlik tasarısı olması gerekliliği savunulmuştur. Ayrıca postmodernist feminizm önceki feminist akımları cinsel yönelim, ırk, kültürel ve sosyo-ekonomik düzey vb. açılardan belirli nitelikteki kadınları ele alıp bunlar dışında kalan kadınları ötekileştirdikleri için eleştirmiştir. Bu bölümde aynılık-farklılık yaklaşımları ile kamusal-özel alan tartışmaları çerçevesinde ana hatlarıyla ele alınan liberal feminist teori çalışmanın “Liberal Feminizm” başlıklı ikinci bölümünde daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

LİBERAL FEMİNİZM

2.1. Liberal Feminizme Genel Bir Bakış

Liberal kavramının kökeni Latince özgür anlamına gelen “*liber*” kelimesinden gelmiştir²¹². Liberalizm akımına göre devletler özgürlüğü ve eşitliği temel alıp bu hakları tüm bireyler için tanımalıdır²¹³. Bu nedenle liberalizm akımının bir uzantısı olarak değerlendirilebilecek olan liberal feminizmde de özgürlük ve eşitlik kavramları temel çıkış noktası olmuştur.

On sekizinci yüzyılda aydınlanma felsefesi etkisinde doğal hukuk anlayışı ve bireylerin temel haklara doğuştan sahip oldukları anlayışıyla bireyin ön planda olduğu bir dönem başlamıştır. Bu doğrultuda Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Evrensel Bildirisi’nde tanınan haklar bulunmakla birlikte bu hakların yalnızca erkeklerle sınırlı kalması dönemin kadın yazarlarının bu hakların kendilerine de tanınması için harekete geçmelerine neden olmuştur²¹⁴. Bu dönemde Mary Wollstonecraft, kadınların da erkeklerin sahip olduğu haklara sahip olmalarına ilişkin yaklaşımın önde gelen temsilcisi olmuştur²¹⁵. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise kadın hakları ve kadın-erkek eşitliği konularında John Stuart Mill görüşleriyle öne çıkmıştır²¹⁶. On dokuzuncu yüzyılda liberal feminizmin alanı kanun önünde eşitlik ve kadınlara oy hakkı verilmesi çerçevesinde yoğunlaşmakla birlikte eğitim hakkının cinsiyet ayrımı yapılmaksızın yaygınlaştırılmasını da kapsamıştır.

²¹² “What Exactly Is a 'Liberal'?”, erişim 02.04.2023, <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/liberal-meaning-origin-history>.

²¹³ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 94.

²¹⁴ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 143.

²¹⁵ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 144. Anne K. Mellor, “Mary Wollstonecraft’s A Vindication of the Rights of Woman and the Women Writers of Her Day,” *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*, ed. Claudia Johnson, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 141.

²¹⁶ Güriz, *Postmodernizm*, 70. Mill’in ilgili eserlerinden bazıları şunlardır: John Stuart Mill, *The Subjection of Women* (1869), ed. Stefan Collini, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989). John Stuart Mill, *The Inequality Between The Sexes*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021). Mill’in *The Subjection of Women* (Kadınların İkincilliği Üzerine) adlı çalışması kadın haklarını savunmak amacıyla bir erkek tarafından kaleme alınan ilk çalışma olup eserde liberal ve faydacı teoriyle kadınların özgürlüğünün bağdaştırılmaya çalışılması hususu da önemlidir. Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 152.

Liberal feminizmin geçmiş dönemlerden beri hem dünyada hem de ülkemizde feminizmin en güçlü savunusu, kadın ve erkek cinsiyetleri için en doğru ve geçerli ilkeleri içeren görüş olarak görüldüğü zamanlar bulunmakla birlikte²¹⁷, diğer feminist perspektiflerce ciddi şekilde eleştirildiği de belirtilmelidir. Eleştiriler temelde liberal feminizmin bireysel haklara ve eşitliğe odaklanması hususunda yoğunlaşmış olup liberal feminizmce ataerkil toplum yapısı, kapitalizm, ırkçılık gibi kadınları etkileyen baskıların görmezden gelindiği de vurgulanmıştır. Nitekim liberal feminizm eşitlik ve özgürlük vurguları yaparken kapitalizmi kabullenmiş ve Amerikan değerleri ile kültürel ideallerine de bağlı kalmıştır²¹⁸.

Feminist teorilerin başlıca tartışma alanlarından biri olan kamusal alan-özel alan ayrımı konusunda bu ayrıma karşı çıkan liberal feminizmin tutumu kadının ekonomik hayata aktif olarak katılarak ekonomik bağımsızlığa sahip olması yönünde olmakla birlikte; kadınlara siyasi, sosyal ve hukuki hakların da erkeklerle eşit şekilde sağlanması gerektiği yönünde olmuştur. Bu hususta fırsat eşitliğinin sağlanması, bağımsızlık ve serbest seçim hakkının tanınması da önem arz etmiştir²¹⁹.

Liberal feminizm aynılık ve farklılık yaklaşımlarından aynılık yaklaşımını benimsemekle birlikte yirminci yüzyıla gelindiğinde aile kavramı ve annelik konusunda “*farklı fakat eşit*” söylemini benimsemiştir. Buradaki farklılık söylemi kadınların hamilelik ve doğum sonrası dönemde hukuki zemini bulunan birtakım ayrıcalıklara sahip olması gerekliliğine dayanılarak oluşturulmuştur²²⁰. “*Farklı fakat eşit*” söylemiyle aynı zamanda erkeklere ait olarak görülen kamusal alan ile kadınlara ait olarak görülen özel alan sınıflandırmasına da karşı çıkmış ve bu ayrımın kaldırılması için çaba gösterilmiştir²²¹. Liberal feminizme göre kadınların yaşamlarını çocukları ve aileleri ekseninde şekillendirip kendilerini bunlara adanmak konusundaki seçimlerinde tamamen özgür olması esastır²²². Bu nedenle önceki dönemlerde hakim olan anlayışın zamanla terk

²¹⁷ Güriz, *Postmodernizm*, 70.

²¹⁸ Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 173.

²¹⁹ Güriz, *Postmodernizm*, 71.

²²⁰ Güriz, *Postmodernizm*, 71.

²²¹ Arat, “Feminist Hukuk”, 57.

²²² Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 63.

edilmesi ve eşitliğin sağlanması için birtakım ayrıcalıkların getirilmesi de bu anlayışla örtüşmektedir.

Liberal feminizme göre evrensel hakların yasal olarak kabul edilmesiyle kadınların da tüm insanların sahip olduğu akıl, kendini gerçekleştirme gibi konulardaki kapasitelerini kullanmaları mümkün olabilecektir²²³. Sosyolojik açıdan bakıldığında, cinsiyet kaynaklı eşitsizliklerin doğal temeli bulunmayan sosyal inşalar olduğu ve bu eşitsizliklerin toplum ve hükümet gücü destekli sosyal değişimlerle giderilebileceği savunulmuştur. Liberal feminizm anlayışı, cinsiyetçi ideolojinin kültürel yansıması olarak değerlendirdiği toplumsal cinsiyet kavramına kamusal-özel alan ayrımını güçlendirdiği ve cinsiyetçi iş bölümüne neden olduğu iddialarıyla karşı çıkmıştır. Barbara Risman'a göre toplumsal cinsiyet -anılan sosyal inşaların görünüm şekli olarak- insan davranışını bireysel, etkileşimsel, kurumsal olmak üzere üç yönden etkileyen ve tabakalaşma sistemi yaratan karmaşık bir yapı olarak değerlendirilmelidir²²⁴. Risman'a göre liberal feminizmde toplumsal cinsiyet temelli bir iş bölümü, toplumun kamu ve özel alanlarında örgütlenmesi ve cinsiyete dayalı ideolojik yapılanmanın kültürel boyutunu oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, modern toplumların iş bölümü anlayışında kadınlara özel alanda sorumluluklar yüklenirken erkeklere kamusal alanda imtiyazlı erişim sağlanması şeklindeki anlayışın yıkılması ve kadınların da kamusal alana dahil olmalarındaki artış liberal feminizmin kazanımlarındandır²²⁵.

Feminizmin temel metni addedilen Declaration of Sentiments (Duygular Bildirgesi) isimli bildiri 1848'de New York'un Seneca Falls şehrinde düzenlenen ve dünya tarihindeki ilk kadın hakları kongresi sayılan kongrede kabul edilmiştir. Duygular Bildirgesi ABD Bağımsızlık Bildirisini genişleten ve hem siyasal hem kavramsal açıdan radikal iddialar içeren bir metindir. Nitekim Bağımsızlık Bildirisinde geçen "...*tüm erkekler eşit yaratılmıştır*" ifadesine "*ve kadınlar*" ibaresi eklenmiş ve ifade "...*tüm erkekler ve kadınlar eşit yaratılmıştır*" şeklinde değiştirilmiştir²²⁶. Esasen Duygular

²²³ Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 171.

²²⁴ Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 171-172.

²²⁵ Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 468.

²²⁶ Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 171. ABD Bağımsızlık bildirisinde geçen ifade şu şekildedir; "*Bu gerçeklerin apaçık olduğunu, tüm erkeklerin eşit yaratıldığını, yaratıcıları tarafından onlara devredilemez bazı haklar verildiğini ve bunların arasında yaşam, özgürlük ve mutluluğu aramanın olduğunu kabul ediyoruz.*", erişim 09.04.2023, <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>

Bildirgesinin radikal önemi; kadınları ev ve ailedeki konumlarıyla değil, özerk ve hak sahibi birer birey olarak ele almasından kaynaklanmaktadır. Duygular Bildirgesinin tanıtılmasından iki hafta sonra 2 Ağustos 1848 tarihinde New York/Rochester’da düzenlenen ve “Rochester Kadın Hakları Konvansiyonu” isimli kongrede bildirge teyit edilmiş olup bildirge kadınların seçme ve seçilme haklarının miladı olarak kabul edilmiştir²²⁷. Nitekim bu dönemde yürütülen mücadeleler, 1861’deki iç savaş öncesinde gerçekleştirilmiş olan kölelik karşıtı eylemler ve siyahilerin haklarına ilişkin mücadelelerle birlikte en önemli sivil toplum hareketlerinden sayılmıştır²²⁸.

Liberal feminizm akımı eşitliği cinsiyet kavramının dahil olmadığı evrensel ilkeler çerçevesinde ele almış olup eşitsizliğin nedenlerini de bu doğrultuda cinsiyete değil evrensel ilkelere dayandırmıştır²²⁹. Liberal feministler; kadınların erkeklerden daha az akılcı varlıklar olduğuna dair önyargının yıkılması için, kadınların da kamusal alanda bulunup erkekler gibi rasyonel olduklarını kanıtlamaları gerektiğini savunmuşlardır²³⁰. Alison Jaggar Feminist Politika ve İnsan Doğası adlı eserinde²³¹ liberal siyasi düşüncenin insanların akılcılıkları nedeniyle eşsiz oldukları kanaatine ulaştığını gözlemlemiştir. Bununla birlikte, aklın insanları diğer hayvanlardan ayırdığı inancı yeterince açıklayıcı değildir, bu nedenle liberaller bu kavramı ahlaki ya da sağduyulu yönlerini vurgulayarak çeşitli şekillerde tanımlamaya çalışmışlardır. Liberaller, Batı’nın bireysel haklar sistemini, başkalarını kendilerinininkinden mahrum bırakmamak kaydıyla, her bireyin belirli bir mallar kümesini seçebileceği bir çerçeve olarak gerekçelendirmektedir. Böyle bir öncelik, örneğin dini özgürlüğü, genel refahı artıracak ya da sadece insanların kendi

²²⁷ Burada Rochester sözleşmesinin önemine dair bir detaya yer verilmesi yerinde olacaktır: Rochester kongresinin başkanı olan ve toplantıları yöneten Abigail Bush bir kadındı ve Bush o zamana kadar hem erkeklerin hem de kadınların katıldığı halka açık bir toplantıya başkanlık eden ilk kadın olduğu için bu durumun gelenekten gerçek bir sapma olduğu kabul edilmiştir. Seneca Falls kongresinin düzenlenmesinin öncülerinden olan Lucretia Mott ve Elizabeth Cady Stanton ise 1840’ta Londra’da düzenlenen Dünya Kölelik Karşıtı Sözleşmesi toplantısına Amerikan delegasyonunu temsilen katılmışlar ve bu toplantıda yalnızca erkek delegelerin oturabileceğine karar verildiği için bir perdenin arkasında sessizce oturmak durumunda kalmışlardır. Toplantı esnasında reform hareketlerinin saflarında dahi kadınların hiçbir hakkı olmamasına kızan Mott ve Stanton, Amerika’ya döndüklerinde bir kadın hakları kongresi düzenlemeye karar vererek Seneca Falls’taki kongreyi düzenlemişlerdir. Ancak sonrasında ironik olarak Rochester Sözleşmesine bir kadının, Abigail Bush’un, başkanlık etmesine de karşı çıkan Mott ve Stanton olmuştur. Upstate New York and the Women's Rights Movement, erişim 25.06.2023, <https://rbsep.lib.rochester.edu/wny-womens-rights-movement>.

²²⁸ Seneca Falls Bildirgesi / Duygu Bildirgesi, trc. Fehmiye Ceren Akçabay ve İlayda Tuana Öztunçel, erişim 28.06.2023, <https://hukukbook.com/seneca-falls-bildirgesi-duygu-bildirgesi/>.

²²⁹ Ritzer ve Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 173.

²³⁰ Uygun, *Hukuk Teorileri*, 199.

²³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Jaggar, *Feminist Politics and Human Nature*, 120 vd.

maneviyatlarını uygulama ya da uygulamama hakkına sahip oldukları varsayımıyla savunur. Aynı durum liberallerin genel olarak temel hak nitelemesi yaptıkları tüm haklar için de geçerlidir. Çoğu liberalin iddia ettiği gibi kaynakların sınırlı olduğu varsayımında mümkün olduğunca çok sayıda kaynağı güvence altına almakta çıkarı varsa, toplumun refahını tehlikeye atmadan bireyin özgürlüğünü en üst düzeye çıkaran siyasi, ekonomik ve sosyal kurumlar oluşturmak bir zorluk teşkil eder. Devletin özel alana (aile veya ev) müdahalesi söz konusu olduğunda; çoğu liberal, devlet ne kadar az müdahil olursa o kadar iyi bir sonuca ulaşılacağı kanaatinde olup, onlara göre tüm insanlar aile ve arkadaşları arasında kamusal kişiliklerinden sıyrılıp, kendileri olabilecekleri bir yere ihtiyaç duymaktadır. Kamusal alana (sivil veya siyasi toplum) devlet müdahalesi söz konusu olduğunda, klasik liberaller ile eşitlikçi liberaller arasında bir görüş ayrılığı ortaya çıkmaktadır²³².

Klasik liberaller devletin müdahalelerini sivil özgürlükleri veya temel hakları (örneğin mülkiyet ve oy hakkı; ifade, din ve örgütlenme özgürlüğü) korumakla sınırlandırması gerektiğini ve bireylerin serbest piyasa içerisinde istedikleri kadar kazanmalarına da izin vermesi gerektiğini düşünürler. Klasik liberaller fırsat eşitliği yoluyla eşitlik idealine ulaşıldığına inanırken, eşitlikçi liberaller, devletin ekonomik eşitsizlikleri en aza indirerek sivil özgürlükleri korumaya odaklanması gerektiği ve başlangıçtaki avantaj, yetenek ve şansa dayalı farklılıkların bireylerin piyasaya katılımını etkilediğine inanmışlardır. Zaman zaman bu farklılıklar yükümlülük oluşturacak kadar büyüktür ve dengeleyici ayarlamaların yokluğunda, bazı bireyler piyasanın sunduklarından adil paylarını alamazlar. Eşitlikçi liberaller ekonomiye devlet müdahalesi çağrısında bulunarak piyasanın, kendi hataları olmaksızın dezavantajlı durumda olanların temel sosyal mallara erişimini engellemesini önlemeye çalışırlar. Dolayısıyla eşitlikçi liberaller için eşitlik idealine sonuç eşitliği yoluyla ulaşılmaktadır. Çağdaş liberal feministlerin çoğu klasik liberalizm yerine eşitlikçi liberalizmi tercih etmektedir. Örneğin; feminist Susan Wendell çağdaş liberal feminist düşüncüyü tanımlarken, onun “büyük ekonomik yeniden yapılanma ve zenginliğin önemli ölçüde yeniden dağıtılması taahhüdünü” vurgulamıştır. Çağdaş liberal feministlerin yalnızca çok az bir kısmının,

²³² Tong and Botts, *Feminist Thought*, 17-18.

toplumun en savunmasız üyeleri için devlet tarafından finanse edilen güvenlik ağlarının ortadan kaldırılmasını desteklemesi de bu durumu gözler önüne sermektedir²³³.

2.2. Temsilcilerinin Perspektifinden Liberal Feminizm

19. yüzyılda John Stuart Mill ve Harriet Taylor-Mill cinsiyetler arası eşitliğe dayanan liberal fikirleriyle dikkat çekmişlerdi. Dönemin talepleri arasında kanun önünde eşitlik, kamusal alanın kadınlara da açılması ve kadınların da erkekler gibi kamu hizmetlerinde yer alması, tüm çocuklara eşit eğitim hakkının sağlanması gibi talepler yer almaktaydı.

Klasik liberal feministleri ve eşitlikçi liberal feministleri iki ayrı başlık altında incelemek yerinde olacaktır. Mary Wollstonecraft, John Stuart Mill ve Harriet Taylor-Mill başta olmak üzere Birleşik Devletler ‘deki kadın hakları savunucuları, Betty Friedan ve Ulusal Kadın Örgütü (NOW) üyeleri klasik liberal feministlere örnek olarak gösterilebilir. Buna karşılık, Martha Nussbaum ve Elizabeth Anderson eşitlikçi liberal feministlerdendir. Nussbaum’a göre liberal feminizmin genel hedefi “*adil ve şefkatli bir toplum*” yaratmaktır²³⁴.

On sekizinci yüzyıldaki liberal feministlerden Olympe de Gouges’in kaleme aldığı Kadın ve Yurttaş Hakları Bildirisi Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’ne alternatif bir bildirge olması nedeniyle önem taşımaktadır. Ancak bildirgenin yayıldığı dönemde içerdiği kadın-erkek arası eşitlik düşüncesinin zararlı görülmesi Gouges’in idamına neden olmuştur²³⁵.

Mary Wollstonecraft’a göre kadınların da öncelikle insan oldukları hatırd tutulmalı ve akıl sahibi varlıklar oldukları için davranışlarını yönetebilecekleri güce sahip oldukları unutulmamalıdır. Ancak Wollstonecraft kadınların temel konumları olarak değerlendirdiği aile içindeki görevlerine uygun şekilde yetiştirilmelerini ve hem eş olmanın hem anneliğin kadınların temel ve en önemli görevi olduğunu savunmuştur. Bu doğrultuda kadınların eğitilmelerindeki temel amaç da kadının aile içindeki sorumluluklarını yerine getirebilmesi ve çocuk yetiştirmek için yeterli hale gelmesidir.

²³³ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 18.

²³⁴ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 18.

²³⁵ Uygun, *Hukuk Teorileri*, 195.

Nitekim Wollstonecraft kadın-erkek arası mutlak eşitlik olması gerektiği kanısına ulaşmamış, kadınların eşlerinden bağımsızlıklarının sınırsız olamayacağını ve bu özgürlüğün belirli bir ölçüde tanınması gerektiğini savunmuştur²³⁶.

John Stuart Mill, kadınların geleneksel bağımlılıklarının sebebini erkeklerin kadınları evde (yani kamusal-özel alan ayrımının özel alan kısmında) tutma isteğinden kaynaklandığını ve erkeklerin çoğunluğunun kendilerine eşit kadınlarla bir arada yaşama fikrini kabullenememeleri olarak açıklamıştır²³⁷. Ayrıca Mill, hak ve özgürlüklerin yalnızca erkeklere ait kabul edilmesi durumunda ortaya çıkacak cinsiyet temelli aristokrasinin yanlış olduğu görüşünde olduğu için kadınlara da oy hakkı tanınması gerektiğini savunmuş hatta bu doğrultuda 1867’de İngiltere parlamentosuna öneride dahi bulunmuştur²³⁸. Mill’e göre kadınların çocuk yetiştirmeleri doğaya uygun kabul edilse dahi bu nedenle erkeklerin sahip olduğu haklardan mahrum bırakılmaları yerinde değildir. Mill, bireye ve bireyin potansiyelini gerçekleştirme hakkına yoğun bir inanç duymuş ve bu doğrultuda eşitlik kavramını da, kadınlara kanun önünde eşitlik tanınması mücadelesinin yanında fırsat eşitliğini de kapsar şekilde oluşturmuştur²³⁹. Aynı zamanda, kadınların vatandaşlıkla ilgili konularda erkeklerle eşit haklara sahip olmaları, eğitim hakkı ve mesleklere giriş konusunda erkeklerle eşit olarak faydalanmaları ve eşlerinin kadınlar üzerindeki otoritelerine sınırlandırma getirilmesi gerektiği görüşünü de taşımıştır²⁴⁰. Bu hususta Wollstonecraft ile farklılaştıklarını belirtmek mümkündür.

Betty Friedan *Feminine Mystique (Kadınlığın Gizemi)* adlı eserini²⁴¹ 1963 yılında yayınladığında 1960-1970’li yılları kapsayan ikinci dalga feminizm dönemi devam etmekteydi. Bu dönemde siyasi ve hukuki hakların tanınmasının kadın sorunlarını çözüme kavuşturamadığı kabul edilmiş olsa da eser feminist düşüncenin canlanmasına katkıda bulunması nedeniyle önemlidir²⁴².

²³⁶ Güriz, *Postmodernizm*, 28.

²³⁷ Heper, “Feminizm ve Hukuk”, 19.

²³⁸ Güriz, *Postmodernizm*, 30.

²³⁹ Juliet Mitchell ve Ann Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, trc. Fatmagül Berktaş, (Pencere Yayınları, 1998), 42, erişim 28.04.2023, <https://www.hiperkitap.com/kadin-ve-esitlik?disaaktar=kunye-tab>

²⁴⁰ Güriz, *Postmodernizm*, 31.

²⁴¹ Betty Friedan, *Feminine Mystique*, (New York: Norton paperback, 2013).

²⁴² Uygun, *Hukuk Teorileri*, 195.

Friedan kadınların eş ve annelik konularında toplumdaki konumlarının önemini kabul etmekle birlikte akıllı ve sağlıklı kadınlar için sadece bu görevleri yerine getirmenin yetersiz kalacağını vurgulamıştır. Bu doğrultuda Friedan, geleneksel kadın konumunun yalnızca eş ve annelik görevlerini yerine getirmekle sağlanmasının da kadınların özgür ve bağımsız bireyler olmalarını engellediği görüşünü savunmuştur²⁴³.

Friedan evde resim ve heykel yapan, yazı yazan, yaratıcı işler yapan mutlu ev hanımı tasvirinin kadınsı gizemin yanılsamalarından biri olduğunu savunmuş olup bu işlerin ciddi birer iş olarak yapılması için sık sık evden uzakta bir yer bulunmak zorunda kalınacağını vurgulamıştır. Bir annenin bu şekilde çalışmasında dikkatinin bölünüp konsantrasyonunun kesintiye uğramak durumunda kalacağını belirtmiştir. Bu nedenle de kadının geleneksel konumunun reddedilmesi ve kendini bulabilmek için bir mesleğin gereksinimi olan disiplin ve emeği göstermesi gerekmiştir²⁴⁴. Nitekim Friedan’a göre kadınlar erkeklerin insan olarak eşiti olmak için başkaları tarafından kullanılmaya elverişli ve geri planda kalan niteliksiz varlıklar olmadıklarını ya da işe yaramaz bir dekoratif obje, boş bir ayna olmadıklarını kanıtlamak zorunda kalmışlardır, eşitliğin sağlanması için bu bakış açısına sahip geleneksel yaklaşımlardan uzaklaşılmalıdır²⁴⁵.

1966 yılına gelindiğinde Friedan ve arkadaşlarının oluşturduğu Kadın Milli Organizasyonu esasen devlet ve endüstri kuruluşları gibi etkili kurumlara baskı yapmak suretiyle cinsiyet ayrımcılığının sona erdirilmesi hedefine ulaşmaya çalışmıştır. Bu hedef erkeklerin dışlanması anlamını taşımamış, aksine erkekler ve kadınlar arasında iş birliği yapılması ve erkeklerin de hareketin bir parçası olmaları hedeflenmiştir²⁴⁶. Betty Friedan, kadınların arka planda kalmayı, güçsüz ve sömürülmüş konumda olmayı kabul etmelerinin biyolojik olmadığını savunmuş ve bu durumun altında yatan nedenleri sorgulamıştır. Kadınları bu konuma mahkûm edip kurban konumuna getirenin “kadıncıl mistik/gizem” ideolojisi olduğunu savunan Friedan, bu ideolojinin aynı zamanda kadınları çalışma hayatından ve verimli-yaratıcı niteliklerinden de uzaklaştırdığı

²⁴³ Güriz, *Postmodernizm*, 37.

²⁴⁴ Friedan, *Feminine Mystique*, 301.

²⁴⁵ Friedan, *Feminine Mystique*, 69-70.

²⁴⁶ Güriz, *Postmodernizm*, 38.

görüşünü benimsemiştir. Bu ideolojiye göre kadın ve erkek eşittir fakat farklı ve özel varlıklar olduklarının da belirtilmesi gerekmektedir²⁴⁷.

Friedan'ın Amerikan toplumuna yaptığı etkilere örnek olarak, kadınların ev hayatı dışında da bir hayata sahip olmaları ve kız çocuklarının eğitimlerinin önemszenmesine dair hareketler ile geleneksel örflere duyulan bağlılığın azalması gösterilebilir²⁴⁸. Friedan'a göre orta sınıfa mensup Amerikan kadınları ev işlerinin ağır yükünden teknolojinin gelişmesi sayesinde kurtulmuş olup hem ev içi üretkenliği sağlamak hem de kendilerini eş ve annelik rollerini kusursuzca yerine getirmeye adanmak için fırsat bulmuştur. Esasen bu fırsatı bir yalan olarak değerlendiren Friedan, reklamlarla insanları yanıltan medyayı, psikiyatrik ve tıbbi yollarla feminizmi saf dışı bırakan eğitimcileri ve aile değerleri kavramını adeta mihenk taşı olarak benimseyen dini-siyasi liderleri yalanı yayanlar olarak sorumlu göstermiştir²⁴⁹. Friedan, *Feminine Mystique* eserinde kadınların yaşamlarını şekillendiren ve onlara ayna tutanın kadın dergileri, reklamlar, filmler, romanlar, evlilik ve aile, çocuk psikolojisi, cinsel uyum uzmanlarının köşe yazıları ve kitapları ile sosyoloji ve psikanalizin popülerleştiricileri tarafından yaratılan imaj olduğunu vurgulamıştır²⁵⁰.

Eşitlikçi liberal feministlerden Martha Nussbaum liberal feminizme yöneltilen üç temel eleştiriye karşı (bireycilik, soyut ve şekli eşitlik anlayışı, duyguların ihmali ve akla aşırı önem verilmesi) liberalizmin uzantısı olarak değerlendirdiği liberal feminizmi güçlü şekilde savunmuştur²⁵¹. Nitekim Nussbaum, liberal feminizmin bireyci olmasının esasen “olması gereken” olduğunu savunmuştur. Bunu da bireyin toplum yapısının temelinde olması yoluyla kadınların ve ezilen konumdaki insanların hak ve çıkarlarını korumaya hizmet etmesine bağlayan Nussbaum devlet veya aile gibi kolektif birimlerin insanların şahsi bireysel benliklerinin varlığını engellememesi gerektiği görüşündedir. Zira ona göre

²⁴⁷ Waters, *Modern Sosyoloji Kuramları*, 396.

²⁴⁸ Güriz, *Postmodernizm*, 38.

²⁴⁹ Waters, *Modern Sosyoloji Kuramları*, 396.

²⁵⁰ “Amerikalı kadının bir eş ve anne olarak tatmin arayışını şekillendiren imajda eksik olan nedir?” sorusunun yanıtlanmaya çalıştığı eserde örnek olarak verilen 1960’ta yayınlanan McCall’s adlı kadın dergisinin bölüm başlıkları esasında kadının konumunu göstermesi açısından da oldukça önemlidir: hamile kıyafetleri giymiş göz alıcı modellerden kirpiklerin nasıl kırpılacağını öğrenmeye çalışan kızın hikayesine, düğün günü adındaki hikayeden ev dikişi ve katlanır perdeler için kalıplara ve hatta ikinci kocayı bulmaya ansiklopedik yaklaşım adındaki makaleye kadar başlıkların her biri toplumda kadının konumuna ilişkin hakim anlayışı yansıtmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Friedan, *Feminine Mystique*, 30-31.

²⁵¹ Anne Phillips, “Feminism and Liberalism Revisited: Has Martha Nussbaum Got It Right?”, *Constellations* 8, sy. 2 (2001), 251, erişim 26.05.2023, <https://doi.org/10.1111/1467-8675.00229>.

insanlar birbirlerine ne kadar sıkı sarılsalar da onların aç ve neşeli, sevgi dolu ve muhtaç olan birbirlerinden ayrı benlikler olarak tanımlanması gerekmektedir²⁵². Ayrıca Nussbaum liberal, hümanist ve feminist bir adalet teorisini benimsemiş olup liberalizmin bireyciliğinin tutarlı şekilde uygulanması ihtimalinde radikal bir feminist programının uygulanması gerekeceği argümanını ileri sürmüştür.

2.3. Liberal Feminizmin Kazanımları

Kadın ve erkeğin varlıksal olarak benzerliği varsayımından hareket eden liberal feminist teori kanun önünde eşitlik anlayışını benimsemiştir²⁵³. Feminist teorilerin, ilk bölümde belirtildiği üzere, kadın ve erkeğin aynılığı ve farklılığı konusunda iki temel yaklaşımı bulunmaktadır. Liberal feminist teori, aynılık yaklaşımını benimserken kültürel, radikal, sosyalist ve postmodernist feminist teoriler farklılık yaklaşımını benimsemişlerdir. Anılan teorilerin savunucuları, çoğunlukla liberal feminizmin aynılık esasını benimsemesine ve bunun uzantısı olarak da eşitlik anlayışına çeşitli eleştiriler yöneltmiştir. Her ne kadar feminist teoriler birbirlerinden pek çok konuda ayrışsa da farklılık yaklaşımını kabul eden teorilerin uzlaştığı bir nokta kadınlara özel muamele gösterilmesi gerektiğidir²⁵⁴. Örneğin kültürel ve radikal feminist teori, kadın ve erkeğin kişiliklerinden kaynaklanan farklılıkların bireysel kimlikleri üzerindeki önemini ve bu önemden dolayı da değiştirilemez nitelikte olduğunu kabul etmektedir²⁵⁵.

Liberal feminizmin önemli temsilcilerinden Mary Wollstonecraft'ın 1792'de yazdığı *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi (A Vindication of the Rights of Women)* adlı eser²⁵⁶ feminist teoriye dair en önemli eserlerden biri sayılmaktadır²⁵⁷. Bu eserde Wollstonecraft; kadınların devlet yönetimine katılma hakkı, mülkiyet hakkı, çalışma hakkı ve eğitim hakkının önemini vurgulamış, kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olması gerekliliğini de her iki cinsiyetin de aynı ruh, ahlak, erdem ve yetileri haiz

²⁵² Martha C. Nussbaum, *Sex and Social Justice*, (New York: Oxford University Press, 2000), 62.

²⁵³ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 61.

²⁵⁴ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 48.

²⁵⁵ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 50.

²⁵⁶ Mary Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, trc. Deniz Hakyemez, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007).

²⁵⁷ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 134. Anne K. Mellor, "Mary Wollstonecraft's A Vindication of the Rights of Woman and the Women Writers of Her Day," *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*, ed. Claudia Johnson, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 141.

olmasına dayandırmıştır. Nitekim liberal feminist teori de klasik liberal geleneğin evrensel insan hakları ilkeleri çerçevesinde kadın erkek eşitliğini bireyselci perspektiften ele almıştır²⁵⁸.

Tarihsel süreç içerisinde verilen eşitlik mücadeleleri sonucunda kadınlar; hukuki temsil hakkı altında oy hakkı, sosyal haklar altında çalışma hakkı ve eğitim hakkı ile medeni haklar altında miras hakkı, boşanma ve velayet hakkı gibi birtakım haklar kazanmışlardır²⁵⁹. 19. yüzyılda kadın hakları hareketleri oy hakkı, doğum kontrolü hakkı, evli kadınların mülkiyet hakkı gibi alanlarda yapılan çalışmalarla gelişmiştir²⁶⁰. Bu doğrultuda 19.yüzyılın kadınların siyasi, hukuki ve sosyal konumlarını iyileştirmek açısından bir mücadele dönemi olduğunu belirtmek mümkündür²⁶¹.

2.3.1. Liberal Feminizmde Oy Hakkı

Kadınlar dünya nüfusunun yaklaşık yarısını oluştursa da çoğu ülkede siyasi süreçlerde ulusal düzeyde yeterince temsil edilmemektedir. Bu durumun olası nedenlerine, ayrımcı yasa ve uygulamalar, toplumsal cinsiyet önyargıları, düşük eğitim seviyeleri, sağlık hizmetleri ve yoksulluğun kadınlar üzerindeki orantısız etkisi örnek gösterilebilir. Günümüzde genel durum kadınların seçme ve seçilme hakkı ile diğer hukuki meseleler bakımından yasal düzlemdeki eşitsizliğin büyük ölçüde ortadan kalkmış olmasıdır. Fakat hukuki eşitlik yolunda sağlanan kazanımlar yukarıda çeşitli nedenlerinden de bahsedildiği üzere uygulama düzleminde henüz sağlanamamış olup ataerkinin izleri hala sürmektedir²⁶². Örneğin, kadınlar halihazırda dünya çapında yasama organı sandalyelerinin %26,4'ünü oluşturmaktadır²⁶³. İnsan nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan kadınların günümüz yasama organlarının yalnızca dörtte birinde temsil edilmeleri ile yüz yıl öncesi bakımından neredeyse temsile ilişkin herhangi bir kadın konusunun olmaması dikkate alındığında feminist hareketin özellikle de kadınların temsiline ilişkin erken dönem mücadelenin merkezinde bulunan liberal feminizm

²⁵⁸ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 61.

²⁵⁹ Karaaslan, "19. Yüzyılda Batı'da Kadın Hakları", 29.

²⁶⁰ Katherine Bartlett and Rosanne Kennedy, *Feminist Legal Theory Readings In Law And Gender*, (Routledge, 1991) 1. Aktaran: Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 16.

²⁶¹ Güriz, *Hukuk Felsefesi*, 436.

²⁶² Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 157.

²⁶³ Statistics on Women in National Governments Around the Globe, erişim 01.06.2023, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R45483/23>.

anlayışının başarılarına rağmen en azından kadınların siyasi temsili bakımından hala gidilecek çok yol olduğu görülmektedir.

Kadınların siyasi temsiline ilişkin mevcut sorunların yanında kadınların oy verme yoluyla siyasi katılım haklarını kazanmaları da feminist mücadelenin önemli başarılarından. Bu bağlamda geç 19.yy. ve erken 20.yy. döneminde liberal feminizm fikrinin kadınların oy verme hakkını kazanmalarına ilişkin elde ettiği başarılar ile kadınlar oy verme hakkı yoluyla siyasi karar alma mekanizmasına katılım sağlayabilmiştir²⁶⁴. Günümüzde evrensel insan hakları çerçevesinde cinsiyet eşitliğinin özellikle de siyasi katılım açısından bir insan hakları konusu haline geldiği dikkate alındığında oy verme hakkına ilişkin liberal kaygılarla elde edilen kazanımların başarılı olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda kadınların oy verme hakkını kazanmalarının kısa tarihçesinden bahsetmek gerekmektedir. Kronolojik tarihten bahsetmeden önce bazı ülkelerin kadınların oy verme hakkını aşamalı şekilde tanıdığı belirtilmelidir. Aşamalı tanıma, ulusal-yerel düzeye ilişkin ayrımlar, ırksal ayrımlar veya ekonomik ayrımlar gibi birçok nedene dayanabilmekte ve cinsiyet ile diğer baskı unsurları oy verme hakkı bağlamında kesişebilmektedir²⁶⁵. Aşamalı tanıma durumuna Türkiye Cumhuriyeti uygulaması da iyi bir örnek oluşturmaktadır. Nitekim kadınlar, Türkiye’de oy verme haklarını ilk olarak 3 Nisan 1930 tarihinde kabul edilen Belediye Kanunu m. 23 ve 24 hükümleri ile yalnızca yerel düzeyle sınırlı olmak üzere kazanmışlardır²⁶⁶. Türkiye özelinde kadınların seçme hakkını mutlak olarak kullanılabilmesi ise 1934 yılında gerçekleştirilen anayasa değişikliği ile İntibah-ı Mebusan Kanunu’nda (Milletvekili Seçim Kanunu) yapılan değişiklik sonucunda mümkün olmuştur²⁶⁷. Dolayısıyla oy hakkı kazanım süreci bakımından Türkiye örneğinde de görüldüğü üzere aşamalılık söz konusu olabilmektedir. Keza ırksal ayrımın oy verme hakkı bakımından örneklerinin de kadınların oy verme

²⁶⁴ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 60-61.

²⁶⁵ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 23.

²⁶⁶ 1580 No’lu Belediye Kanunu, 03.04.1930, Resmî Gazete, erişim 25.05.2023, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1471.pdf>.

²⁶⁷ 1924 Anayasasının yürürlüğe girdiği tarihte kadınların seçme ve seçilme hakları bulunmuyordu, milletvekili seçebilmek için erkek olma şartı ve yirmi iki yaşın doldurulmuş olması şartı mevcuttu. Değişiklik sonrasında seçme hakkı, hem kadınlar hem de erkekler için yirmi iki yaşın doldurulmasıyla kazanılan bir hak haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülçin Eroksal Ülger, “Türk Anayasalarında Kadın Hakları ve Uygulamalarıyla İlgili Bir Değerlendirme”, *Yasama Dergisi*, sy. 31 (2015): 32. Madde değişiklikleri için bkz. Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 10 ve 11nci Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, erişim 25.05.2023, <https://www.tbmm.gov.tr/files/anayasa/docs/1924/1924-3/3-degisiklik.pdf>.

hakkının feminist mücadelenin katkılarıyla kazanılması bakımından önemli bir tarihsel yeri vardır. Siyasi haklarda ırka dayalı ayrım doğası gereği cinsiyet ayrımından ziyade ayrımcılığın muhatabı ırksal grubun bütününe yönelik bir hak engeli teşkil eder. Ancak bu grupların hak kazanımı süreçleri bakımından²⁶⁸ feminist düşüncenin mücadelecî yaklaşımı önem taşımaktadır²⁶⁹.

Kadınların oy verme hakkına ilişkin aşamalı hallere değinildikten sonra kronolojik olarak kadınların oy verme hakkının kazanımına bakmak gerekmektedir. Tarihsel süreçte kadınların oy hakkının gelişimine bakıldığında, Yeni Zelanda’da kadınların 1893’te parlamentoda oy kullanma hakkını kazanan ilk devlet olduğu görülmektedir²⁷⁰. Bu tarihten itibaren başta Batı demokrasileri olmak üzere kadınların seçme ve seçilme hakkı kazanımları hızlanmıştır. 1900’lü yılların ilk yarısında Avrupa’da pek çok ülkede (1902’de Avustralya’da ve 1919’da Batı Almanya’da) ABD’de ve Türkiye’de birbirlerine yakın tarihlerde kadınların oy kullanma hakkını kazandığı belirtilebilir. Fakat kadınların oy hakkını kazanma süreçleri ve tarihleri ne şekilde olursa olsun ulusal ve yerel politikada yer alma oranları yukarıda da belirtildiği üzere hep belirli bir oranda kalmıştır²⁷¹.

İngiltere’deki gelişim süreci John Stuart Mill’in kadın haklarını savunmasının devamında “suffrage²⁷²” adı verilen ve kadınların oy hakkını savunan derneklerin

²⁶⁸ Örneğin, Apartheid dönemi Güney Afrika Cumhuriyeti’nde beyaz ırk olarak kabul edilmeyen Güney Afrika vatandaşlarının siyasi katılımı büyük ölçüde kısıtlanmıştı. Siyasi katılım haklarından 1994 yılında Apartheid rejiminin yıkılmasına kadar mahrum bırakılan Güney Afrikalı beyaz ırktan olmayan kadınların siyasi haklarını eşitlik ilkesi doğrultusunda kazanmaları, Apartheid rejimine karşı bu kadın hareketi tarafından gerçekleştirilen organize feminist mücadele ile demokratik geçişe ilişkin anayasa yapım süreçlerine organize feminist fikir gruplarıyla aktif katılımları sayesinde gerçekleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Monica G. Fernandes, “The transnational factor: The beginnings of South Africa’s women’s movement”, *New Contree* 73, sy. 3, 2015, erişim 18.05.2023, <https://bura.brunel.ac.uk/bitstream/2438/25991/1/FullText.pdf>.

²⁶⁹ Günümüzde Güney Afrika Cumhuriyeti yasama organının toplam 454 sandalyesinin 206’sının yani %45,4’ünün kadınlar tarafından olduğu da dikkate alındığında Güney Afrika Cumhuriyeti bakımından feminist fikir akımlarının hem hukuksal boyutuyla hem de hukukun öngördüğü eşitliğin gerçekliğe yansımaları bakımından başarısı yadsınamazdır. Bkz. Statistics on Women in National Governments Around the Globe, erişim 22.05.2023, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R45483/23>.

²⁷⁰ Uygun, *Hukuk Teorileri*, 195. “Women and the vote”, erişim tarihi: 03.06.2023, <https://nzhistory.govt.nz/politics/womens-suffrage/brief-history>.

²⁷¹ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 18.

²⁷² Suffrage kavramının kökeni desteklemek anlamına gelen Latince “*suffragium*” kelimesinden gelmektedir. 16. ve 17. yüzyıllarda “suffrage” kavramı İngilizcede yaygın olarak bir öneri (Parlamento gibi temsili bir organda olduğu gibi) ya da bir seçimde bir kişi lehine verilen oy anlamında kullanılmış olup sonrasında bireyler veya grupların oy kullanma yeteneği anlamına gelecek şekilde genişlemiştir. Literatürde bağlantılı olarak sıkça kullanılan “süfrajist” kavramı ise oy hakkının yeni gruplara yayılması için çalışan

etkisiyle şekillenmekle birlikte²⁷³ oy hakkının yasallaşması otuz yaşından büyük kadınlar için 1918 yılında, erkekler için geçerli yasal oy kullanma yaşında olan (yirmi bir yaşında) kadınlar içinse ancak 1928 yılında gerçekleşmiştir²⁷⁴.

Amerika'daki gelişime bakıldığında; 8 Ağustos 1920'de yapılan anayasa değişikliğiyle cinsiyet ayrımı yapılmaksızın tüm Amerikan vatandaşları oy hakkına sahip olmuştur²⁷⁵. Türkiye'de 1926 yılında Medeni Kanun'un kabulüyle kadınların hukuki statüsüne ilişkin önemli düzenlemelerin getirilmesinin ardından kadınların milletvekili seçilme hakkı da 1924 Anayasası'nın 11. maddesinde yapılan değişiklikle²⁷⁶ 1934 yılında tanınmıştır²⁷⁷. Fransa'da kadınlara oy hakkı tanınması ise diğer Avrupa ülkelerine göre geç bir tarihte 1944'te gerçekleşmiştir²⁷⁸. İsviçre'de ise Fransa'dan da geç bir tarihte, 1971 yılında elde edilmiştir²⁷⁹.

Tüm bu gelişmeler göstermektedir ki, tarihsel süreç içerisinde ister aşamalı tanıma ile olsun ister herhangi bir ırksal veya ekonomik ayrım olmaksızın kapsamlı bir hak tanınması gerçekleşsin; bu süreç dünya çapında oldukça zorlu şekilde ilerlemiştir. Kaldı ki bu tartışmalı süreçlerin seçme hakkı bağlamında yaşanması da durumun vahametini gözler önüne sermiştir.

2.3.2. Liberal Feminizmde Eğitim Hakkı

Liberal feminizmi savunan yazarlar eğitimi odak noktası haline getirmiş, kadınların ve erkeklerin eşit biçimde eğitim hakkından faydalanmaları gerektiğini belirtmişlerdir. Yazarlara göre eğitim kadınların potansiyellerini gerçekleştirmeleri, kendi yaşamlarını yönlendirmeleri ve toplumsal hayata katılmaları için temel bir araçtır²⁸⁰. Bu akımda eğitim Wollstonecraft'ın "*Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi (A*

kişileri ifade etmek için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jone Johnson Lewis, "What Does Suffrage Mean?", erişim 22.06.2023, <https://www.thoughtco.com/definition-of-suffragr-3530522>.

²⁷³ Güriz, *Hukuk Felsefesi*, 436.

²⁷⁴ Karaaslan, "19. Yüzyılda Batı'da Kadın Hakları", 37.

²⁷⁵ Karaaslan, "19. Yüzyılda Batı'da Kadın Hakları", 34.

²⁷⁶ Maddenin ilk hali "*Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebus intihap edilmek salahiyyetini haizdir*" şeklinde düzenlenmiş olup sonrasında yapılan değişiklikle "*Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk milletvekili seçilebilir.*" şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynep Burcu Akbaba, "Milletvekili Seçilme Yeterliliği" (Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2010), 91.

²⁷⁷ Güriz, *Hukuk Felsefesi*, 437.

²⁷⁸ Uygun, *Hukuk Teorileri*, 195.

²⁷⁹ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 18.

²⁸⁰ Deniz Altınbaş, "Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm", *Kadın Araştırmaları Dergisi* 9 (2006): 26.

Vindication of the Rights of Women)” adlı eserinde²⁸¹ belirttiği göstergeler üzerine inşa edilmiştir²⁸². Bu temel taşlarında, kadınlar ve erkeklerin eşit eğitim fırsatlarına sahip olması, kadınların erkeklerle aynı şekilde eğitim alıp aynı derslere katılmaları ve kariyerlerinde aynı fırsatlara sahip olmaları gerektiği ileri sürülür. Aynı şekilde temeller cinsiyet eşitliği eğitimi üzerinde de kendine yer bulur. Bu yerin sağlanması için eğitim sisteminde cinsiyet eşitliği konusunda bilinçlendirme çalışmaları yapılması ve öğrencilere cinsiyetlerinden bağımsız olarak eşit haklara sahip oldukları öğretilmelidir. Ayrıca bu temeller kadınların tarihsel ve toplumsal katkılarının vurgulanmasının da cinsiyet eşitliği eğitiminin bir parçası olduğunu belirtmektedir²⁸³.

Wollstonecraft, kadınların erkeklerin aldığı eğitimi almaları durumunda, kadınların erkeklere bağımlı kalmadan özgür bir şekilde ilerleyebileceğine inanmıştır. Ona göre kadınlar da erkekler gibi Tanrı tarafından yaratıldığı için kadınların da ahlaki ve zihinsel becerilerini geliştirme hakları vardır. Eğitimsiz kadınların durumlarını eleştirel bir perspektiften görmelerinin mümkün olmadığını, olayların ve etkilerinin gerçek nedenini anlayamayacaklarını savunan Wollstonecraft²⁸⁴, kadınların toplumsal hayattan uzak kalmalarını da eğitim almamalarına bağlamıştır²⁸⁵. Nitekim eğitimsiz kadınların topluma herhangi bir katkı sağlamalarını beklemek yerinde olmayacaktır.

Wollstonecraft kadınlarla erkekler arasındaki erdemlerin derecesinin farklı olabileceğini ancak en azından nitelik açısından aynı derecede olması gerektiğini, aksi bir durumda erdem kavramının göreceli bir değer haline geleceğini savunmuştur. Bu doğrultuda kadınların erdem kavramını kazanmalarını eğitime bağlarken erkeklerin eğitildikleri halde belirli konularda erdem eksikliği sergilemesini ise çıkarlarına aykırı davranmalarına bağlamıştır²⁸⁶. Kadınlara ancak eğitim hakkı sağlandığında erkeklerin

²⁸¹ Mary Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, trc. Deniz Hakyemez, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007).

²⁸² Gün Taş, “Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri”, *Akademik Hassasiyetler* 3, sy. 5, 2013, 167. Bu akımlar neticesinde Fransa’da kız öğrenciler için eğitimde fırsat eşitliğine dair düzenlemeler yapıldığı yönünde: Fatmagül Berktaş, “Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye”, 5 vd., erişim 02.06.2023, http://stk.bilgi.edu.tr/docs/berktay_std_7.pdf.

²⁸³ Necla Arat, *Feminizmin ABC’si* (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 65. Liberal Feminizmin temel aldığı pozitif özgürlük kavramının devletin toplumsal hayatta daha fazla aktif rol oynaması gerektiğini savunması ve devletin eğitim alanına müdahalelerinin insanları özgürleştirmek için yapmasının zorunlu olduğunu ifade eden görüş için; Atilla Yayla, *Liberalizm* (Ankara: Liberte Yayınları, 2015), 67 vd.

²⁸⁴ Donovan, *Feminist Teori*, 5-6.

²⁸⁵ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, 27.

²⁸⁶ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, 40.

kadınlardan üstün olduğu inancının yitirileceğini savunan Wollstonecraft, erdemli bir insan olmanın yolunun da eğitimden geçtiğini savunarak konu hakkında harekete geçilmesinin önemini vurgulamıştır²⁸⁷. Bu perspektiften bakıldığında Wollstonecraft kadınların eğitim hakkının savunusunu yapsa da önceki bölümde de belirtildiği üzere kadınların temel yükümlülüklerinin annelik olduğu ve eşlerine karşı bağımsız olmadıkları görüşünde olduğu göz ardı edilmemelidir. Her ne kadar doğurganlık özelliği kadınlarda bulunduğu için annelik sorumluluğu onlara yüklense de, soyun devamı gibi kaygılarla kadınların öncelikli niteliği olarak anneliğin ön plana çıkarılması tarihsel süreçte sosyolojik açıdan da eleştirilerin hedefinde olmuştur. Çalışma kapsamında belirtilmesi gereken nokta, liberal feminizmin kadın ve erkeğin aynılığını, eşit muameleyi, hukuki eşitliği benimserken “annelik” ve “eşlerine bağımlılık” gibi nitelikleri yüklemesi de salt eşitlik uygulandığında çelişkiye neden olacaktır. Bu husus hamilelik konusunda farklı muamele gerekip gerekmediği noktasında da pek çok tartışmaya neden olmuş olup bu hususta yargı kararları da mevcuttur. Nitekim önceki bölümde belirtildiği üzere, liberal feministlerce zaman içerisinde “farklı fakat eşit” söylemi benimsenmiş ve bu doğrultuda kadınlara hamilelik ve doğum sonrası dönemlere ilişkin olarak birtakım ayrıcalıklar getirilmiştir.

Liberal feminizm akımının savunucuları, eğitim hakkının gerekliliğini savunurken bir yandan da serbest piyasa ekonomisini gözlemlemiş ve aynı liberaller gibi serbest piyasanın temel belirleyici ve dengeleri düzeltme aracı olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda serbest piyasa, kadınların fırsat eşitliğine sahip olmalarını sağlarken devletler arası savaşları da engellemek suretiyle uluslararası alanda barışın gerçekleşmesine katkıda bulunmuştur. Ancak bu yazarlara göre erkeklere tanınan eğitim hakkının kadınlara da tanınması, kadınların bu hakları kullanacakları anlamına gelmemektedir, zira kadının doğasında bu haklardan faydalanmak yoksa kadın yine evde kalmaya devam edecek ve piyasanın dengesi değişmemiş olacaktır²⁸⁸. Bu görüşü pek çok

²⁸⁷ Wollstonecraft'ın eğitim konusundaki anlayışını çok fazla bulan ve bu durumun başka eşitsizliklere yol açtığını savunan görüş; Altınbaş, “Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm”, 29-30. Liberal feminizm eğitim anlayışına yöneltilen eleştirilerden bir diğeri de eşitsizliklere son verme amacını gütmeye rağmen eğitim reformlarını hayata geçirmemiş olmalarıdır; John Stuart Mill ve Harriet Taylor “Kadınların Köleleştirilmesi” isimli eserinde kadınların erkekler gibi düşünebilmeleri için eğitimin şart olduğunu söylemiştir; Altınbaş, “Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm”, 29-30.

²⁸⁸ Muhittin Ataman, “Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti”, *Alternatif Politika* 1, sy. 1 (Nisan 2009): 16.

yönden eleştirmek mümkündür. Öncelikle, böylesi bir ifadeyle bir hak tanınmasından bahsedilirken dahi ayrımcı bir yaklaşım sergilenmektedir. Bazı kadınların doğasında eğitim hakkından faydalanma isteği, yüksek hedeflere ulaşma dürtüsü bulunurken bazılarında bu yönde isteklerin bulunmayıp özel alan olan evde bulunmayı isteyecekleri düşüncesi en hafif ifadesiyle ayrıştırıcı ve hedeflenen kapsayıcılıkla zıttır. Kaldı ki yönetim politikası olarak olması gereken hak tanınmasının tam anlamıyla işler şekilde gerçekleştirilmesinden ibarettir, tanınan hakkın kullanılıp kullanılmaması gibi bir yorumun öznellikten ileri gidemeyeceği de açıktır. Son olarak vurgulanması gereken bir husus da, toplumlarda hâkim ataerkil yapının da etkisiyle erkekler için böyle bir yorum yapılmazken kadınlara tanınan bir hak söz konusu olduğunda “kadın doğası” üzerinden değerlendirilmeler yapılması bazı çevrelerce bu hak tanınmalarının dahi kabullenilemediğini göstermektedir.

2.3.3. Liberal Feminizmde Çalışma Hakkı

Liberal feminizmi savunan yazarlar, önce oy verme hakkı bakımından mücadele etmişler ardından eğitim hakkı bakımından kadınlarla erkeklerin eşit statüde olması gerektiğini belirtmiş daha sonra ise iş hayatında piyasada eşit rekabet ve ücret talep etmişlerdir²⁸⁹. Liberal feminizm, kadınların kamusal alana girmelerini engelleyen ve faaliyetlerini ev içi alanla sınırlayarak kadınları adeta özel alana sürgün eden hukuksal uygulamaların ortadan kaldırılmasını hedeflemiştir. Bu noktada kadınların kamusal alana girip ekonomik hayata katılmaları ve böylece ekonomik bağımsızlıklarına ulaşabilmeleri liberal feminizmin temel amaçlarından olmuştur²⁹⁰.

Kadınların doğum, çocuk bakımı ve aile içindeki rolleri başta liberal feminizm olmak üzere tüm feminist teorilerin analizlerinde önemli yer tutmuştur. Liberal feministlere göre hamilelik, doğum, çocuk bakımı konularında kadınların ücretsiz gerçekleştirdiği bu ev içi işler kadınların yaşamlarında tanınmayan bir ekonomik faaliyeti temsil etmiştir. Ne yazık ki bu durum uzun süre boyunca devletler tarafından da

²⁸⁹ Altınbaş, “Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm”, 26. 20. yüzyıl öncesinde kadınların erkekler gibi çalışma hakkına sahip olması ve iş hayatına katılması, liberal feminizmin 20. yüzyılda ortaya çıkan farklı bir özelliğini gösterdiği bu değişimde diğer feminist görüşlerin de etkisi olduğu yönünde; Erkan Dikici, “Feminizmin Üç Ana Akımı: Liberal, Marksist ve Radikal Feminizm Teorileri”, *International Journal of Social Science*, sy. 43 (2016): 526.

²⁹⁰ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 62.

görmezden gelinmiş olup bu şekilde haksızlıkların önüne geçilebilmesi ve kadınların tam anlamıyla eşitliğe ulaşabilmeleri için özel alandan (ev içi alan) kamusal alana taşınmaları gerektiği savunulmuştur²⁹¹. Liberal feministler bu noktada devletlere önemli görevler düştüğünü savunmuş ve bu görevlere örnek olarak; çalışan kadınların çocuk bakma yükünün hafifletilmesi amacıyla kreşlerin yaygınlaştırılması²⁹², kadınların çalışma ve sosyal güvenlik haklarının yaygınlaştırılması, kadınlar tarafından üstlenilen rollere ilişkin ifa ve karar alma hususlarında yetki bakımından erkeklerle aralarında herhangi bir farklılık yaratılmayıp eşit yetkilere sahip olmalarının sağlanması gibi görevleri göstermişlerdir²⁹³.

Liberal feministlerin bir kısmı kadınların iş hayatında başarılı olamamasının en büyük nedeninin üzerlerine neredeyse “zimetlenmiş” olan çocuk ve ev işleri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Nitekim önceki başlıkta da belirtildiği üzere liberal feministlerce yirminci yüzyıla kadar bu görevler kadınların temel görevlerinden kabul edildiği ve kadınlar özel alana adeta hapsedildiği için kamusal alana dahil olan iş hayatında varlıklarını yeterince göstermeleri de mümkün olamamıştır. Ayrıca bu görüş taraftarları kadınlara çocuk sahibi olma ve kürtaj konusunda serbesti tanınması gerektiğini savunmuş ve bu serbest alanın da ancak devlet tarafından erkeklerin eğitilmesi yoluyla sağlanabileceğini belirtmişlerdir. Ancak diğer liberal yazarlar haklı bir şekilde bu görüşü eleştirmiş, bu durumun her ne kadar kısmen bir serbest alan yaratacağını belirtse de yine kadını devlete bağımlı hale getireceğini ileri sürmüşlerdir²⁹⁴.

Liberal feminizmin çıkış noktası olarak belirtilebilecek olan liberalizmde ancak kamu yaşamına tam katılımı engelleyen hususlar ortadan kaldırılırsa kadın-erkek arası eşitliğin sağlanabileceği savunulmuş ve kadınlar için eşitlik de bu çerçevede ele alınmıştır²⁹⁵. Bu nedenle esasen kadının özel alandan çıkarılıp kamusal alana tam anlamıyla dahil edilmesi yalnızca çalışma hakkı bağlamında değil hem liberalizmin temel

²⁹¹ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 65.

²⁹² Devletin, kadın çalışan bulunan tüm kamu ve özel alanlarda kreş açma zorunluluğu getirmesi gerektiği ve açılan kreşlerle kadınların da evde çocuk bakma sorumluluğundan kurtararak çalışma hayatına dâhil olabilecekleri yönünde bkz. Çaha, *Sivil Kadın*, 149.

²⁹³ Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 129.

²⁹⁴ Altınbaş, “Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm”, 27.

²⁹⁵ MacKinnon, *Toward a Feminist Theory*, 161.

mantığıyla uyuşması hem de liberal feminizmin temel hedefi olan eşitliğin sağlanması hususunda kilit nokta olma özelliği taşımıştır.

2.4. Değerlendirme

Çalışmanın “Liberal Feminizm” başlığını taşıyan ikinci bölümünde genel olarak liberal feminizm tanımlaması, temsilcilerinin perspektifinden liberal feminizm ve liberal feminizmde oy hakkı, eğitim hakkı ve çalışma hakkı başlıkları ele alınmıştır. Temel olarak devletlerin özgürlük ve eşitliği temel alıp bu hakları tüm bireyler için tanıması gerektiği kanaatinde olan liberalizm akımının uzantısı olan liberal feminizmde de aynı doğrultuda özgürlük ve eşitlik kavramları temel çıkış noktası olmuştur. Liberal feminizm, eşitlik ve özgürlük vurgularını yaparken kapitalizmi kabullenmiş olup Amerikan değerleri ile kültürel ideallerine de bağlı kalmıştır. Sonrasında, on sekizinci yüzyılda, aydınlanma felsefesinin de etkisiyle doğal hukuk anlayışı ve temel hakların doğuştan kazanıldığı anlayışıyla bireyin ön planda olduğu bir dönem başlamıştır. On sekizinci yüzyılda Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ile Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Evrensel Bildirisi’nde tanınan haklar bulunsa da, bu hakların erkeklerle sınırlı kalması dönemin kadın yazarlarının bu hakların kendilerine de tanınması için harekete geçmelerine neden olmuş ve anılan hareket Mary Wollstonecraft öncülüğünde sürdürülmüştür. On dokuzuncu yüzyılda kadın hakları ve kadın-erkek eşitliği konularında görüşleriyle öne çıkan John Stuart Mill, kanun önünde eşitlik ile kadınların oy hakkı konularına yoğunlaşmıştır. Liberal feminizmin temsilcilerine gelindiğinde inceleme klasik liberal feministler ve eşitlikçi liberal feministler olmak üzere iki ayrı başlıkta yapılmakta olup Mary Wollstonecraft, John Stuart Mill ve Harriet Taylor-Mill başta olmak üzere Birleşik Devletler’deki kadın hakları savunucuları, Betty Friedan ve Ulusal Kadın Örgütü (NOW) üyeleri klasik liberal feministler arasında yer almaktayken Martha Nussbaum ve Elizabeth Anderson eşitlikçi liberal feministler arasında yer almıştır.

Liberal feminizm akımı farklılık yaklaşımını benimseyen diğer feminist akımlardan farklı olarak aynılık yaklaşımını benimsemiştir. Fakat yirminci yüzyılda aile kavramı ve annelik konusunda “*farklı fakat eşit*” söylemini benimsemiş olup söylemdeki “farklılık” ifadesi kadınların hamilelik ve doğum sonrası dönemde hukuki zemini bulunan birtakım ayrıcalıklara sahip olması gerekliliği doğrultusunda oluşturulmuştur. “*Farklı fakat eşit*” söylemiyle aynı zamanda erkeklere ait olarak görülen kamusal alan ile

kadınlara ait olarak görülen özel alan sınıflandırmasına da karşı çıkmış ve bu ayrımın kaldırılması için çaba gösterilmiştir.

Liberal feminist teori çerçevesinde önce oy verme hakkına ilişkin mücadeleler verilmiş ardından eğitim hakkına ilişkin olarak kadınlar ve erkeklerin eşit statüde olması gerekliliği savunulmuş daha sonra ise çalışma hayatında piyasada eşit rekabet ve ücret talep edilmiştir. Oy hakkının tarihsel gelişiminde 1900'lü yılların başlarında ABD'de, pek çok Avrupa ülkesinde ve Türkiye'de birbirlerine yakın tarihlerde kadınlar oy kullanma hakkını kazanmışlardır. Fakat kadınların günümüzde insan nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturmalarına rağmen yasama organlarının yalnızca dörtte birinde temsil edilmelerinin ve hem ulusal hem yerel politikada yer alma oranlarının hep belirli oranlarda kalması kadınların siyasi temsili konusunda hala gidilecek çok yol olduğunu gösterir niteliktedir.

Liberal feministler kadınların erkeklerle aynı şekilde eğitim alıp derslere katılmaları ve kariyerlerinde aynı fırsatlara sahip olmaları durumunda erkeklere bağımlı kalmadan özgürce ilerleyebileceğini savunmuşlardır. Zira kadınlar da ahlaki ve zihinsel becerilerini geliştirme haklarına sahiptir. Bu görüşler doğrultusunda kadınların eğitim hakkının önemi vurgulanmış ve kadınların toplumsal hayattan uzak kalmaları da eğitim almamalarına bağlanmıştır. Liberal feminizme göre kadınların yaşamlarını çocukları ve aileleri ekseninde şekillendirip kendilerini bunlara adanmak konusundaki seçimlerinde tamamen özgür olması gerekmektedir. 1848'de New York'un Seneca Falls şehrinde düzenlenen ve dünya tarihindeki ilk kadın hakları kongresi sayılan kongrede kabul edilen *Declaration of Sentiments (Duygular Bildirgesi)* isimli bildiri feminizmin temel metni olarak görülmüştür. Bildiri; kadınların ev ve ailedeki konumlarıyla değil, özerk ve hak sahibi birer birey olarak ele alınmaları nedeniyle önemlidir. Liberal feministler, kadınların erkeklerden daha az akılcı varlıklar olduğuna dair önyargının yıkılması amacıyla, kadınların kamusal alanda bulunarak erkekler gibi rasyonel olduklarını kanıtlamaları gerektiğini savunmuştur. Kadınların kamusal alana girmelerini engelleyen ve faaliyetlerini ev içi alanla sınırlayarak kadınları özel alana sürgün eden hukuksal uygulamaların ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, çalışma hakkına sahip olan kadınların ekonomik hayata aktif olarak katılmaları ve ekonomik bağımsızlığa sahip olmaları toplum içindeki konumlarının güçlenmesi bakımından önemli görülmüştür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİBERAL FEMİNİZMİN HUKUKİ EŞİTLİK ANLAYIŞINA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Feminist hukuk teorilerinin hukuki eşitlik bağlamında birbirlerinden ayrıldıkları ve kesiştikleri bazı noktalar bulunmaktadır. Bu bölümde öncelikle eşitlik kavramı incelenecek ve tarihsel süreçte cinsiyet eşitliğine ilişkin değerlendirmeler yapılacak, sonrasında liberal feminizmin eşitlik anlayışı ve bu anlayışa diğer feminist hukuk teorilerince yöneltilen eleştiriler ele alınacaktır.

Esasen feminist hukuk kuramının asıl hedefi hukuk sistemlerinden kaynaklanan eşitsizlik ve ayrımcılık temelli tutumun ortadan kaldırılmasıdır. Feminist hukuk kuramlarının tartışmaları da hukuk sistemi ve toplumdaki kadın koşullarının analizi açısından önemli olup yine bu doğrultuda feminist hukuk araştırmaları genel hukuk kavramına da önemli katkılar sağlamıştır. Bu doğrultuda feminizmin eşitlik talepleri cinsiyet kaynaklı ayrımcılığın, iş bölümünün ve bunların uygulamaya yansımalarının sona erdirilmesi ekseninde başlamış olup hâkim ataerkil yapılanmanın kadın bakış açısından ele alınıp dönüştürülmesi ekseninde devam etmiştir. Cinsiyet kaynaklı farklı muamele ya da başka bir ifadeyle pozitif ayrımcılık da bazen eşitliğin sağlanması için gerekli olmuştur²⁹⁶. Toplumda somut ve gerçek bulgulara ulaşmayı sağlayan feminist hukukun hem politik hem de hukuki perspektife bağlı bir alan olması, bu alandaki reform taleplerinin de teorik bilgiler doğrultusunda gelişmesini gerektirmiştir. Dolayısıyla, maddi hukuk alanlarının da feminist hukuktaki cinsiyet temelli eşitsizlik analizlerine odaklanması gerekmektedir. Hukukun ve toplumun niteliğine ilişkin algılarla kadınların eşitliği arasındaki ilişkiler odaklanması gereken önemli hususlardandır. Eşitlik analizleri aynılık ve farklılık yaklaşımları kısmında belirtildiği üzere kadınların oy hakkına yönelik mücadelelerden sonra eğitim hakkı ve sosyal ekonomik haklar (örn: çalışma hakkı ve sosyal güvenlik hakkı gibi) üzerinde yoğunlaşmıştır.

Cinsiyet eşitliği hususunda önceki bölümlerde ele alındığı üzere iki ana yaklaşım söz konusu olup benzerlik yaklaşımı eşit davranış yükümlülüğü yüklerken farklılık yaklaşımı kadın ve erkeklerin birbirlerinden farklı olduğunu ve bu farklılıklar nedeniyle

²⁹⁶ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 137-138.

kadınlara erkeklere davranıldığından daha olumlu, daha özel davranılması gerektiğini savunmuştur. Benzerlik yaklaşımından yana olan Wendy Williams ve Mary Wollstonecraft'ın görüşlerine göre kadın ve erkek arasında doğalarından kaynaklı bir farklılık bulunmamakta, eşit varlıklar oldukları için aynı şekilde siyasi haklar ile ekonomik ve sosyal haklara sahip olmalıdırlar. Bu yaklaşıma alternatif olarak geliştirilen farklılık yaklaşımı ise temelde ayrımcılık aleyhinde görünmekle birlikte bundan çok daha fazlasını içermektedir. Nitekim radikal feminist Christine Littleton'ın ilk bölümde incelenen cinsel eşitliği yeniden oluşturmaya yönelik “*Cinsel Eşitliği Yeniden Yapılandırmak*” isimli çalışması²⁹⁷ kadınların biyolojik yapı kaynaklı dezavantajlarını vurgularken karakterleri veya toplumsal rolleri kaynaklı dezavantajlarını da es geçmemiştir²⁹⁸. Aynılık yaklaşımını benimseyen liberal feministlerden Wollstonecraft ise her ne kadar erkek ve kadının benzerliğini, eşitliğini savunsa da bu görüşü içselleştiremediği anlaşılmaktadır. Zira Wollstonecraft'a göre geleneksel olarak ihmal edilmiş konumda bulunan kadınlar, eşlerine karşı bağımsız olması mümkün olmayan esas ve kutsal görevi annelik olan varlıklardır. Bu noktada Wollstonecraft'ın savunduğu görüşler arasında ikilik bulunması gerekçesiyle eleştirilmesi mümkündür²⁹⁹.

Feminizm ve eşitlik ilkesinin birlikte değerlendirilmesine gelindiğinde ilk olarak insanlar arası eşitliğin tarihinin feminizmin tarihi ile eş zamanlı olduğu belirtilmelidir. Bu hususta Fransız feminist Mitchell; feminizmin devrimci burjuva geleneğinin parçası olarak doğduğunu ve temel amacının eşitlik kavramını güçlendirmek olduğunu savunmuştur. Ona göre tüm demokratik kapitalist toplumlarda siyasal ideolojinin ayrılmaz bir parçası olarak nitelendirilen eşitlik ilkesi bu toplumlar için hem en yüksek hedef hem de ulaşılabilir üst sınır olarak görülmüştür³⁰⁰. Bunun yanında Mitchell'e göre bireyler arasındaki eşit rekabetin sağlanabilmesi için rekabetin kapitalist ekonomik sistemde olması ve eşitlik taleplerinin de ataerkil yapılanma içinde demokrasi taleplerinin

²⁹⁷ Çalışma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Christine A Littleton, “Reconstructing Sexual Equality”, *California Law Review* 75, sy. 4 (1987), erişim 10.10.2022, <https://doi.org/10.2307/3480595>.

²⁹⁸ Bartlett and Kennedy, *Feminist Legal Theory*, 6. Aktaran: Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 138.

²⁹⁹ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 14.

³⁰⁰ Mitchell bu durumu şu şekilde somutlaştırmıştır: “*Liberal ve sosyal-demokrat kişinin zihni, eşitlik inancıyla göklere yükselir ve tıpkı sahibinin bileğine zincirli bir şahin gibi oradan aşağıya inmek zorunda kalır. Çünkü kendi liberal ve sosyal-demokrat düşünce türlerini yaratan kapitalist toplum, yalnızca sözünü ettiği şeyleri pratiğe geçirememekle ya da üretebileceği malları üretememekle kalmaz; aynı zamanda, eşitlik inancını dayandırdığı öncül de çok özgül ve çok dardır.*” Mitchell ve Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, 31.

yöneltmesi şeklinde olması gereklidir³⁰¹. Burada ayrıca eşitsizliğin kökenine de değinmek gereklidir. Nitekim eşitsizliğin kaynağı hukuki, siyasi, tarihi, kültürel, dini vb. faktörlerden biri veya birkaçı olabilmektedir. Fakat eşitsizliğin kökenindeki faktörlerden bağımsız olarak eşitsizlik meselesi feminizm açısından hayati önem taşımakta olup eşitsizliğin uygulamaya yansımaları da kadınların maruz kaldığı ataerkil yapılanmayı işaret etmektedir³⁰².

3.1. Eşitlik Kavramı ve Eşitliğin Tarihsel Kökenine Dair Değerlendirmeler

Eşitlik kavramının sözlük tanımı “iki veya daha çok şeyin eşit olması durumu, denklik” şeklindedir³⁰³. Anayasa hukukundaki hukuki eşitlik, şekli ve maddi eşitlik kavramlarını kapsar şekilde ele alınmaktadır³⁰⁴. Burada bir parantez açıp eşitlik kavramına dair açıklamalar içeren bir Anayasa Mahkemesi kararına atıf yapmak yerinde olacaktır³⁰⁵. Anayasa Mahkemesi, genel olarak eşitlik ilkesine ilişkin olarak ilkenin “herkesin aynı hak ve yükümlülöklere sahip olması” şeklinde bir karşılığı olmadığı yönünde kararlar vermiştir. Burada, eşitlik ilkesinin aynı hukuki durumda olanlar arasında uygulanması, farklı hukuki durumdakilere farklı kuralların uygulanması esastır. Yani temel hedef eşitlerin eşitliğidir, eşit olmayanların eşitsizliği durumunda ilkenin ihlalden bahsedilmesi mümkün değildir. Bu bağlamda birtakım fiili eşitsizliklerin

³⁰¹ Mitchell ve Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, 31.

³⁰² Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 139.

³⁰³ <https://sozluk.gov.tr/>, erişim 12.06.2023.

³⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, (Ankara: Yetkin Yayınları, 2021), 157. Turner, eşitliğin dört ana sac ayağının olduğunu belirtmektedir. İlki, kişiler arasında eşitliği anlatan varlıksal eşitliktir. İkinci sac ayağı, arzu edilen eşitlik amacına ulaşılmasını sağlayan fırsat eşitliğidir. Üçüncü sac ayağı, şartlarda eşitliktir; toplumsal grupların yaşam koşullarının eşit kılınmaya çalışıldığı yerde ortaya çıkar. Dördüncüsü ise sonuçlarda eşitliktir. Bryan S. Turner, *Eşitlik*, trc. Bahadır Sina Şener (Ankara: Dost Kitabevi, 1997), 37.

³⁰⁵ Anayasa Mahkemesi'nin 14.02.2018 tarihli ve 2017/124 E., 2018/9 K. sayılı kararı, Lexpera İçtihat Bülteni, “Anayasa'nın 10. maddesinde ‘Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz...’ denilmiştir. Maddede yer verilen eşitlik ilkesi hukuksal durumları aynı olanlar için söz konusudur. Bu ilke ile eylemli değil hukuksal eşitlik öngörülmüştür. Eşitlik ilkesinin amacı, aynı durumda bulunan kişilerin kanunlar karşısında aynı işleme bağlı tutulmalarını sağlamak, kişiler arası ayırım yapılmasını ve kişilere ayrıcalık tanınmasını önlemektir. Kanun önünde eşitlik, herkesin her yönden aynı kurallara bağlı tutulacağı anlamına gelmez. Durumlarındaki özellikler, kimi kişiler ya da topluluklar için değişik kuralları ve uygulamaları gerektirebilir. Aynı hukuksal durumlar aynı, ayrı hukuksal durumlar farklı kurallara bağlı tutulursa Anayasa’da öngörülen eşitlik ilkesi zedelenmez.” <https://29b13951316a490bc215ebb98f180002769de725.vetisonline.com/ictihat/anayasa-mahkemesi/e-2017-124-k-2018-9-t-14-02-2018>, erişim 12.06.2023.

dengelenmesi ya da giderilmesi amacıyla yapılan farklı muameleler veya farklı gruplara farklı statülerin uygulanması da eşitliğe aykırı olarak yorumlanamaz³⁰⁶.

"Farklı muamele" kavramı çerçevesinde pozitif ayrımcılık kavramının ele alınması gerekmektedir. Uzun yıllar boyunca pozitif ayrımcılığın ayrımcılık teşkil edip etmediği hususunda pek çok tartışma süregelmış olup neyin ayrımcılık teşkil ettiği konusunda da anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Adil bir hukuk sisteminde uygulanması gereken değerlerden özgürlük, refah, güvenlik gibi birçok kavramın muğlak olmasına ve sınırları konusunda farklı anlayışlar olmasına rağmen eşitlik idealiyle ilgili "sorun" farklıdır. Nitekim eşitlik ve ayrımcılık yapmama idealinin bu kadar tartışılması ve aradaki farklılık iki özellikten kaynaklanmıştır. Bunlar müzakere edilemezlik ve temel belirsizlik özellikleridir³⁰⁷. Müzakere edilemezlik ile kanun önünde eşitlik arasındaki bağlantı bir örnek üzerinden şu şekilde açıklanabilir: Örneğin bir kanun koyucunun bir kural hakkında "Bu kural tartışmalı bir şekilde kanun önünde bir dereceye kadar eşitsizlik getirirse de, bu durum kuralın sağladığı diğer faydalarla fazlasıyla telafi edilmektedir." şeklinde bir yorum yapması tuhaf görülebilir. Bu cümlenin ilk kısmındaki kanun önünde eşitsizlik ifadesi bahsi geçen kuralı kesin olarak diskalifiye edecek ve sağlanacağı iddia edilen hiçbir fayda derecesi yeterli olamayacaktır. Bu doğrultuda "kanun önünde eşitlik" adil bir hukuk sistemi ve eşitlik idealini savunanların gözünde diğer hukuk ideallerinden önce gelmektedir³⁰⁸. Pozitif ayrımcılık kavramının eşitliğin doğrudan antitezi olarak kullanılması durumunda kavram, eşitlik ilkesinin ihlali olacak ve belirli bir yasa ile eşitlik ilkesi arasında tutarlılık bulmak eşitlik bulmakla eşdeğer olacaktır. Pozitif bir değer olan eşitlik kavramı karşısında "pozitif ayrımcılık" tanımı gereği hukukun sadece bir özelliği değil, aynı zamanda bir kusuru olacak ve hukuku ayrımcı bulmak onu eşitlik ilkesini ihlal ettiği için eleştirmek olarak değerlendirilecektir³⁰⁹.

³⁰⁶ Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, (İstanbul: Beta Yayınevi, 2012), 120-121.

³⁰⁷ Yasal eşitlik ilkesinin "müzakere edilemezliği", bu ideali ortaya atanların genellikle eşitlik ile önemli görülen diğer değerler arasında herhangi bir ödünleşmeyi kabul etmeye hazır olmadıkları anlamına gelir. Hukuka uygulanan herhangi bir sosyal ideale ilişkin "pazarlık edilemezlik" tutumu ilke olarak aşırı katı görünse de, bu özel değere ilişkin olarak genellikle mantıksız değildir.

³⁰⁸ Wojciech Sadurski, "The Concept Of Legal Equality And An Underlying Theory Of Discrimination", *St. Louis-Warsaw Transatlantic L.J.* 63, 1998, 64.

³⁰⁹ Sadurski, *The Concept*, dn. 4, 64.

Her ne kadar eşitlik konusundaki teorik tartışmaların pozitif hukuka yansımaları çalışmamızın konusunu oluşturmada da uygulamadaki görünümün yüzyıllardır süren mücadeleler sonucunda geline noktaı göstermesi açısından göz ardı edilmemesi gerekir. Pozitif ayrımcılık meselesinin eşitlik ilkesi çerçevesinde değerlendirilmesine dair yargı kararları da soyut ve teorik olan bu değerlendirmelerin somutlaştırılması açısından önemlidir. Nitekim Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında çok geçerli nedenlerin varlığı hariç, salt cinsiyete dayalı bir farklı muamelenin AİHS m. 14'te düzenlenen ayrımcılık yasağını ihlal ettiğı sonucuna ulaşılmıştır³¹⁰. AİHM bir kararında³¹¹ cinsiyet temelli ayrımcılığı soyadının kullanımı çerçevesinde incelemiş olup sonrasında karardaki reddetmenin hukuki dayanağı olan madde de iptal edilmiştir³¹².

Cinsiyet eşitliğinin tarihsel kökenine geldiğimizde Atina demokrasisinde kadınların durumuna ve Antik Yunan filozoflarından Platon ve Aristoteles'in kadınların konumuna ilişkin görüşlerine değinmek tarihsel zeminin anlaşılması açısından gereklidir.

³¹⁰ "...Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin "Ayrımcılık yasağı" başlıklı 14. maddesinde; "Bu Sözleşme'de tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensupluk, servet, doğum veya herhangi başka bir durum bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır" hükümlerine yer verilmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında da çok geçerli nedenlerin varlığı dışında, yalnızca cinsiyete dayalı bir farklı muamelenin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 14. maddesinde düzenlenen ayrımcılık yasağını ihlal ettiğı kabul edilmektedir. Eşitlik ilkesi, aynı konumda bulunan kadın ve erkeğin yasalar önünde eşit haklara sahip olmasını gerektirir. Kişinin cinsiyeti nedeniyle karşı cinse göre ayrıcalıklı duruma getirilmesi bu ilkeye aykırı düşer. Ayrıca eşitlik, bireyler arasındaki farklılıkların göz ardı edilerek herkesin her bakımdan aynı kurallara bağlı tutulması anlamında da algılanamaz. Kimi kişilerin başka kurallara bağlı tutulmalarında haklı nedenler varsa, yasa önünde eşitlik ilkesine aykırılıktan söz edilemez. Bu nedenle, yaradılış ve işlevsel özelliklerin zorunlu kıldığı kimi ayrımlar haklı bir nedene dayandığı ölçüde eşitliği bozmadığı halde, sadece cinsiyete dayalı ayrımlar eşitlik ilkesine açık bir aykırılık oluştururlar." Ayrıntılı bilgi için bkz. AYM, E. 2010/119, K. 2011/165, 08.12.2011.

³¹¹ "Alman hukukuna uygun olarak gerçekleşen bir evlilikte erkek eş kendi soyadının ardına eşinin soyadını eklemiş ancak İsviçre makamları bu çiftin ortak soyadını isteklerinin aksine erkek eşin evlilik öncesi soyadı olarak kaydetmiş ve başvuruçuların taleplerini farklı gerekçeler yanında sadece kadın eşin aile soyadının önünde kendi soyadını kullanabileceğı gerekçesiyle reddetmiştir. Başvuranlar aile yaşamına saygı hakkına yer veren 8. madde ile beraber 14. maddenin de ihlal edildiğini ileri sürmüşlerdir. Mahkeme nihai kararında, başvurunun niteliğinin soyadının kullanılması ile bağlantılı olarak cinsiyet temelli farklı muameleye dayanması nedeniyle her iki maddeyi birlikte incelediğini belirtmiştir." Karar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. AİHM; Burghartz v. Switzerland, Appl. No. 16213/90, 22.02.1994, 27. <https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/1072022102133inhakdergi9.pdf> (erişim tarihi, 29.09.2023).

³¹² "...Almanya Federal Anayasa Mahkemesi'nin, Alman Medeni Kanun'un 1355/2. maddesine ilişkin iptal kararı, soyadına ilişkin hükümler açısından Alman Hukuku'nda tam anlamıyla kadın erkek eşitliğinin sağlanmasında önemli rol oynamıştır. İlgili fıkırdaki yer alan "eşler bir evlilik adı seçmemişlerse, kocanın soyadı evlilik adı olur" hükmü Anayasanın (Art. 3/II) eşit haklara sahip olma ilkesine aykırılık oluşturduğu gerekçesiyle Alman Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilmiştir." AYM, E. 2009/85, K. 2011/49 T. 10.3.2011. (erişim tarihi, 03.10.2023). Ayrıntılı bilgi için bkz. Nazan Moroğlu, "Medeni Yasa'ya Göre Kadının Soyadı ve Bir Öneri", *İstanbul Barosu Dergisi*, sy. 5 (2005): 1502.

Atina'da klasik dönemin görünmez kadınları³¹³, yasal olarak bağımsız ve özgür hayatları olmayan toplumsal-politik yaşama katılamayan ve evlerine ait kabul edilen kişiler olup bu kadınların hayatlarının da ev işleri ve çocuk yetiştirme ekseninde şekillendiği kabul edilmiştir³¹⁴. Atinalı kadınların hayatlarını bir erkeğin sorumluluğu ve nezaretinde geçirme zorunluluğu bulunmakta olup hukuk alanında kendi adlarına işlem yapmaları da mümkün olmamış ve kamusal alan ile özel alan arasında aracı görevini üstlenen koruyucu erkekler tarafından temsil edilmişlerdir³¹⁵. Politik statüler konusunda da kadınların erkeklere tanınan hiçbir siyasi haktan yararlanmalarına izin verilmemiştir. Atinalı kadınların meclise katılmaları, oy kullanmaları, yargıç ya da asker olmalarına imkân tanınmamış olup bu doğrultuda Antik Yunan'da tam olarak vatandaş sayılmayan kadınlar³¹⁶ kamusal alandan dışlanmışlardır³¹⁷. Kadınların vatandaş olarak sayılmamasının yanında, doğumla kazanılan vatandaşlık ile ilgili ayrımcı olarak nitelendirilebilecek bir uygulama bulunmakta olup bu uygulama M.Ö. 401'de Antik Yunan devlet adamı Perikles'in Atina vatandaşlığı kazanma şartlarına ilişkin getirdiği kanuni düzenleme ile ortadan kaldırılmıştır. Bu düzenleme öncesinde Atina vatandaşlığı kazanma Atinalı babadan doğmuş olma şartına bağlanmışken düzenleme ile şart ağırlaştırılmış, kişinin vatandaşlık kazanması için hem Atinalı babadan hem de Atinalı anneden doğmuş olması zorunlu hale getirilmiştir³¹⁸.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin temellerinden biri kabul edilen kamusal/özel alan ayrımının kökleri Antik Yunan'a dayanmakta olup bu noktada Antik Yunan'ın önemli iki düşünürü olan Platon ve Aristoteles'in kadınlara ilişkin görüşlerine değinmek

³¹³ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 6. Yazar dönemin kadınlarını görünmez olarak nitelendirmesinin nedenini şu şekilde açıklamıştır: "Dönemin kadınlarını *görünmez* olarak nitelendirmemin nedeni, kadınların kamusal alandan mahrum edilip, zanaat alanından dışlanıp sosyal iletişimin dışına itilmesiyle özel bir alan olan oikos'a diğer deyişle evlerine ait görülmeleri ve her alanda kendilerini temsil edecek bir erkeğe ihtiyaç duymalarıdır."

³¹⁴ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 6. Nihal Petek Boyacı, "Platon'da Kadın Sorunu Üzerine Bir Tartışma", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 18, (Güz 2014): 207-208.

³¹⁵ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 7.

³¹⁶ "Atina'da, yerleşmiş yabancılar (metekler), kadınlar, çocuklar ve köleler vatandaşlık kavramının dışındadır. Vatandaşlık gelenekseldir. Bir doğum meselesidir ve çok nadiren elde edilir. Siyasi eşitlik, oy hakkı ve siyasete iştirak hakkı da yalnızca vatandaşlara tanınır." Tunçer Karamustafaoğlu, *Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları 262, Sevinç Matbaası, 1970), 116-118. Aktaran Akbaba, "Milletvekili Seçilme Yeterliliği", 29.

³¹⁷ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 9.

³¹⁸ Thomas R. Martin, *Pericles: A Biography In Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 155. Aktaran Burçin Aydoğdu, *Kazanılmış Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Temellendirilmesi* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020), 6-7.

gerekmektedir³¹⁹. Platon'un kadınlara bakış açısını ele alırken öncelikle cevaplanması gereken iki soru bulunmakta olup bunlardan ilki gerçekten kadın ve erkeğin eşit olduğunu düşünüp düşünmediği iken ikincisi eğer ki kadını erkekten daha alt statüde görmüşse neden ideal devletinde kadınları da en önemli sınıf olan koruyucular sınıfına dahil etmeye çabaladığıdır³²⁰. Platon'un eşitlik anlayışına ilişkin olarak eserlerinde karşımıza çıkan iki husus olup bunların ilki her sınıfın mensupları için sınıf içinde siyasi haklar açısından eşitlik tanınması olup ikincisi özel mülkiyete ilişkin sınırlamalar nedeniyle insanların servet açısından da büyük ölçüde eşitlenmiş olmasıdır³²¹. Sınıf içi eşitlik meselesinin koruyucu sınıfı açısından değerlendirilmesi de önemlidir. Nitekim Platon'un erkeklerin yanı sıra kadınları da koruyuculuk mertebesi için eşit aday olarak görmesi ve kadınların erkeklerle aynı şekilde eğitim görmesi gerektiğini savunması kadınların toplumda en üst mertebeye ulaşabileceği yönündeki inancını göstermiştir³²². Fakat Platon'a göre koruyucu kadınların erkeklerle eşitliği erkeklere benzerliklerine bağlanmış olup³²³ erkeklerin "idealara", koruyucu kadınların ise "gölgelere" yani erkeklerin yansımalarına benzetilmesi de yanlış olmayacaktır³²⁴. Zira Platon'a göre kadın, erkeğe benzediği ölçüde iyi olarak görülmüştür³²⁵. Bunun yanında kadınların da koruyucu sınıfına dahil edilmesinin aynı sınıftaki erkeklerle tamamen eşit oldukları anlamına gelmediği belirtilmelidir.

Aristoteles, kadınların doğal olarak erkeklerden düşük ve "yönetilen" konumunda olduğunu ve düşünme yeteneğini haiz olsalar da bu yeteneği kullanamadıklarını ileri

³¹⁹ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 9.

³²⁰ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 12.

³²¹ Burçin Aydoğdu, "Aristotelesçi Eşitlik Kavramı ve Arkaplanı", *Hukuk Kuramı* 8, sy. 1 (Eylül 2023): 45.

³²² Aydoğdu, "Aristotelesçi Eşitlik Kavramı", 47. Platon'un yaşadığı çağ için cinsiyetler arası eşitliği savunduğu ve kadınların erkeklere eşit olmadığına ilişkin açıklamalarının döneminin etkisiyle olduğu, Platon'un bir kadın düşmanı olarak görülemeyeceği ve kadınları ikinci sınıf ve zayıf olarak görmesinin döneminin kadınlara yönelik önyargılarını taşıdığı yönünde; bkz. Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 31.

³²³ Jean Bethke Elshtain, *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981), 70.

³²⁴ Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 87. Platon'un mağara alegorisinin feminist perspektiften yorumuna yer verilen Margaret Whitford'un eserinde (Margaret Whitford, *Luce Irigaray: Philosophy in the Feminine*, Oxford: Routledge, 1991) İdealar dünyası, ataerkil dünyayı; babayı, mağara ise anneyi temsil etmekte olup mağaradan (annesinin vücudundan, ana rahminden) ayrılan insanın idealar dünyasına (ataerkil dünyaya, babanın dünyasına) adım attığı ifade edilmiştir. Bkz. Whitford, *Luce Irigaray: Philosophy in the Feminine*, 105-113. Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 13.

³²⁵ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 13.

sürerken bunun gerekçesini açıklamamıştır³²⁶. Aristoteles'in kadın-erkek eşitliği konusuna yaklaşımının bir paradoksa neden olduğu belirtilmelidir. Şöyle ki kadınlar düşünme yeteneğine sahip olsalar dahi bunu erkekler gibi kullanamadıkları için erkeklerin kadınlardan daha üstün olduğu sonucuna ulaşan Aristoteles, esasında bu sonuca toplumda erkeklerin kadınları yönetmesinden yola çıkarak ulaşmıştır³²⁷. Yönetenlerin neden erkek olduğu sorusuna karşılık erkeklerin kadınlardan üstün olduğu cevabını veren Aristoteles erkeklerin üstünlüğünün gerekçesini de yönetici olmalarına bağladığında bir paradoksun oluşması, döngüye girilmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Bunun neticesinde Aristoteles'in vurguladığı kadın ve erkek arasındaki doğal üstünlük farkının da Antik Yunan'daki durumu meşrulaştırarak gücü bulunduğu konumda tutma amacına hizmet ettiği sonucuna ulaşılabacaktır³²⁸.

Antik Yunan düşünürlerinin cinsiyet eşitliğine bakış açılarına ilişkin değerlendirme yaparken eşitlik kavramını o dönemlerde bulunmayan bir kavram olan feminizmle bağdaştırmaya çalışmak bir hayli zordur. Nitekim henüz insanların doğuştan özgür ve eşit sayılmadığı, hiyerarşik yapıda bir toplumda insan haklarından dahi bahsedilemezken kadın-erkek eşitliği kavramı çok yabancı görünmektedir³²⁹. Dönemlerinin şartları göz önüne alındığında, Platon'un eğitim alıp kamusal alanda yer alabileceğini belirttiği kadınlara bakış açısının Aristoteles'e göre bir adım önde görüldüğü belirtilebilir³³⁰.

³²⁶ Aristoteles'in *Politika* adlı eserinde şu ifade yer almaktadır: "Özgür erkek; ruhtaki düşünme yeteneğini haiz ve bunu kullanabilirken; özgür kadın, düşünme yeteneğini az da olsa haizdir ancak bunu kullanamaz, kölede ise bu yetenek hiç yoktur. Çocuklarda ise, henüz gelişmemiş durumdadır." Aristoteles, *Politika*, trc. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 1260a.

³²⁷ Elizabeth v. Spelman, "Aristotle and the Politicization of the Soul," *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*, ed. Sandra Harding and Merrill B. Hintikka (New York: Kluwer Academic Publishers, 1983) 19,24,26. Aktaran Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 45.

³²⁸ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 45.

³²⁹ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 47.

³³⁰ Nitekim Aristoteles'e göre Antik Yunan'daki kadınlar özel alanda kendilerine özgülenmiş görevleri yerine getirmeye devam edeceklerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 47. Aksi yönde (Aristoteles'in Platon'un ötesine geçemediğine dair) bkz. Bihterin Dinçkol, "Aristo ve Rousseau'da Kadın-Erkek Eşitsizliği," *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi 10. Yıl Armağanı* (1993): 180.

3.2. Liberal Feminizmin Benimsediği “Eşitlik” Anlayışı

Çalışmanın ilk bölümünde de belirtildiği üzere liberal feminizmin benimsediği aynılık esası, eşitliğin sağlanması ile cinsiyet kaynaklı iş bölümünü sonlandırmayı ve bu doğrultuda kadınların özel alandan kamusal alana taşınmasını hedeflese de ulaşılan sonuca bakıldığında elverişsiz kalmıştır. Esasen, liberal feminizmin eşitlik anlayışına göre kadınlar ve erkekler aynı koşullarda kamusal alanda çalışmak için gereken zihinsel ve fiziksel kapasiteye sahip oldukları için bu alanda cinsiyet temeline dayanan doğrudan ya da dolaylı herhangi bir ayrımcılık yapılmamalıdır. Nitekim liberal feministlere göre kadın ve erkeklerin aynı hukuki ve sosyal haklara sahip olarak eşit bir konumda yer alabilmesi için kadınların özel alandan kamusal alana taşınması gerekmektedir.

Liberal feminizmin benimsediği hukuki eşitlik anlayışı, yalnızca şekli-formel eşitliği benimsediği gerekçesiyle eleştirilerin hedefinde olmuştur. Liberal feministler, kadınların formel eşitliğe ulaşmaları için erkeklerin standart ölçü olarak değerlendirilmesinde bir sakınca görmezler³³¹. Burada liberal feminizmin mantalitesi her iki cins de eşit olduğu için birinin -ki bu durumda erkeğin- standart olarak alınmasının sorunlu bir yaklaşım olmadığı yönündedir. Fakat bunun esasen oldukça sıkıntılı bir yaklaşım olduğunu belirtmek gereklidir. İlk bölümde belirtilen asimilasyon ve androjeni yaklaşımlarını hatırlamak gerekirse bu görüş asimilasyoncu yaklaşımın bir görünümü olarak değerlendirilebilir. Androjeni yaklaşımına göre erkek standardının kabul edilmesi yerinde olmayıp erkek ve kadın arasında bir orta seçilip androjen kişilere davranılması gerektiği gibi davranılmasının yerinde olacağı savunulmaktaydı. Asimilasyoncu yaklaşımda ise aynılık esasıyla yapılan eşitlik vurgularının kadınları erkek standartlarında eşitleme hedefi doğrultusunda kadınların özgün feminen değerleriyle var olmalarına imkan tanınmamaktadır³³².

Şekli eşitlik ilkesi, yasal ve formel düzeyde eşitliği ifade etmekte olup yasaların genel ve soyut nitelik taşımasını ve herkese eşit olarak uygulanmasını içerir³³³. Kavram, bireylerin yasalar önünde eşit haklara ve fırsatlara sahip olması gerektiğini vurgular. Şekli eşitlik, sadece yasal ve formel eşitliği vurgularken, daha geniş bir perspektifi kapsayan

³³¹ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 63. Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 131.

³³² Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 66.

³³³ Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 153.

gerçek eşitlik, sosyal, ekonomik ve kültürel düzeyde fırsat eşitliğini ve dezavantajlı grupların eşitsizliklerinin azaltılmasını hedefler. Özet olarak şekli eşitlik, toplumun başlangıç noktası olarak kabul edilebilir ve yasaların herkesi aynı şekilde korumasını ve fırsatları aynı şekilde sunmasını amaçlar. Ancak, gerçek eşitlik için yapısal eşitsizliklerin ele alınması, ayrımcılığın ve sosyal sınıf farklılıklarının giderilmesi gerekmektedir³³⁴. Çalışmanın bu bölümünde eşitliğin alt başlıklarına ilişkin teorik tartışmalara girmeden şekli eşitliği kapsar şekilde hukuki eşitlik ve bunun karşısında fırsat eşitliği incelemesi yapmak yerinde olacaktır.

Hukuki eşitlik, özellikleri veya durumları ne olursa olsun tüm bireylerin yasalar önünde eşit muamele görmesi gerektiğini ifade eder. Cinsiyet, ırk, etnik köken, din, cinsel yönelim veya engellilik gibi faktörlere dayalı herhangi bir ayrımcılık olmaksızın herkesin aynı yasal haklara, korumalara ve fırsatlara sahip olması anlamına gelen hukuki eşitlik ilkesi, kanuni düzenlemelerin tarafsız bir şekilde uygulanarak bireylerin adalete ve hukuki yollara eşit erişimini de sağlamaktadır. İstihdam, eğitim, barınma, sağlık hizmetleri, evlilik ve ceza adaleti gibi alanlar da dâhil olmak üzere hukuk sisteminde her türlü ayrımcılık veya eşit olmayan muamele ilke uyarınca yasaklanmıştır. Hukuki eşitlik ilkesi, birçok demokratik toplumda temel bir prensip olarak kabul edilmiş olup adaletin sağlanması, insan haklarının korunması ve toplumsal düzenin sürdürülmesi açısından önemlidir. Hukuki eşitliğin alt türlerinden olan maddi eşitlik ilkesi temel olarak aynı durumda bulunanlara aynı davranılması sonucunda eşitliğin sağlanabileceğini, farklı durumdaki kişilere uygulanan eşit muamelenin ise esasen eşitliği sağlayamayacağını hatta eşitsizlik yaratacağını ifade etmektedir³³⁵. Anayasalar esasında meşruluğunu yapılış süreçlerindeki şeffaflık ve katılımcılıktan aldığı için ataerkil bakış açısıyla oluşturulan anayasalar belli bir cinsiyete üstünlük tanımış kabul edilirler. Her ne kadar anayasal demokrasiler kanun önünde eşitlik ilkesini kabul etmiş olsalar da, farklılıkları da göz ardı

³³⁴ Benzer yönde: Zafer Gören, “Genel Eşitlik İlkesi”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi Cevdet Yavuz’a Armağan* 22, sy. 3 (2016): 3287.

Şekli eşitliğin sanal nitelikte olduğu ve asıl eşitliğin ekonomik ve sosyal eşitsizlikleri de göz önünde bulunduran eşitlik olduğu yönünde; Güçsüzü koruyucu adalet (iustitia protectiva) olarak da ifade edilen eşitlik anlayışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Serozan, *Hukukta Yöntem*, 60.

Bu hususta Anatole France’ın şekli eşitlik anlayışına eleştiri niteliğindeki sözüne değinmek yerinde olacaktır: “Yasaların o görkemli eşitliği ki yoksullara olduğu kadar varıllara da köprü altında geceleme, sokakta dilenmeyi ve ekmek çalmayı yasaklar!”. Nitekim bu örnekte şekli eşitlik ilkesinin zaman zaman görünüşte bir eşitlik sağladığı ancak bu ilkenin gerçek hayatta anlamı olmadığı yorumu yapılabilecektir.

³³⁵ Belirtilen ayrımın Türk Anayasa hukukundaki karşılığı için bkz. Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 157. Uluslararası literatürdeki karşılığı için bkz. Turner, *Eşitlik*, 38.

etmemeli ve eşit davranma yükümlülüğü çerçevesinde oluşabilecek toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin farkında olmalıdır³³⁶. Nitekim bireylerin, özel ve uygun yasal korumalar gerektiren farklı ihtiyaçları, koşulları veya deneyimleri olabileceği göz ardı edilmemelidir. Bazı durumlarda, tarihi eşitsizlikleri gidermek ve maddi eşitliği teşvik etmek için olumlu eylem veya hedefe yönelik tedbirler gerekli olabilir. Ancak, hukuki eşitlik tek başına yeterli olmayabilir ve bazı durumlarda kusurlu veya eksik kalabilir. Her ne kadar yasa herkes için aynı olsa da insanların farklı sosyo-ekonomik koşullara, kültürel farklılıklara ve yaşam deneyimlerine sahip olması, hukukun uygulanmasında eşitsizliklere yol açabilir³³⁷. Örneğin, iki farklı kişi aynı suçu işlemiş olsa bile, daha yüksek sosyo-ekonomik statüsü olan kişi, daha iyi bir avukat tutabilir ve dolayısıyla daha hafif bir ceza alabilir. Bu durumda, hukuki eşitlik prensibi gerçek eşitliği sağlamaktan uzaklaşır. İkinci olarak, hukuki eşitlik, mevcut hukuki yapıların veya normların adaletsizliği korumasına izin vermektedir³³⁸. Yasalar, genellikle mevcut toplumsal normlara ve değerlere dayanarak oluşturulmakta olup toplumsal normlar zamanla değişebilir ve bazen mevcut yasalar adaletsizlikleri sürdürebilir. Örneğin, geçmişteki yasal düzenlemelerde yer alan kadınların oy kullanma hakkının sınırlı olması meselesi hukuki eşitlik ilkesine aykırıdır. Bu örnekte, mevcut yasalar hukuki eşitlik prensibini sağlamak yerine adaletsizliği sürdürmüştür. Üçüncü olarak, hukuki eşitlik sistemik eşitsizlikleri ele almada yetersiz olabileceği gibi toplumda sistemik eşitsizlikler bulunduğu hukukun eşitlik sağlama kabiliyeti de sınırlanır. Örneğin, fırsat eşitsizlikleri, gelir eşitsizlikleri ve ayrımcılık gibi sistemik sorunlar, hukuki eşitlik ilkesinin tam anlamıyla uygulanmasını zorlaştırır. Dolayısıyla bu ihtimallerde hukuki eşitlik, yasaların herkese aynı şekilde uygulanmasını garanti etse de sistemik eşitsizliklerin temel nedenlerini ele almak için yetersiz kalmaktadır. Son olarak, hukuki eşitlik ilkesi yasaların uygulanmasında insan faktörünün rolünü arka planda bırakma eğilimine yol açmaktadır. Yasaların yorumlanması ve uygulanması süreçlerinde kişisel

³³⁶ Bezar Eylem Ekinci, “Anayasa Hukukuna Feminist Yaklaşımlar ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine İlişkin Genel Bir Değerlendirme”, *Hukuk ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*, ed. Gülriz Uygur ve Nadire Özdemir, (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2022), 210.

³³⁷ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 158; Nejla Kurul Tural, *Eğitim Finansmanı* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2012), 42.

³³⁸ Şenay Eray, “Teorik Bir Tartışma Olarak Feminizm ve Bürokrasi”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi* 54, sy. 3, (2019): 69, erişim 01.07.2023, http://www.makalesistemi.com/panel/files/manuscript_files_publish/e61942b4897972dd6a60f8037db34c7c/e2f19b833f5743a6771d7433261dcde3/6a263324607d58e.pdf.

önyargılar, yanlış yargılar veya ayrımcı tutumlar devreye girebilir. Sonuç olarak, hukuki eşitlik ilkesi önemli bir prensip olsa da tek başına yeterli değildir, gerçek eşitliği sağlamak için daha fazlası gerekmektedir.

Fırsat eşitliği, her bireye aynı veya benzer fırsatların sunulması ve herkesin eşit şartlarda başarıya ulaşma potansiyeline sahip olması anlamına gelmekte olup şahsi niteliklerden, cinsiyetten ya da sosyal, kültürel, ekonomik koşullardan bağımsız bir kavramı ifade etmektedir. Kavram; toplumsal, ekonomik vb. faktörlerin bir kişinin fırsatlara erişimini veya başarı potansiyelini sınırlamasının önüne geçilmesini hedefler³³⁹. Fırsat eşitliği, bireylerin doğuştan getirdiği yetenekler veya ayrıcalıklar yerine, toplumun sunduğu eşit fırsatlarla başarılı olabilme imkânı tanınmasını savunur³⁴⁰. Bu durum eğitim, istihdam, sağlık hizmetleri, adalet sistemi ve diğer alanlarda fırsatların adil bir şekilde dağıtılmasını gerektirebilir. Örneğin, fırsat eşitliği, her çocuğun kaliteli bir eğitime erişim hakkına sahip olduğunu ve çocuğun ailesinin geliri, etnik kökeni veya coğrafi konumu nedeniyle eğitimde ayrımcılığa uğramamasını öngörür³⁴¹. Aynı şekilde, fırsat eşitliği, iş başvurusunda bulunan herkesin niteliklerine ve becerilerine dayanarak değerlendirilmesini ve cinsiyet, ırk veya diğer ayrımcı faktörlerin işe alımda etkili olmamasını gerektirir. Toplumsal adaletin ve eşitlikçi bir toplumun temel ilkesi olan fırsat eşitliğinin pratikte tam anlamıyla gerçekleştirilmesi zor olabilir ve yapısal eşitsizliklerin, ayrımcılığın ve sosyal engellerin aşılmasını gerektirebilir.

Hukuki eşitlik, modern demokratik toplumların temel taşlarından biridir, fakat pratikte yeterli olamaz. Yasaların nesnellik ilkesi, fırsat eşitliği ve erişim hürriyeti ile hukuksal korunma eşitsizlikleri gibi faktörler, hukuki eşitliğin sınırlarını belirler. Gerçek anlamda eşitlik ve toplumsal adalet için, hukuki eşitlikle birlikte daha kapsamlı düzenlemeler, sosyal politikalar ve toplumsal reformlar da gereklidir. Hukukun yanı sıra, toplumsal eşitlik, ekonomik adalet ve sosyal değişim de hedeflenmelidir. Ancak bu

³³⁹ Turner, *Eşitlik*, 37. Gören, “Genel Eşitlik İlkesi”, 3285.

³⁴⁰ Kurul Tural, *Eğitim Finansmanı*, 42 vd.

³⁴¹ Orhan Kandemir ve Ferudun Kaya, “Gelir Dağılımının Yüksek Öğrenimde Fırsat Eşitliğine Etkisi: Türkiye’de Özel Üniversite Gerçeği”, *Kastamonu Eğitim Dergisi* 18, sy. 2 (2010): 560, erişim 03.07.2023, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/817836>.

şekilde, bireyler arasında gerçek anlamda eşitlik sağlanabilir ve toplumda adil bir sistem oluşturulabilir³⁴².

Liberal feminizmin en çok eleştirildiği hususlardan biri kadın ve erkeğin eşit olduğu varsayımını benimsemesi ve erkek egemenliğinin hukuk sistemindeki etkilerini görmezden gelmesi olmuştur³⁴³. Eleştiriler çerçevesinde liberal anlayışın maddi eşitliği, fırsat eşitliğini gerçekleştirmekle değil yalnızca şekli eşitliğin sağlanmasıyla ilgilendiği vurgulanmıştır³⁴⁴. Ayrıca liberal feministler sadece kamusal alanda eşit ücretle ilgilendikleri için de eleştirilmişlerdir. Bu da kadınlara ancak erkekler gibi davrandıkları takdirde fayda sağlayan asimilasyoncu yaklaşımın uzantısı olarak tezahür eden bir eşitlik teorisinin benimsenmesi anlamına gelmiştir³⁴⁵. Eşitlik teorisinin toplumsal cinsiyet bağlamında ele alınmasında kavramın sınırını “benzer konum gerekliliği” oluşturmuş olup erkekler kadınların talep ettiği haklara sahipse kadınların da aynı haklara sahip olmasının tek yolu benzer konumda oldukları iddiası olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada ücret eşitliği meselesine döndüğümüzde kamusal alanda erkeklere bir iş yapmaları karşılığında X birim ücret ödenmesi karşısında kadınların da aynı işi yaptıklarında aynı ücreti almaları gerekmekte olup bu benzerlik argümanının da kadın haklarının genişlemesini sağladığı savunulmuştur. Bu hususta radikal feministler kadınların da erkekler gibi işçi olduğu, benzerlik temeline dayanmayan yönündeki eşitlik argümanına kadınların değişmeyen bir erkek alanına asimilasyonuna neden olduğu, kadınların erkeklere dönüşmesiyle sonuçlanmasına karşı çıkmışlardır³⁴⁶. Liberal feministlerin bu eleştiriye karşı savunusu, liberal feminizmin erkeklerin yarattığı kategorileri yıkmakla ilgilendiği ve asıl amacın kadınları erkeklere dönüştürmeksizin

³⁴² Gören ise yasal alanda yapılan değişikliklerin gerçek eşitliğin sağlanmasında önemli bir adım oluşturacağını zira bunların arzulanan değişiklikleri teşvik edeceğini ancak kadın ve erkeğin şekli anlamda hukuksal eşitliğinin bugüne kadar gerçek şans eşitliğini sağlamaya yetmediğini belirtmektedir: Gören, “Genel Eşitlik İlkesi”, 3287.

³⁴³ Barnett, *Feminist Jurisprudence*, 124. Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 64.

³⁴⁴ Dilşad Çiğdem Sever, “İdare Hukukuna Feminist Pencereden Bakmak: Yaklaşım, Yöntem ve Bazı Meseleleri Yeniden Düşünmek”, *Hukuk ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları* içinde, ed. Gülriz Uygur ve Nadire Özdemir (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2022), 221.

³⁴⁵ Örnek olarak bir feminist hukukçu ve aynı zamanda yargıç olan Ruth Bader Ginsburg, bu şekilde bir eşitlik teorisini benimsediği için dar görüşlü olmakla suçlanmıştır. Eleştiri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Patricia A. Cain, “Limits of Equality”, *Santa Clara University School of Law*, (1989): 830. Ginsburg kadın ve erkeğin eşit muameleye tabi tutularak hukuk nezdinde aynı korumaya sahip olması gerektiğini savunmuş ve kadını koruma amaçlı alınan tedbirlerin kadınlar aleyhine toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirdiği için ortadan kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 161.

³⁴⁶ Cain, “Limits of Equality”, 831.

“kadın” kategorisinin sınırlarından kurtarmak ve böylece yaşam deneyimlerinin olanaklarını genişletmek olduğu yönündedir. Bu doğrultuda kadınların isterlerse “özel” alan olan ev içi alandan kurtarılabileceğini savunmuşlardır. Radikal feministler buna karşılık “işçi” kategorisinin ve işyerlerinin erkekler tarafından inşa edildiğini ve inşa edilmeye devam ettiğini savunmuşlardır. Bunun sonucunda da kadınları -özellikle de mevcut ataerkil dünya görüşünü benimseyen kadınları- erkekler tarafından inşa edilmiş bir kategoriden bir diğerine geçmeye zorlamak gerçek bir başarı sayılamayacaktır. Hem liberal feministler hem de radikal feministler erkeklerin inşa ettiği kategorilerle kadınların sınırlandırılmasına karşı çıksalar da teorisyenler arasındaki uyuşmazlık hangi konularda meydana okumanın yerinde olacağına yöneliktir. Bu anlaşmazlığın da esasen siyasi ve araçsal olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Odağı erkeklerce inşa edilen kadın kategorisinin yerini alması gerekenin ne olduğu hususunda teoriler arasındaki anlaşmazlık eşitlik konusunu da esaslı hale getirmiştir³⁴⁷.

3.3. Liberal Feminizmin Eşitlik Anlayışına Yöneltilen Eleştiriler

3.3.1. Kültürel Feminizmin Eleştirileri

Kültürel feminizm, kadınların kültürdeki rol ve değerlerinin patriyarkal bir toplum yapısında nasıl şekillendiği, kadın deneyimlerine ne şekilde yansıdığı üzerine odaklanan feminizm türüdür. 1980’li yıllarda kadın eksenli kültürel feminizm ile liberal feminizm arasında geçen tartışmalar temel olarak eşitlik ve cinsiyet kaynaklı farklılıklar üzerine olmuştur³⁴⁸. Nitekim liberal feminizmin benimsediği aynılık esasına karşı çıkan kültürel feministlere göre kadın ve erkek farklıdır. Bu doğrultuda aynılık esası çerçevesinde kadınların erkeklerle bir tutulması ve farklılıkların görmezden gelinmesi liberal feminizmin eleştirildiği hususlardan olmuştur³⁴⁹. Hatta kültürel feminizmin bazı temsilcileri bunun da ilerisine geçerek kadın ve erkeğin ahlaki gelişim süreçlerinin dahi farklı olduğunu savunmuşlardır. Bu noktada kültürel feminizmin önemli temsilcilerinden Carol Gilligan³⁵⁰ kadın ve erkeğin değerini tanımlamanın önemli olduğunu ileri sürmüş olup bu doğrultuda erkeklerin kendilerini değer-çatışan menfaat dengesi kapsamında konumlandığını kadınların ise menfaatlerini toplumsal ilişki-insanlar arası bağlantıları

³⁴⁷ Cain, “Limits of Equality”, 831.

³⁴⁸ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 110.

³⁴⁹ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 157.

³⁵⁰ Carol Gilligan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Birinci bölüm / 1.3.1. Kültürel feminizm.

göz önünde bulundurarak gözettiklerini vurgulamıştır³⁵¹. Önceki bölümlerde de değinildiği üzere, kültürel feminizm, kadınların besleme ve bakım rollerindeki benzersiz güçlüklerini ve bakış açılarını sıklıkla vurgulamış olup bu rolleri değerli ve önemli olarak görmüş ve kadınların bakım konusundaki yetkinliklerini onurlandırma ve güçlendirmenin önemini de vurgulamıştır. Bu doğrultuda yine Carol Gilligan tarafından oluşturulan bakım-özen etiği kavramı hatırlanmalıdır³⁵².

Kültürel feminizme göre kadınlar erkeklerin dünyasına uyum sağlamamalı, her koşulda ataerkil yapıya boyun eğmeden özgün değerlerini korumalı ve erkeklere tabi olmamalıdır³⁵³. Bu noktada liberal feminizmin erkek standartlarını kabul etmesi kültürel feminizmin benimsediği değerlere uymamaktadır. Zira Gilligan ve neredeyse tüm diğer kültürel feministlere göre ahlaki ikilemlerin oluşturduğu yaklaşımlara göre yapılan genellemelerin erkek öznelerine dair gözlem ve veriler olduğu ve “insan normu”nunv esasında “erkek normu” olduğu ifade edilmiştir³⁵⁴. Ayrıca kültürel feminizm, kadınların ataerkil toplumda içselleştirdikleri eşitsizliğe karşı yasal eşitliğin yeterli olamayacağını savunmuştur. Bu doğrultuda da liberal feminizmi yalnızca yasal eşitlik konusunda çalışması hususunda, kadınları ise maruz kaldıkları eşitsizliği sorgulamaksızın içselleştirmeleri noktasında eleştirmiştir. Esasında kültürel feministler aynılık-farklılık yaklaşımının ataerkil tuzaklar içerdiği görüşünde olup kadın ve erkeğin benzerliği kabulünün eşit muameleyi, farklılığı kabulünün ise özel muameleyi gerektirdiği görüşünün yetersiz kaldığını savunmuş ve esas hedefin toplumdaki erkek egemenliğine son verilmesi olması gerektiği görüşünü taşımıştır³⁵⁵.

Çalışmanın ilk bölümünde belirtildiği üzere³⁵⁶ kültürel feministler kadın-erkek farklılığına dair kültürel-biyolojik farklılık tartışması yapmış ve bu konuda ikiye ayrılmışlardı. Farklılığın kültürel temelli olduğunu savunan çağdaş kültürel feministlere göre bu durum toplumsallaşmaya ilişkin bir sorun olup hâkim olan değer sistemi de geleneksel kadın kültürü ve kalıplarından kaynaklanmıştır³⁵⁷. Bu hususa ilişkin olarak

³⁵¹ Smith, *Feminist Jurisprudence*, 7.

³⁵² Bkz. Birinci bölüm / 1.3.1. Kültürel feminizm, dn. 90-121.

³⁵³ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 81.

³⁵⁴ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 86.

³⁵⁵ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 89.

³⁵⁶ Bkz. Birinci bölüm / 1.3.1. Kültürel feminizm, dn. 90-121.

³⁵⁷ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 89.

esasen bir radikal feminist olan Simone De Beauvoir da “kadın” cinsiyetinin biyolojik değil kültürel olarak belirlenmesi ve hukukun konusu olma noktasında “erkek” ile eşit konumda yer alması gerektiğini savunmuştur. Nitekim Beauvoir, ataerkil toplumların bakış açısının kadınları “öteki” olarak algılama eğiliminde olduğu ve kadınları “nesne” olarak gören erkeklerin de kadınların toplumsal rollerini onları ataerkil topluma hapsederek biçtiklerini savunmuştur. Bu hususta kültürel feminizme düşen kadın ve erkeklerin doğuştan eşit haklara sahip olduğu fakat kadınların farklı karakteristik özelliklerini de koruduğu bir hukuk sistemi oluşturmaktır³⁵⁸. Bu bağlamda kültürel feministler liberal feminizmi kültürün kadınların toplumsal bağlamdaki rollerine etkisini yeterince sorgulamaması nedeniyle de eleştirmişlerdir. Örneğin; Gilman en ilkel ataerkil kurumun aile olduğunu ve ailenin kadınların en çok baskı gördüğü alan olduğunu vurgularken liberal feminizmin doğal haklar teorisiyle farklılaşan bir çerçeveden değerlendirme yapmıştır³⁵⁹. Nitekim kültürel feminizmde kadınların birbirinden farklı olduğu ve cinsiyet eşitliği mücadelesinin de farklı kadınların farklı ihtiyaçlarını karşılaması gerektiği savunulmuştur. Bu nedenle, liberal feminizmin tüm kadınları tek bir grupta toplayarak cinsiyet eşitliği mücadelesi yürütmesi ve farklı kadınların ihtiyaçlarını yeterince dikkate almaması eleştirilmiştir.

Kültürel feminizm, kadınların kültürel bağlamda yaşadığı zorlukları anlamak için kültürel bağlamın dikkate alınması gerektiğini savunmuştur. Bu nedenle, liberal feminizmin kültürel rölativizmi göz ardı etmesi ve evrensel bir feminizm anlayışı oluşturmaya çalışması eleştirilmiştir. Kadınların bedenleriyle ilgili kültürel beklentilerin kadınları sınırladığını ve esasında bunun da cinsiyet eşitsizliğinin bir yansıması olduğunu savunan kültürel feminizm, liberal feminizmin beden özerkliği konusunda çalışması ve kadınların bedenleriyle ilgili kültürel beklentileri sorgulamamasını eleştirmiştir.

3.3.2. Radikal Feminizmin Eleştirileri

Radikal feminizmin önemli savunucularından Catherine MacKinnon, aynılık yaklaşımını benimseyen liberal feminizmin cinsiyet bağı gerçeğini ve yapısal adaletsizlikleri göz ardı ettiğini ifade etmiştir³⁶⁰. Zira radikal feminist teoriye göre kadın

³⁵⁸ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 91.

³⁵⁹ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 85.

³⁶⁰ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 68.

ve erkek arasındaki eşitsizlik ve cinsiyete dayalı ayrımcılık biyolojik farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Örnek olarak kadınları erkeklerden ayıran en önemli biyolojik farklılıklardan olan doğurganlık konusu ayrımcı bir iş bölümüne neden olmaktadır³⁶¹. Nitekim liberal feminizm kadın ve erkeğin her alanda eşit olduğunu savunurken sadece kadınların doğurgan olması nedeniyle gebelik durumunda kadın ve erkeğin farklı konumda olduğunu göz ardı etmektedir³⁶².

MacKinnon'a göre ayrımcılığın kaynağının farklılıklar olarak ifade edilmesi temel sorunun da farklılıklar olduğu anlamına gelmez. Nitekim cinsiyet eşitliğine aynılık ya da farklılık tartışması yapılarak ulaşılabileceği de mümkün değildir. Kuramını tahakküm kavramı çerçevesinde oluşturan MacKinnon, liberal toplum yapılanmasının da erkek bakış açısı ekseninde şekillendiğini ve devlet-hukuk-toplum arası ilişkisinin de odak noktasında erkeklerin bulunduğunu ileri sürmüştür³⁶³. Aynı şekilde kadınların yasal olarak eşit haklara sahip olmaları, onların erkeklerle aynı derecede güçlü olmalarının da garantörü olamaz. Nitekim sorunun kaynağı erkek gücü ve sistemli erkek baskısıdır. MacKinnon'a göre liberal feminizm cinsiyet temelli ayrımcılık ve güç hiyerarşisini inkâr ettiği için esasen sahte bir ideolojiyi benimsemiştir³⁶⁴. MacKinnon eşitlik talebinin kadınların doğal hakkı olduğunu vurgularken güç dengelerinin sağlanmasının eşitlik üzerindeki önemini de es geçmemiştir. Nitekim ona göre güce sahip ve hükmeden konumundaki erkekler kadınları sistematik ve sürekli olarak baskılamaktadır. Bu hususta Andrea Dworkin de güç konusunda erkeklerin fiziksel güçlerini kadınlar üzerinde uygulayarak onlara hakimiyet kurduklarını vurgulamıştır³⁶⁵.

Radikal feminizme göre liberal feminizm formel eşitlik anlayışını benimsediği için yalnızca eşitsizliği rasyonalize etmektedir³⁶⁶. Üstelik radikal feminizm hem klasik liberal görüşe hem de kadınlara karşı uygulanan baskıyı açıklama ve çözüm sunma konusunda yetersiz kaldığı gerekçesiyle modern liberal görüşe karşı çıkmıştır. Aynı

³⁶¹ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 96.

³⁶² Bu konuda liberal feministlerin bakış açısına da değinmek gereklidir. Nitekim liberal feministlere göre gebelik kadına özgü kutsal bir durum sayılıp normal bir sağlık sorunundan daha özel bir durum olarak görülerek özel muamele talep edilmesi kadınların toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirmekte ve uygulamada kadın aleyhine sonuçlar doğurmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 168.

³⁶³ MacKinnon, *Toward a Feminist Theory*, 163.

³⁶⁴ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 98-99.

³⁶⁵ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 100-101.

³⁶⁶ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 95.

zamanda toplumda yerleşik olan ataerkil yapılanmaya ve erkeklerin kadınlar üzerindeki psikolojik temelli baskısına karşı çıkılması gerektiğini savunan radikal feministler, ataerkil değerleri onayladığı gerekçesiyle kadın ve erkeğin benzerliği yaklaşımını benimseyen eşit koruma argümanlarına da karşı çıkmışlardır³⁶⁷. Zira bu argümanlardan oluşan “kadın” kategorisi de erkeklerce inşa edilmiştir. Ancak radikal feministler gibi liberal feministlerden de bu endişeyi paylaşanların bulunduğu belirtilmelidir. Nitekim liberal bir feminist olan Wendy Williams’a göre halihazırda inşa edilmiş cinsiyet kategorilerinden erkek ve kadınla ilgili sorunun bunların “süreksiz tamamlayıcı kutuplar” olarak tanımlanması olmuştur³⁶⁸. Bu hususta vurgulanması gereken bir nokta da ayrımcılık karşıtı yasaların ayrımcılığa karşı koruma için ön koşullarının “kadın” ya da “erkek” cinsiyetlerine mensup olmayı gerektirmesidir. Esasen burada mensubiyetten kasıt kişinin tek bir cinsiyetten olması, cinsiyete dair kıyafet ve etki gibi görünüm şekillerini koruması ve cinsel yönden de “karşı” cinsiyete yönelmesi şeklinde ifade edilmiş olup bu koşullar sağlanarak kişi uygun şekilde “cinsiyetlendirilmiş” olduğunda ayrımcılık karşıtı yasalar cinsiyete yönelik cezalara karşılık kısmi koruma sağlayacaktır³⁶⁹. Williams, bir kadının cinsiyet ayrımcılığı mağduru olması durumunda yasanın “kadın” tanımını benimsememiş olsa da -hatta bu tanımdan rahatsızlık duysa da- daha dar tanımların günümüz dünyasındaki gerçek kadınların olanaklarını sınırlamasını önlemek amacıyla kullanmaya istekli olmuştur³⁷⁰.

Liberal feminizmle radikal feminizmi ayıran bir nokta da hukuki eşitsizliklerin ortadan kaldırılması halinde eşitliğe ulaşılması konusudur³⁷¹. Liberal feminizme göre herkesin aynı statüde yer almasının eşitliği sağlayabileceği öngörülmüştür. Fakat radikal feministlere göre bu yaklaşım başta erkek eksenli bir yapılanmada kadınların yok sayılmasına, sonrasında ise cinsiyete dayanan iş bölümü ve erkek bakış açısının hâkim olması anlamına geleceği için toplumda yerleşik ataerkil yapının kurumsallaşmasına neden olarak eşitliğin sağlanamaması sonucunu doğuracaktır³⁷². Nitekim kadınlar ve erkeklerin aynı olduğu varsayımıyla hareket ederek cinsiyetsiz kurumlar

³⁶⁷ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 97.

³⁶⁸ Wendy W. Williams, “Notes from a First Generation”, *University of Chicago Legal Forum* 1: 1989, 105.

³⁶⁹ Williams, “Notes from a First Generation”, 106.

³⁷⁰ Cain, “Limits of Equality”, 832.

³⁷¹ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 94.

³⁷² Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 67.

oluşturulmasının kadınlar aleyhine bir durum oluşturacağı ve kadınların erkek eksenli normların etkisi altına girmesine neden olacağı vurgulanmıştır³⁷³.

Radikal feminizmin liberal feminizme yönelttiği bir eleştiri de özel alan-kamusal alan ayrımı göz ardı edilerek yapılan liberal çözümlemelerin özel alana dair değerlendirmeler yapmamasıdır. Zira liberal feministlerin kamusal alan-özel alan ayrımına gitmemesi ile kadınların aile kavramı ekseninde çocuk yetiştirme yükümlülüklerini sürdürmesi gerekliliğinin kadının eşit hak ve imkanlara sahip olma gücüne etkisi göz ardı edilmektedir³⁷⁴. Her ne kadar liberal feministlerce yirminci yüzyıl sonrasında kadınların aile ve çocuk konularında özgür iradelerinin önemsendiği vurgulansa da yerleşik kalıplar nedeniyle kadınların özel alanda kalmaya devam etmesi hedeflenen sonuca ulaşamadığını göstermektedir.

Radikal feministlerce cinsiyet toplumsal bir yapı olup biyolojik cinsiyet kavramı kadınların maruz kaldığı ayrımcılığı açıklamakta yetersiz kaldığı için cinsiyeti yalnızca biyolojik bir gerçeklik olarak varsayıp sadece yasal eşitlikle ilgilenen liberal feministler yoğun şekilde eleştirilmiştir. Liberal feminizm kadınların ezilmişliğinin nedeni olarak toplumdaki sosyal, ekonomik ve hukuki eşitsizlikleri görürken, radikal feminizm kadın bedenini referans almış ve kadın bedenine ait değerlerin yeniden tanımlanmasına ve değerlendirilmesine dayanmıştır.

Radikal feministlerin kadınları bir "sınıf" olarak ele almasına karşı bazı liberal feministler ve postmodern feministlerce kadınlar arasındaki farklılıkların dikkate alınmaması, yalnızca tüm kadınların erkeklerden farklı olduğuna odaklanılması ve tek bir kategori olarak "kadın"a odaklanmanın tüm kadınların özsel şekilde birbirine benzediği iddiasını içermesi noktalarında eleştiriler yöneltmiştir. Radikal feministler bu eleştiriye karşılık kadın özünün varlığını inkar ederek kadınların toplumsal olarak inşa edildiğini savunmuşlardır. Kadının yapısını bozarak altında yatan gerçek özün bulunacağına inanmayan radikal feministler "kadın" kategorisinin erkek inşasına meydan okuyarak inşa edilebileceğine inanırlar³⁷⁵.

³⁷³ Smith, *Feminist Jurisprudence*, 501.

³⁷⁴ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 65. Zillah Eisenstein, *Radical Future of Liberal Feminism* (New York: Longman Higher Education, 1981), 95.

³⁷⁵ Cain, "Limits of Equality", 835.

3.3.3. Sosyalist Feminizmin Eleştirileri

Çalışmanın ikinci bölümünde liberal feminizmde eğitim hakkı başlıklı kısımda da belirtildiği üzere liberalizmin serbest piyasanın temel belirleyicisi ve dengeleri düzeltme aracı olduğu düşüncesini izleyen liberal feminizm, cinsiyet eşitliğinin de serbest piyasa ekonomisinde gerçekleşebileceğini savunmuştur³⁷⁶. Sosyalist feminizm ise kapitalizmin kadınların ezilmesi ve eşitsizliğe maruz kalmalarında önemli rol oynadığını vurgulayarak liberal feminizmin kapitalizmi eleştirmemesini eleştirmiştir. Nitekim sosyalist feministler, kapitalizmin kâr amacı güden doğası nedeniyle kadınların sömürülmesine neden olduğunu ve ekonomik bağımlılığın eşitsizliklere yol açtığını ileri sürmüştür.

Sosyalist feministlere göre yasa önünde eşitlik ilkesi esasında kapitalist sistem tarafından öngörülmüş olup ilkenin ekonomik eşitsizliklere uygulanmaması yalnızca eşitsizliği maskeleymiştir. Bu savununun dayanağı şu şekilde ifade edilmektedir: yasaların genelliği gereği herkese uygulanması (örneğin işçi ve işverenler için) kişilerin şahsi konumlarından kaynaklanan farklılıkların yok sayılmasına neden olacağı için eşitliğin soyut bir kavram olarak kalması ve eşitsizliğin yadsınması söz konusu olacaktır³⁷⁷.

Sosyalist feministlerce kapitalist toplumların eşitlik anlayışının sınıfsal eşitlik kavramı üzerine kurulu olduğu, sınıfsız toplumlardaki farklılıkların da toplumu oluşturan bireyler arasında güçlü ya da zayıf özellikler olarak sınıflaşmaya neden olacağı ve kadın-erkek arasındaki farklılıkların yanında kadınlar arasında da eşitsizliklerin ortaya çıkacağı vurgulanmıştır. Hem ortak mülkiyet hem de eşit bölüşüm ilkeleri doğrultusunda adil bir toplum yapısında eşitsizliklerin göz önünde bulundurularak daha çok ihtiyacı olanın daha fazla pay alması, daha az muhtaç durumdakilerin ise durumu dengelemek için daha fazla katkıda bulunması gerektiği savunulmuştur³⁷⁸. Esasında bu durum denkleştirici-dağıtıcı adalet anlayışındaki dağıtıcı adalet anlayışına karşılık gelmekte ve farklı durumdaki kişilere farklı davranılması yoluyla adalet sağlanmaktadır.

Liberal feminizm özelinde klasik liberal feminizmi eleştirenler, eril bir öz benliği ve bireyci bir siyaseti yücelttikleri gerekçesiyle eleştirirler. Ayrıca sadece veya esas

³⁷⁶ Bkz. İkinci bölüm, 2.3.2. Liberal feminizmde eğitim hakkı, dn. 280-288.

³⁷⁷ Mitchell ve Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, 29.

³⁷⁸ Mitchell ve Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, 44. Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 74.

olarak üst ve orta sınıf, heteroseksüel, beyaz kadınların çıkarlarına odaklanmaları nedeniyle de eleştirilirler. Örneğin, Afro-Amerikan kökenli siyaset teorisyeni ve aktivist Angela Davis, birçok Afrika kökenli kadının ev kadını rolünü baskıcı değil özgürleştirici olarak deneyimlediğini belirtmiştir. Davis, Afrika kökenli pek çok kadının, özellikle de yoksul olanların, “adı olmayan sorun” (yani ayrıcalıklı [beyaz] kadının geleneksel ev kadını rolünden duyduğu memnuniyetsizlik hali) için kendi sıkıntılarını seve seve takas edebileceğini vurgulamıştır. Bu doğal çeşitlilik eksikliğine yanıt olarak birçok ikinci dalga renkli kadın feminist³⁷⁹, toplumsal cinsiyet ve ırk dahil birçok alanda baskıyla mücadele etmeye çalışan kendi gruplarını kurmuştur. Bu noktada sınıfçılık/sınıf ayrımcılığının tarihsel olarak liberal feminizme nüfuz etmiş durumda olduğu belirtilmelidir. Nitekim *The Feminine Mystique* adlı eserinde ele aldığı kadınların ayrıcalıklı statülerinden habersiz görünen liberal feminist Betty Friedan, kadınların hepsinin ya da çoğunun erkekler tarafından desteklendiğini ve bu nedenle maddi nedenler haricinde çalışmak istediklerini varsaymıştır. Daha sonra, ailelerini yetersiz ücretlerle veya cüzi sosyal yardımlarla geçindirmeye çalışan bekar annelerle daha fazla temasa geçtiğinde, fabrikada çalışan yoksul bir kadın için hayatın, okul aile birliği toplantısına giden varlıklı bir kadına kıyasla ne kadar zor olabileceğini fark etmiştir³⁸⁰. Bu örnekten de görülebileceği üzere, sosyalist feministler liberal feministlerin genel olarak sınıfsal ekonomik farklılıkları göz ardı etmesini eleştirmiştir.

Her ne kadar sosyalist feministlerce radikal feminizmdeki gibi kadınların bir sınıf olarak algılanması söz konusu değilse de, farklı ekonomik sınıflara mensup kadınların toplum içerisinde farklı muamele görmeleri eleştirilmiştir. Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere liberal feminizm kadınların ezilmişliğinin nedenini toplumdaki sosyal, ekonomik ve hukuki eşitsizlikler olarak değerlendirirken sosyalist feministlerin kadınlar arası sınıfsal farklılıkların ve işçi sınıfındaki kadınların ekonomik ve sosyal sömürsünün cinsiyet eşitliği mücadelesinin bir parçası olduğunu vurgulaması da bu durumu gözler önüne sermektedir.

³⁷⁹ Bu gruplara örnek olarak Comisión Femenil Mexicana Nacional, Kuzey Amerika Kızılderili Kadınlar Derneği ve Combahee Nehri Kolektifi gösterilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tong and Botts, *Feminist Thought*, 34-35.

³⁸⁰ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 35.

Sosyalist feminist Alison Jaggar hem klasik hem de eşitlikçi liberal feminizme yönelik güçlü bir eleştiri yöneltmiş olup liberallerin benimsediği rasyonel, özgür ve özerk benliğin nötr olmadığını aksine bir erkek benliği olduğunu savunmuştur. Jaggar, liberal feministlerce zihnin işlev ve faaliyetlerinin bedeninkinden daha iyi olduğu görüşü benimsediği için onları normatif düalist olarak nitelendirmiştir³⁸¹. Nitekim düşünme, akıl yürütme, hesaplama ve kavrama kapasitesi insanları hayvanlardan ayırmaktadır. Sonrasında orijinal cinsel iş bölümü nedeniyle liberal düşüncenin giderek bedensel faaliyetler ve işlevler yerine zihinsel faaliyetlere vurgu yaptığını ileri süren Jaggar, erkeklerden talep edilmeyen üreme ve ev içi rolleri nedeniyle zihinsel yaşamı geliştirmek için bolca boş zamana sahip olduklarını ve onlar için bedenin düşünmeyi engelleyen şey olduğunu vurgulamıştır. Buna karşılık üreme ve ev içi rolleri nedeniyle kendilerine ayıracak çok az zamanları kalan kadınlar kendilerinin ve başkalarının bedenlerine odaklanmış ve düşünmeyi karşılayamayacakları bir lüks olarak görmüşlerdir. Sonuç olarak, kadın ya da erkek, feminist ya da feminist olmayan tüm liberaller, kendi deneyimleri bu inançla çelişse bile, zihinsel olanın bedensel olana önceliğini gerçek olarak kabul etme eğiliminde olmuşlardır³⁸².

Klasik ya da katı Marksist feministler, kapitalizmin yıkılmasının kadın ve erkek arasında eşitlik getireceğine inanmış olup³⁸³ çoğu Marksist feminist, komünistlerin kapitalizmi yok etme planlarını tehlikeye atmak istemedikleri için istihdam durumları hakkında kamuoyu önünde sessiz kalmışlardır. Ancak, özel olarak, çoğu kadının düşük statülü “kadın işlerine” mahkum edilmesi, “kadın meslekleri” ve “erkek meslekleri” yaratılması, kadınlara erkeklerden daha düşük ücret ödenmesi ve kadınlara devletin işçi ihtiyacına bağlı olarak kullanılacak ya da kullanılmayacak “devasa bir işgücü rezervi” muamelesi yapılması gibi işyeri dezavantajlarından şikayetçi olmuşlardır³⁸⁴.

³⁸¹ Jaggar, *Feminist Politics and Human Nature*, 28. Tong and Botts, *Feminist Thought*, 32.

³⁸² Tong and Botts, *Feminist Thought*, 32.

³⁸³ Evelyn Reed tarafından savunulan bu görüş, 1917 Komünist Rus Devrimi'nden sonra pek çok Rus feminist tarafından gözden düşürülmüştür. Nitekim feminist eleştirmenlerce kadınların üretken işgücüne katılmaları kendilerini ne ekonomik olarak bağımsız ne de özgüvenli, amaçlı kişiler olarak görmelerini sağladığı savunulmuştur. Tong and Botts, *Feminist Thought*, 82.

³⁸⁴ Olga Voronina, “Soviet Patriarchy: Past and Present”, *Hypatia* 8, no. 4 (fall 1993): 107. Aktaran Tong and Botts, *Feminist Thought*, 82.

İlk bölümde belirtildiği üzere³⁸⁵ kadınların üretken iş yerlerine girmesi onları ne iş yerlerinde ne de evde erkeklerle eşit kılmak konusunda yeterli olmuştur. Nitekim kadınların erkeklere tabiiyetinin anlaşılması için tek kategori olarak sınıfı ele almak da yeterli olamamıştır³⁸⁶. Günümüzde Marksist ve sosyalist feminist teoriler 1970'lerdeki en parlak dönemlerindeki kadar popüler olmasalar da kadınların durumuna ilişkin öngörü sağlamaya devam etmektedirler. Nitekim sosyalist feminizmin her zamankinden daha önemli konumda olduğunu savunan Holmstrom'a göre küreselleşmenin acımasız ekonomik gerçekleri tüm dünyada herkesi etkilese de bu durumdan orantısız bir şekilde etkilenenler kadınlar olmuş, ekonomik değişimler nedeniyle yerlerinden edilen kadınlar sosyal hizmetler kesintiye uğradığı için dünya genelinde daha fazla iş yükü taşımış, göçe zorlanmış, insan ticaretine maruz kalmış ve yeni sanayileşen ülkelerin proleterleri haline gelmişlerdir³⁸⁷. Tüm bunların ötesinde, cinsel şiddete maruz kalan ve dünyanın büyük bir bölümünde kendi üreme süreçlerini kontrol etmeleri dahi engellenen kadınlar bulunduğunu vurgulayan Holmstrom, bu olguların anlaşılıp değiştirilmesi için nasıl bir yol izlenmesi gerektiği sorusuna şu şekilde cevap vermiştir: *"Teorik soyutlamalar içinde kaybolan ya da ekonomik gerçeklikleri değersizleştiren feminist teori bu amaç için işe yaramayacaktır. Kadınların ezilmişliğinden ve adaletsizliğinden bahseden ancak kapitalizmi ele almayan feminizmin kadınların ezilmişliğini sonlandırmada çok az etkisi olacaktır. Sosyalist feminizm, dünya kadınlarının çoğunun maruz kaldığı sömürü ve baskıya ışık tutma kapasitesi en yüksek yaklaşımdır"*³⁸⁸.

3.3.4. Postmodernist Feminizmin Eleştirileri

Postmodernist feminizm patriyarkal toplumda kadınların deneyimlerinin ve kimliklerinin çeşitliliği, farklılığı ve özgünlüğü üzerine odaklanan bir feminizm türüdür. Postmodernist feministlerce aynılık ve farklılık tartışmasının günümüzde feministler arasında bölünmeye neden olmaktan başka bir etkisi olmadığı savunulmuştur³⁸⁹.

³⁸⁵ Bkz. Birinci bölüm / 1.3.3. Sosyalist feminizm.

³⁸⁶ Nancy Holmstrom'un "The Socialist Feminist Project" makalesinde belirttiği üzere kadınların ikincilliğinin sınıf ve cinsiyetin yanında ırk/etnik köken veya cinsel yönelim gibi kimliğin diğer yönleriyle birlikte, tutarlı ve sistematik şekilde ele alınması gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Holmstrom, "The Socialist Feminist Project", 2 vd.

³⁸⁷ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 82.

³⁸⁸ Holmstrom, "The Socialist Feminist Project", 2.

³⁸⁹ Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 88.

Postmodernist feminizm, kadınların birbirinden farklı ve öznel deneyimlerinin olduğunu ve bu nedenle de kadınların tek bir kimlik altında toplanıp cinsiyet eşitliği mücadelesi yürütülmesinin mümkün olamayacağını, bu mücadelelerin evrensel bir anlatımla özetlenemeyeceğini savunmuştur. Nitekim postmodernist feministlere göre ırk, cinsel yönelim, sınıf, yaş gibi nedenlerle birbirlerinden farklılaşan kadınların bu farklılıklarının hayat deneyimlerinin de farklılaşmasına yol açacağı hususu göz ardı edilmemelidir³⁹⁰. Bu husus kültürel ve radikal feministlerce de vurgulanmış olup postmodernist feminizmin temel eleştirilerinden biri olmuştur. Ayrıca postmodernist feminizmin de ötesinde, postmodernist yaklaşımın temeline bakıldığında yaklaşımın büyük anlatıların karşısında durduğu ve gerçekliğin çoğulcu niteliğini vurguladığı görülmektedir. Buradan hareketle postmodernist feministler “kadın” kategorisinin değişkenliğini vurgulayarak tek veya sabit bir kadın kategorisinin varlığından bahsedilemeyeceğini savunmuşlardır³⁹¹.

Postmodernist feministler modernizmi batılı erkeklerin değer yargılarını yücelterek kadınları ikincil konuma getirmesi gerekçesiyle eleştirmişlerdir. Ünlü bir postmodernist feminist olan Carole Pateman liberal feminizmin ana varsayımlarına çeşitli eleştiriler getirirken liberal feminizmin kadınları kamusal alanda hakkı olan kişiler olarak görmediğini ve bu nedenle ataerkil yapı içinde kadınların kendilerine yer edinemediklerini savunmuştur³⁹².

Bir başka postmodernist feminist Elizabeth Grosz ise "Cinsel Farklılık ve Özcülük Sorunu" başlıklı makalesinde 1960'lar ve 1970'lerdeki eşitlikçi liberal feministlerin kadın ve erkeklerin aynılık anlamında eşit olduğu konusunda ısrarcı olduklarını ve kadınların doğasında hiçbir farklılığın olmadığı görüşünü yaydıklarını belirtmiştir. Onlara göre kadınların ikincil planda kalması biyolojik yapıdan değil kültürel yapıdan kaynaklandığı için değiştirilebilir niteliktedir. Grosz'a göre eşitlikçi liberal feministler "sosyalleşmenin hammaddelelerinin her iki cinsiyet için de temelde aynı olduğunu yani her birinin benzer biyolojik veya doğal potansiyele sahip olduğunu ancak bu potansiyelin iki cinsiyete dayatılan toplumsal roller eşit olmadığı için eşitsiz bir şekilde geliştiğini" savunmuşlardır. Eşitlikçi liberal feministler cinsiyetlerin eşit hale getirilmesi için toplumsal rollerin

³⁹⁰ Demir, *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları*, 186.

³⁹¹ Güriz, *Postmodernizm*, 13.

³⁹² Yüksel, *Feminist Hukuk Kuramı*, 112.

yeniden düzenlenmesi ya da yapılandırılması gerektiğini savunurken eşitliğin sağlanması durumunda cinsiyetler arası farklılıkların bireyler arası farklılıklardan daha önemli olmayacağını vurgulamışlardır³⁹³. Grosz'a göre eşitlikçi (liberal) feministlerin cinsiyet ve toplumsal cinsiyeti birbirinden ayırma girişimleri sırasında bazı hataları olmuştur. Bu hatalardan ilki, erkeklerin başarılarını, değerlerini ve standartlarını kadınların talep etmesi gereken normlar olarak kabul etmeleridir³⁹⁴. İkincisi kadınların bedenselliği ve cinselliğinden kaynaklananlar dahil olmak üzere kadınların özel ihtiyaçlarını ve çıkarlarını en aza indirmeleridir³⁹⁵. Sonuç olarak, kadınların toplumsal cinsiyet adaletine dair mücadelesi insani adalet mücadelesinin sadece bir parçası haline gelmiştir³⁹⁶.

Komüniteryen bir siyaset teorisyeni olan Jean Bethke Elshtain de Jaggar gibi liberal feminizme karşı oldukça güçlü bir eleştiri yöneltmiş olup liberal feministlerin bireysel çıkarlar, haklar ve kişisel özgürlük kavramlarını ortak fayda, yükümlülükler ve sosyal bağlılık kavramlarından daha fazla vurgulamalarının yanlış olduğunu çünkü “özgürce seçim yapan yetişkinlerin bir araya gelmesiyle gerçek topluluklar yaratmanın bir yolu olmadığını” iddia etmiştir³⁹⁷. Elshtain 1960'ların Friedan'ını erkek olmayı insan olmakla ve erkeksi erdemi insani erdemle bir tutmakla suçlamıştır. Ona göre liberal feminizmin üç büyük kusuru bulunmaktadır. Bunlar; kadınların kafalarına koydukları takdirde erkekler gibi olabilecekleri iddiası, çoğu kadının erkekler gibi olmak istediği iddiası ve tüm kadınların “erkeksi” değerleri arzulaması gerektiği iddiasıdır. Kadınların erkekler gibi olabileceği iddiasıyla ilgili kadın-erkek farklılıklarının biyolojiden ziyade kültürün, doğadan ziyade yetiştirmenin ürünü olduğuna dair genel liberal feminist inanca işaret eden Elshtain'e göre pek çok liberal feminist toplumsal cinsiyet kimliklerinin sosyalleşmenin özel bir ürünü olduğuna ve toplumun isteğine göre kolayca değiştirilebileceğine inanan kişilerdir. Bu doğrultuda liberal feminizmin erkekler gibi

³⁹³ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 189. Elizabeth Grosz, “Sexual Difference and the Problem of Essentialism,” in *The Essential Difference*, edited by Naomi Schor and Elizabeth Weed (Bloomington: Indiana University Press, 1994), 88.

³⁹⁴ Grosz, “Sexual Difference”, 89. Yazara göre akımın mensupları eşitlik adına kadınları erkek olmaya teşvik etmişler ancak bunun tersini yapmayarak kadınların yöntemlerinin erkeklerinki kadar değerli olmadığını sinyalini vermişlerdir.

³⁹⁵ Grosz'un dediği gibi, eşitlikçi (liberal) feministler kadınların bedenlerini -kadınların üreme ve cinsel kimliklerini- silerken kadınların kadın olarak ezildiklerinin görünür işaretlerini ve dolayısıyla kadınların cinsiyetler arasında adalet için somut toplanma noktalarını da sildiler. Grosz, “Sexual Difference”, 89.

³⁹⁶ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 189.

³⁹⁷ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 33.

olmak isteyen kadınların sayısını abartma eğiliminde olduğunu savunan Elshtain sadece eş ve anne olmak isteyen her kadının ataerkil “yanlış bilincin” cahil ve şaşkın bir kurbanı olduğu görüşünü ise reddetmiştir. Zira Elshtain'e göre ataerkillik milyonlarca kadının zihnini bulandıracak kadar güçlü bir kavram değildir³⁹⁸. Elshtain'in ataerkilliğe yönelik eleştirisi radikal ve kültürel feministlerin tüm ataerkillikleri eşit düzeyde kötü -hatta kadın düşmanı- olarak görmelerini içermekte olup bazı feminist metinleri karakterize eden "bozuk plak etkisine" katkıda bulunmaktadır³⁹⁹.

Belirtmek gerekir ki postmodernist feministler kadınların her birinin yaşadığı deneyimler ve sorunlar farklı olduğu için ortak-tek bir çözüm bulunabileceğini düşünmedikleri, her somut olayın farklı nitelik taşıdığını savundukları için esasında genellemelerin ve soyut kuralların da yeterli olmayacağı kanaatini taşımışlardır⁴⁰⁰. Bu nedenle de esasen postmodernizmin eleştirilerinin her geçen gün yaşanan sorunlar ve gelişmeler çerçevesinde şekillendiğini belirtmek mümkündür. Tüm bu eşitlik çabaları ve bu çabalar doğrultusunda kat edilen yollara karşın, uygulamada hala birtakım sorunların devam ettiği görülmektedir. Nitekim hukuki eşitlik kavramının fiiliyata yansımaları noktasındaki güncel tartışmalar da hala sürmektedir.

Son olarak çalışmanın tamamlanmakta olduğu zamanlarda Anayasa Mahkemesi tarafından yayınlanan çok önemli bir karara değinmek gerekmektedir⁴⁰¹. (AYM, E. 2022/155 K. 2023/38 T. 22/2/2023 R.G. Tarih- Sayı: 28/4/2023-32174) AYM'nin anılan kararı, evli kadının soyadına ilişkin karar olup uzun yıllar boyunca kadın-erkek arası eşitliğe aykırı olması gerekçesiyle eleştirilmiş olan bir durumu nihai olarak sonuçlandırması bakımından önem taşımaktadır. Karar kapsamında 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nun “*Kadının soyadı*” başlıklı m. 187 hükmünün Anayasa'nın

³⁹⁸ Tong and Botts, *Feminist Thought*, 34-35.

³⁹⁹ Elshtain radikal ve kültürel feministlerce ataerkilliğin mutlak bir şekilde kınanmasına yönelik, kadınların erkeklerle ortak bazı hoş olmayan özelliklere sahip oldukları korkusuna değinmiş ve kendi eril niteliklerini kabullenemeyen radikal-kültürel feministlerin bu nitelikleri erkeklere yansıtarak kendi kişiliklerinin korkunç yanlarından korunmaya çalıştıklarını iddia etmiştir. Bu savunma da onları ütöpik bir kadın toplumu vizyonuna yöneltmiş olup erkeğin kötülüğü kadının ise iyiliği kapsadığı düşüncesinden hareketle kadınlardan oluşan bir dünyanın sıcak, destekleyici, besleyici ve yaratıcı olacağı varsayılmaktadır. Elshtain'in bu varsayıma karşı cevabı ise kadınların da erkekler gibi insan oldukları ve bu nedenle tümüyle kadınlardan oluşan bir toplulukta da erdemin yanı sıra ahlaksızlığın da kaçınılmaz olarak ortaya çıkacağı şeklinde olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tong and Botts, *Feminist Thought*, 57-58. Elshtain, *Public Man, Private Woman*, 213.

⁴⁰⁰ Smith, *Feminist Jurisprudence*, 7.

⁴⁰¹ Anayasa Mahkemesi Norm Denetimi kararları, erişim 29.06.2023, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/Dosyalar/Kararlar/KararPDF/2023-38-nrm.pdf>.

2.,10.,17., 20., 90., 153. madde hükümlerine aykırılık teşkil ettiği öne sürülmüştür. Aynı istem esasında daha önce de AYM'nin önüne gelmiş olup maddenin eşitlik ilkesini ihlal etmediği vurgulanmıştır⁴⁰². Öncelikle konuyla ilgili TMK hükmü şu şekildedir:

"III. Kadının soyadı

Madde 187- Kadın evlenmekle kocasının soyadını alır; ancak evlendirme memuruna veya daha sonra Nüfus idaresine yapacağı yazılı başvuruya kocasının soyadı önünde önceki soyadını da kullanabilir. Daha önce iki soyadı kullanan kadın, bu haktan sadece bir soyadı için yararlanabilir."

Öğretide bu hükmün anayasal dayanağının mevcudiyeti tartışmalıdır. Bu bağlamda Anayasa Mahkemesi'nin kadının soyadı konusuna ve ilgili TMK hükmüne yönelik zaman içerisinde değişen yaklaşımı konunun anayasal ve felsefi dayanaklarının anlaşılması açısından önemlidir. Soyadı konusunun kadın bağlamında anayasallık denetimine tabi tutulması ilk olarak AYM'nin eski Medeni Kanun m. 153 hükmüne ilişkin yapılan başvuru sonucu verdiği kararla gerçekleşmiştir⁴⁰³. İlgili karar kapsamında AYM tarafından itiraz konusu düzenlemenin, sosyal gerçeklerin doğurduğu zorunluluklardan ve kanun koyucunun toplumsal birikimi kanunlaştırması, kamu yararı ve toplumsal zorunluluklar nedeniyle soyadının kocadan geçmesi esasına dayalı bir rejimin tercih edilmesinden bahisle başvurunun reddine karar verilmiştir⁴⁰⁴. AYM'nin bu kararı, kadınların aile içindeki konumlarının ve toplumda hakim olan geleneksel ataerkil yapılanmanın gözler önüne serilmesi açısından önemlidir⁴⁰⁵. Burada belirtilmek gerekir ki 2001 yılında yürürlüğe giren TMK'nın tasarı döneminde de kadının soyadı hükümleri eleştirilmiş olup özellikle kadın derneklerinden evli kadınların kendi soyadlarını kullanabilmeleri yönünde öneriler gelmiş ancak bu öneriler gelenek ve görenekler öne sürülerek reddedilmiştir⁴⁰⁶. Tasarının 187. maddesi öğretide eleştirilmiş olup baskın

⁴⁰² 21 Ekim 2011 tarihli AYM Kararı, erişim 29.06.2023, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/10/20111021-8.htm>.

⁴⁰³ 29 Eylül 1998 tarihli Anayasa Mahkemesi Kararı: AYM, 1997/61 E., 1998/59 K., 29.09.1998, erişim 01.07.2023. <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/Dosyalar/Kararlar/KararPDF/1998-59-nrm.pdf>.

⁴⁰⁴ Serap Helvacı, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin ve Anayasa Mahkemesinin Kararları Işığında Evli Kadının Soyadı", *MHB* 35, sy. 1 (2015), erişim 03.07.2023. <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/1CD58DF90A/D1CBBE8D36484155983ADDF1D39DACE3?doi>

⁴⁰⁵ Ekinci, "Anayasa Hukukuna Feminist Yaklaşımlar", 188.

⁴⁰⁶ Turgut Akıntürk, "Medeni Kanun Tasarısında Kadın-Erkek Eşitliği", *Hukukta Kadın Sempozyumu*, Şubat 2000, 78. <https://ekutuphane.aile.gov.tr/media/0zkb4tez/hukukta-kadin-sempozyumu.pdf>. Yazar; sempozyumda söz konusu önerilerin eski geleneklere aykırı olduğunu, ayrıca bu durumda evlilik kurumunun evlilik dışı ilişkilerden ayrılamayacağını belirtmiştir. Ancak kanaatimizce kadın-erkek

görüş bu durumun TMK'nın ana felsefesi olan kadın-erkek eşitliğini bozduğu yönünde olmuştur⁴⁰⁷. Fakat öğretilerdeki aksi görüşe göre söz konusu durumun eşitlik ilkesine aykırılık teşkil etmediği, böyle bir kabulün toplum düzenini bozacağı ve çocukların üçüncü kişilere karşı zor durumda kalacağı savunulmuştur⁴⁰⁸. Bu tartışmalar ışığında yasalaşan TMK m. 187, "düzenin sağlanması amacıyla" kadının ve çocuğun tek soyadı kullanmasını ve bu soyadının kocanın soyadı olması gerektiğini hüküm altına almıştır⁴⁰⁹.

Soyadı tartışmasının TMK m. 187 ve Anayasa bağlamında AYM'nin önüne bir kez daha gelmesi ise 2011 yılında verilen bir kararla gerçekleşmiştir. AİHM'nin 2004 tarihli Ünal Tekeli-Türkiye kararı kapsamında kadınların, eşleri olan erkeklerin soyadını kullanma zorunluluğunun AİHS'nin "Özel ve aile hayatına saygı" başlıklı 8. maddesi ile düşünüldüğünde "Ayrımcılık yasağı" başlıklı 14. maddesinin ihlali teşkil edeceği sonucuna ulaşması konunun anayasallık tartışmasını tekrar gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda AYM, önüne gelen ilgili 2011 başvurusunun dayanak noktalarından birini oluşturmuştur⁴¹⁰. AYM'nin 2011 tarihli kararı kapsamında 1998 tarihli eski Medeni Kanuna ilişkin verilen kararın gerekçesine benzer olarak belirtilen kamu yararı, toplum yapısı vb. sebepler gerekçe olarak belirtilerek eşitlik ilkesinin mutlak eşitlik anlamına gelmediği şeklinde bir yoruma varılmasıyla ilgili başvuru çoğunluk kararı ile reddedilmiştir⁴¹¹. Görüldüğü üzere, amacı kadın-erkek eşitliğini sağlamak ve medeni anlamda kadınlar ve erkekleri muasır medeniyetler seviyesine çıkarmak olan Türk Medeni Kanunu, içerdiği m. 187 hükmü ile ailenin ortak bir soyadı olmasını zorunlu kılmış ve bu ortak soyadının da kocanın soyadı olmasını zorunlu kılarak ataerkil bir sistemi benimsemiştir. Böylece iptal kararı öncesindeki haliyle m. 187, evlenen kadına evlendiği erkeğin soyadını taşıma yükümlülüğünü getirmiş olup bu yükümlülük kadınlar için ya yalnızca eşlerinin soyadını alma ya da kendi soyadlarıyla birlikte eşlerinin soyadını da taşıma yükümlülüğü şeklinde hüküm altına alınmıştır. İlgili maddeyle

eşitliğini savunmanın sadece felsefi anlamda kalmaması adına kadın ve erkeğin aile soyadı olarak ortak bir soyadı seçebilmesi ya da birbirlerinin soyadlarını kullanmaya devam etmeleri gerekirdi. Aynı yönde: Nazan Moroğlu, *Kadının Soyadı*, (İstanbul: Beta Yayınevi, 1999), 47. Lale Sirmen, "Medeni Hukuktaki Son Gelişmelerin Işığı Altında Evlenme ve Boşanma Alanında Yeniden Düzenlenmesi Gereken Konular", *Hukukta Kadın Sempozyumu*, Şubat 2000, 86.

⁴⁰⁷ Moroğlu, *Kadının Soyadı*, 147. Sirmen, "Medeni Hukuktaki Son Gelişmelerin Işığı Altında", 86.

⁴⁰⁸ Turgut Akıntürk, *Aile Hukuku* (İstanbul: Beta Yayınevi, 2008), 118.

⁴⁰⁹ Bahar Öcal Apaydın, "Son Yargı Kararları Işığında Kadının Soyadı Meselesi Çözümüne Kavuşturulmuş mudur?", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6, sy. 2 (Temmuz-Aralık 2015): 436.

⁴¹⁰ AİHM, Başvuru no: 29865/96, Ünal Tekeli – Türkiye Davası, 16.11.2004.

⁴¹¹ AYM, 2009/85 E. 2011/49 K., 10.03.2011.

kadınlara evlendikten sonra yalnızca kendi soyadlarını kullanabilmeleri konusunda bir imkan tanınmamıştır⁴¹². Nitekim soyadına ilişkin maddenin ilk halinin anayasaya aykırı olmadığı yönündeki gerekçelendirmeler genel olarak “aile birliğinin korunması, bütünlüğünün devamı”, “nüfus kayıtlarının düzenliliğinin sağlanması”, “resmi belgelerde oluşabilecek karışıklıkların önlenmesi”, “kamu yararı”, “kamu düzeninin getirdiği zorunluluklar” gibi ifadelerle temellendirilmiştir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere kararda ailenin varlığı ve devamlılığının erkeklere üstünlük tanınarak ve ataerkil gelenekler sürdürülerek sağlanabileceği düşüncesi hakim olmuştur⁴¹³. Nihayetinde 2023 tarihli AYM kararı kapsamında ilgili hükmün kadın-erkek eşitliği bağlamında değerlendirmesi konusunda mahkeme önceki yaklaşımını değiştirmiştir⁴¹⁴.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın “*kanun önünde eşitlik*” başlıklı mevcut 10.madde hükmü⁴¹⁵ cinsiyetler arası hukuki eşitlik bağlamında açıktır. AYM ilgili kararında “...evlenmeden önceki soyadının evlendikten sonra da tek başına kullanılması bağlamında kadın ve erkek arasında kuralla öngörülen farklı muamelenin nesnel ve makul bir temele dayanmaması sebebiyle eşitlik ilkesini ihlal ettiği sonucuna ulaşılmıştır.” ifadelerini kullanmıştır. Kararın metninden ve ulaşılan sonuçtan da açıkça anlaşılacağı üzere AYM, önceki değerlendirmelerinde esas aldığı, orantılı gördüğü eşitliğin mutlak eşitlik olarak yorumlanmamasına ilişkin eski yaklaşımını terk etmiştir. Bu bağlamda liberal feminist anlayışın da benimsediği hukuk düzeni içerisinde eşit olma anlayışına uygun olarak kadınlara yönelik modern toplum düzeninde gerekçelendirilemeyecek bu ataerkil soyadı yaklaşımı son bulmuştur. Ancak AYM’nin ilgili kararı oybirliği ile alınmış bir karar değildir. Bu kapsamda kararın karşı oy yazısı, kadınların eşitlik mücadelesi aleyhine, bazı üyelerin AYM’nin eski kararlarında bulunan ve ideolojik nitelik taşıdığı düşünülen karşı gerekçelere güzel bir örnek teşkil etmektedir.

⁴¹² Öcal Apaydın, “Son Yargı Kararları Işığında”, 436.

⁴¹³ Ekinci, “Anayasa Hukukuna Feminist Yaklaşımlar”, 208.

⁴¹⁴ AYM, 2022/155 E. 2023/38 K., 22.02.2023, erişim 02.07.2023,

<https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/Dosyalar/Kararlar/KararPDF/2023-38-nrm.pdf>.

⁴¹⁵ Anayasanın 10.maddesi şu şekilde düzenlenmiştir:

“*Kanun önünde eşitlik Madde 10 – Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. (Ek fıkra: 7/5/2004-5170/1 md.) Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. (Ek cümle: 7/5/2010-5982/1 md.) Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz...*”, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/> (Son Erişim Tarihi 07.07.2023).

İlgili karşı oy yazısında⁴¹⁶;

"Milletlerin ayırıcı vasıflarının, değer yargılarının, inanç ve düşünce kalıplarının aktarılması ve kuşaklar arası bağın sürdürülmesini sağlayan aile, üstlendiği rol ve işlevleri ile geçmişten günümüze hemen her toplumun özelliklerini yansıtmaktadır. Bu bakımdan ailenin toplumdaki etkinliği ve algılanışı da toplumdan topluma değişmektedir. Toplumun temel ögesi olan aile, sevgi, saygı, hoşgörü ve benzeri insani ve ahlaki değerlerin, gelenek, görenek, dil, din ve diğer özelliklerin yaşandığı ve gelecek nesillere aktarıldığı kutsal bir kurumdur."

şeklinde beyanlar bulunmaktadır. Bu ifadeler ile karşı oy gerekçesinin bütünü kapsamında aile kurumuna yüklenen ve evrensel bir değer olmaktan günümüz anlayışı bakımından uzak olan bir yaklaşımla aile ve kadının toplumsal konumuna ilişkin öznel fikirler, ilgili karşı oy gerekçelendirilmesi bakımından esas alınmıştır. Ayrıca anılan karşı oy yazısı çalışmamız bağlamında eşitlik ilkesinin yorumuna dair incelenmesi gereken bazı hususlar barındırmaktadır. Şöyle ki; karşı oy yazısında geçen şu ifadeler incelenmelidir:

"İnsan olarak kadın ve erkek eşdeğer olsa da cinsiyetin yol açtığı farklılıklar açısından aynı olduklarını iddia etmek mümkün değildir. Bu konuda modern dünyanın öne çıkardığı ana unsur eşitliktir. Türk kültüründe ise bunun karşılığı eşdeğerlilik ve tamamlayıcılıktır. Kadın ve erkek hem biyolojik açıdan hem de sosyokültürel konumları/rolleri açısından eşdeğerdirler. Modern dünyada, toplumda ve ailede erkek egemenliğine dayalı eşitsiz bir yapının bulunduğu, erkeklik gücünün kadın aleyhine bir sömürü ve şiddet aracı olarak kullanıldığı, erkeğin kadını ezdiği, değersizleştirdiği, eve mahkûm ettiği, tarihi süreçte erkeğe hizmet eden kadın tipi geliştirildiği ve köleliğe dönüşen klasik itaat kültürünün de bunu geliştirdiği, cinsiyetçi ve biyolojik ayrımcılığın öne çıktığı, kadın emeğinin sömürüldüğü savunulmuştur. Bu tezlerin canlı tuttuğu ve motive ettiği başkaldırı tüm dünyada etkisini göstermiş, anılan sorunlara "kadın erkek eşitliği" fikri bir çözüm olarak üretilmiş; bu yönde yapılan yasal düzenlemelerle anılan fikre daha da güç kazandırılmıştır. Anayasa'nın 41. maddesindeki anılan hükmün uzantısı olarak ülkemizde bu yönde politikalar geliştirilmiş; kadına yönelik pozitif ayrımcılık söylemleriyle önemli adımlar atılmıştır."

⁴¹⁶ Bkz. Üyelerden Muammer Topal'ın karşı oy yazısı, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2023/38> (Son Erişim Tarihi: 29.06.2023).

Yukarıdaki alıntıda modern dünyada var olduğu belirtilen tezler gerek kamuoyuna yansıyan somut olaylarla (örneğin; şiddet, cinsel saldırı haberleri gibi) gerekse istatistiksel verilerle varlığı kanıtlanmış, gerçek eşitsizlik göstergelerindendir. Görüşün devamında yer alan ve Anayasa m. 10 hükmünde de belirtildiği üzere kadın-erkek eşitliğini sağlamak için atılan adımlar, alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı olarak değerlendirilmesi mümkün olmayıp kadına yönelik pozitif ayrımcılık söylemlerinin de bir lütuf olarak görülmemesi gerekmektedir.

*"...Yukarıda belirtilen tezlere paralel bir biçimde bir sorun olarak kadın-erkek eşitsizliğinin temelinde, erkeğin evin geçiminden, kadının ev işinden sorumlu olduğuna dair klasik görev dağılımının bulunduğu böyle bir vazife paylaşımının eşitsiz olduğu, bunun altında kadın ve erkeklerin farklı alanlardan sorumlu olmalarının gerekli olduğuna dair ortak anlayışın yattığı ileri sürülebilir. **Sonuç itibarıyla kadın ve erkeğin anatomik, fizyolojik, psikolojik ve cinsiyet farklılıkları sosyal anlamda da eşitliği imkânsız kalan bir özelliğe sahiptir. Kısacası kadın-erkek arasında yaratılış gerçekliği olarak yapısal eşitsizlik vardır. Bu durum, genel olarak toplumda konumları itibarıyla kadın ve erkeğin eşitliğine engel olarak görülmektedir. Dolayısıyla üzerinde söz söylemeye fırsat bile verilmeden kabullenilmesi gereken dogmatik bir değer olarak öne sürülse de ailede kadın/erkek eşitliği, modern hurafelerden birisidir ve ne ailede ne de toplumda huzuru, adaleti ve mutluluğu sağlayabilecek bir özelliğe sahiptir.**"*

Eşitlik konusunda yazının yukarıdaki bölümü ev içi görev dağılımından biyolojik yapı kaynaklı farklılıklara kadar çalışma boyunca eleştirilen pek çok hususa değinirken kadın-erkek arası “yaratılış gerçekliği” olarak mevcut olan yapısal eşitsizliklerin de eşitliğe engel olduğu sonucuna ulaşmıştır. Her ne kadar bir AYM kararında “modern hurafe” olarak değerlendirilebilse ve gerçek eşitliğe ulaşmak için yetersiz kalsa dahi eşitlik ilkesinin önemi göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür.

*"O halde kadın ve erkeğin konumunu belirleyen değer, eşdeğerlilik ve tamamlayıcılık olduğu söylenebilir. **Bunu sağlayan ise, kadın ve erkeğin birbirlerine karşı bir takım üstünlüklere sahip olmalarıdır. Eşdeğerlilik, iki varlığın mevcut farklılıkları ve özellikleriyle diğeri nezdindeki değerini, ağırlığını ifade eder. Kadın ve erkeğin birbirleri karşısında bu şekilde konumlandırılması hem fıtrat gerçekliğine daha uygun, hem de modern dünyanın dayattığı eşitlik fikrine göre daha anlamlı ve tutarlıdır. Çünkü eşitlikte iki şey bir bütünün iki yarısıdır, aynı özelliklere sahiptir. Ve birisi diğerinin yerine konulabilir. Bu yönleriyle eşdeğerlilik eşitlikten farklıdır. Bir insan, kendisi***

açısından ne kadar kıymetli ve önemli olursa olsun onun esas değerini, ne kadar anlamlı olduğunu, farklılığı ve bu doğrultuda çevresiyle etkileşimi, ilişkisi, kendisine duyulan ihtiyaç ve onun dışındakilerin ona olan ilgisi belirler..."

Karşı oy yazısının bu bölümünde eşdeğerlilik ve eşitlik karşılaştırması yapılarak kadın ve erkeğin eş değerde olduğu ancak birbirlerinin yerine konulamayacak şekilde eşit olmadıkları vurgulanmıştır. Bu konu asimilasyoncu yaklaşım kapsamında ele alındığında, yaklaşımın eşitlik anlayışına göre hâkim olan bir cinsiyetin diğeri yerine konulmasının mümkün olacaktır. Zira asimilasyoncu yaklaşımda kadınların asimile olarak erkeklere benzemesi gerektiği, kadınlara erkek standartları uygulanarak eşitliğin sağlanabileceği düşüncesi hâkim olduğundan; her iki parça da bir bütünün aynısı olarak değerlendirilmektedir. Ancak androjeni yaklaşımında kadın ve erkek cinsiyetleri arasında bir orta seçilerek kadın ve erkeğin bu noktada eşitlenmesi gerektiği benimsenmekteydi. Bu nedenle karşı oyda benimsenen yaklaşımın hatalı olduğu söylenebilir. Nitekim eşitliğin ele alınış şekli, somut dünyada belirtildiği şekilde gerçekleşmemektedir.

Sonuç olarak, Anayasa Mahkemesi tarafından isabetli şekilde m. 187 iptal edilmiştir⁴¹⁷. AYM'nin bu kararıyla, evli kadının soyadına ilişkin uzun yıllardır süregelen ve kadın-erkek eşitliğine aykırı nitelikteki bu durum nihai olarak sonlandırılmış ve maddenin eşitlik ilkesini ihlal ettiği AYM tarafından da ortaya konmuştur. Bu karar ile AYM, kadının soyadı başlıklı TMK m. 187 hükmünü iptal etmiş ve iptal kararıyla kadınların evlilik sonrasında eşlerinin soyadını kullanma zorunlulukları sona ermiştir. Anayasa m. 10 hükmü gereği olarak yorumlanan eşitlik ve TMK'nın kadın-erkek eşitliğini sağlama arzusunun⁴¹⁸ kadının soyadı bağlamında sağlandığını ifade etmek mümkündür. Helvacı'nın belirttiği "*kadının hala soyadı yok*"⁴¹⁹ ifadesinin -yıllar sonra alınmış bir kararla da olsa- AYM'nin iptal kararıyla "*kadının da artık soyadı var*" şeklinde güncellenebilecek olması bir nebze de olsa sevindirici bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

⁴¹⁷ Anayasa Mahkemesi Norm Denetimi kararları

<https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2023/38> (Son Erişim Tarihi: 29.06.2023)

⁴¹⁸ Geçmiş dönemlerde geleneklere ve törelere dayanarak getirilmiş olan evlilik birliğinin ve ailenin başkanının erkek eş olarak kabul edilmesi ve erkek eşin velayet konusunda üstün oya sahip olmasına ilişkin düzenlemeler eşitlik ilkesine aykırı olduğu için yeni medeni kanunun oluşturulduğu dönemde kaldırılmıştır. Serozan, *Hukukta Yöntem*, 61.

⁴¹⁹ Helvacı, "Evli Kadının Soyadı", 167.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Feminizmin temel hedefi kadın-erkek arası cinsiyet kaynaklı eşitsizliklerin sona erdirilmesi, kadınlara siyasi ve ekonomik alanda hak tanınması iken; feminist teorilerin hedefi, yerleşik ataerkil yapının getirdiği dezavantajların giderilmesi olmuştur. Her ne kadar feminist teoriler birçok konuda birbirlerinden farklılaşsalar ve hatta birbirleriyle çatışma halinde olsalar da feminist teorilerin tamamını birleştiren husus, ataerkilliğin reddidir. Nitekim feminist teoriler, ataerkil toplum yapısı ve bu yapılanmanın getirdiği kurumları farklı yönlerden de olsa eleştirmişlerdir. Bu çerçevede ele alınan iki konudan ilki olan kamusal alan-özel alan ayrımında, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kökenleri ve etkileri incelenmiştir. Ele alınan konulardan ikincisi olan aynılık-farklılık yaklaşımı ayrımında ise kadınlar ve erkekler arasındaki farklılıklar ve eşitlik arayışları değerlendirilmiştir. Aynılık esasında, kadın-erkek arasında kişisel kimlik veya insani yetenekler bakımından doğuştan gelen özellikleri nedeniyle farklılık olmadığı savunulurken; farklılık esasında, kadınların biyolojik yapıları ve taşıdıkları değerlerle erkeklerden farklı oldukları ve hem doğuştan gelen hem de sonradan oluşan farklılıkların kimliklerine işlenmesi nedeniyle değiştirilemeyeceği savunulmuştur. Çalışmada biyolojik cinsiyet kavramıyla karşılaştırmalı olarak ele alınan toplumsal cinsiyet kavramı, biyolojik cinsiyetin kader olduğu varsayımına karşı çıkarak biyolojik farklılıkların kadınları erkeklere göre dezavantajlı konuma getirmesini engellemeye çalışmıştır.

Çalışmada liberal feminizme ilişkin olarak oy hakkı, eğitim hakkı ve çalışma hakkı başlıkları ele alınmıştır. Liberal feminizmde temel sorunun toplumdaki sosyal, ekonomik ve hukuki eşitsizlikler olduğu düşüncesi hakim olup bu bölümde liberal feminizmin eşitlik ve özgürlük vurgusu ile kadınların kamusal alanda erkeklerle eşitliği savunusuna yer verilmiştir. Liberal feminist teori çerçevesinde önce oy verme hakkına ilişkin mücadeleler verilmiş ardından eğitim hakkına ilişkin olarak kadınlar ve erkeklerin eşit statüde olması gerekliliği savunulmuş daha sonra ise çalışma hayatında piyasada eşit rekabet ve ücret talep edilmiştir. Liberal feministler, kadınların erkeklerden daha az akılcı varlıklar olduğuna dair önyargının yıkılması amacıyla, kadınların kamusal alanda bulunarak erkekler gibi rasyonel olduklarını kanıtlamaları gerektiğini savunmuştur. Kadınların kamusal alana girmelerini engelleyen ve faaliyetlerini ev içi alanla sınırlayarak kadınları özel alana sürgün eden hukuksal uygulamaların ortadan kaldırılması hedeflenmiştir.

Çalışmanın son bölümünde; öncelikle eşitlik kavramı incelenmiş ve tarihsel süreçte cinsiyet eşitliğine ilişkin değerlendirmeler yapılmış, sonrasında liberal feminizmin eşitlik anlayışı ve bu anlayışa diğer feminist hukuk teorilerince yöneltilen eleştiriler ele alınmıştır. Feminist hukuk kuramının asıl hedefi, hukuk sistemlerinden kaynaklanan eşitsizlik ve ayrımcılık temelli tutumun ortadan kaldırılması olduğu için eşitlik kavramı feminizm açısından kilit noktada yer almıştır. Feminizmin eşitlik talepleri cinsiyet kaynaklı ayrımcılığın, iş bölümünün ve bunların uygulamaya yansımalarının sona erdirilmesi ekseninde başlamış olup hâkim ataerkil yapılanmanın kadın bakış açısından ele alınıp dönüştürülmesi ekseninde devam etmiştir. Eşitlik analizleri kadınların oy hakkına yönelik mücadelelerden sonra eğitim hakkı ve sosyal ekonomik haklar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bölümün anahtar kavramı olan “eşitlik” ilkesinin aynı hukuki durumda olanlar arasında uygulanması, farklı hukuki durumdakilere farklı kuralların uygulanması esastır. Temel hedef eşitlerin eşitliğidir, eşit olmayanların eşitsizliği durumunda ilkenin ihlalinin bahsedilemez. Anayasa hukukundaki hukuki eşitlik, şekli ve maddi eşitlik kavramlarını kapsar şekilde ele alınmakta olup şekli eşitlik, toplumun başlangıç noktası olarak kabul edilebilir ve yasaların herkesi aynı şekilde korumasını ve fırsatları aynı şekilde sunmasını amaçlar. Ancak gerçek eşitlik için yapısal eşitsizliklerin ele alınması, ayrımcılığın ve sosyal sınıf farklılıklarının giderilmesi gerekmektedir. Aynı amaca hizmet eden fırsat eşitliği de toplumsal adaletin ve eşitlikçi bir toplumun temel ilkesidir.

Çalışmanın son bölümünde incelenen feminist teorilerin liberal feminizme yönelttiği eleştiriler yer yer kesişmekte olup çalışma kapsamında bu eleştirilerin değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Kültürel feministler liberal feminizmi erkek standartlarını kabul etmesi noktasında eleştirmiştir. Erkek standartlarının benimsenmesi kültürel feminizmin benimsediği değerlere uymamakta ve ahlaki ikilemlerin oluşturduğu yaklaşımlara göre yapılan genellemeler erkek öznelerle dair gözlem ve veriler olduğu için “insan normu”na değil “erkek normu”na işaret etmektedir. Erkek standartlarının kabulü noktasında yöneltilen eleştiriler, asimilasyoncu yaklaşıma uymakta olup kadınların özgün niteliklerinin kaybolmasına neden olacağı gerekçesiyle yöneltilmiştir. Kanaatimizce bu konuya asimilasyoncu yaklaşımın uygulanması yerinde bir tercih değildir. Nitekim liberal feministlerin yüzyıllardır vurguladığı şekilde kadınların erkeklere benzemesi (örneğin iş hayatında takım elbise giyerek var olmaları) eşitlik için ön koşul olmamalıdır, kadınların

özgün feminen değerleriyle toplumda var olabilmeleri gereklidir. Ayrıca kültürel feminizmde kadınların ataerkil toplumda içselleştirdikleri eşitsizliğe karşı yasal eşitliğin yeterli olamayacağı savunulmuş olup liberal feminizmin yalnızca yasal eşitlik konusunda çalışması eleştirilmiştir. Uygulamada yasal eşitlik/kanun önünde eşitlik kavramı sadece şekli eşitliği kapsadığı için pek çok durumda yetersiz kalmaktadır. Diğer feminist teorilerce de eleştiri olarak yöneltilen bu hususta her somut olayda durum farklılaşabileceği için ilkenin teorik olarak değil pratik olarak faydalılığının değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Kültürel feministlerin bir başka eleştirisi liberal feminizmin tüm kadınları tek bir grupta toplayarak cinsiyet eşitliği mücadelesi yürütmesi ve farklı kadınların ihtiyaçlarını yeterince dikkate almamasına ilişkindir. Bu çerçevede liberal feminizmin kültürel rölativizmi göz ardı ederek evrensel bir feminizm anlayışı oluşturmaya çalışması da eleştirilmiştir. Kanaatimizce liberal feminizmin cinsiyet eşitliği mücadelesini yürütme şekline ilişkin yöneltilen eleştiriler yerindedir. Evrensel bir feminizm anlayışı oluşturmaya çalışan liberal feminizmin tek bir kadın kategorisi oluşturması adeta bir ütopya niteliği taşımaktadır.

Radikal feminizmin liberal feminizme yönelttiği eleştirilerden ilki, aynılık yaklaşımını benimseyen liberal feminizmin cinsiyet bağı gerçeğini ve yapısal adaletsizlikleri göz ardı etmesine ilişkindir. Bu eleştiriyle bağlantılı bir başka eleştiri de gebelik konusuna ilişkin olup liberal feminizmin kadın ve erkeğin her alanda eşit olduğunu savunurken sadece kadınların doğurgan olması nedeniyle gebelik durumunda kadın ve erkeğin farklı konumda olduğunu göz ardı etmesine yönelmiştir. Liberal feministler bu eleştiriye karşı gebeliğin kadına özgü kutsal bir durum sayılıp normal bir sağlık sorunundan daha özel bir durum olarak görülmesinin ve özel muamele talep edilmesinin kadınların toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirdiğini ve uygulamada kadın aleyhine sonuçlar doğurduğunu savunmuşlardır. Yapısal adaletsizlikler kapsamında sınıf farklılığı kavramı çerçevesinde değerlendirme yapan radikal feministler kadınları bir sınıf olarak görmüş ve temel ifadesiyle tüm kadınların bir sınıfta, tüm erkeklerin ise başka bir sınıfta olduğunu savunmuşlardır. Ekonomik açıdan farklı sınıflara mensup kadınların cinsiyetleri nedeniyle aynı grupta yer almaları sonucunda aynı sınıfa mensup kadın ve erkek açısından sadece cinsiyet temelli farklılaşmalar oluşacaktır. Radikal feminizmin kadın ve erkek sınıfı değerlendirmesi liberal feminizmin kadınları tek bir çatı altında toplaması düşüncesiyle paralellik taşımıştır. Kadın-erkek arası eşitsizlik ve cinsiyete

dayalı ayrımcılığın biyolojik farklılıklardan kaynaklandığını savunan radikal feministler, en önemli biyolojik farklılıklardan doğurganlığın ayrımcı iş bölümüne neden olduğu gerekçesiyle biyolojik farklılıkları görmezden gelerek salt eşitlik talebinde bulunan liberal feministleri eleştirmişlerdir. Kanaatimizce biyolojik farklılık kaynaklı dezavantajların göz ardı edilmemesi ve eşitliği sağlama amaçlı farklı düzenlemeler yapılarak harekete geçilmesi önem taşımaktadır. Radikal feministlerin bir başka eleştirisi liberal feminizm tarafından androjeni yaklaşımı çerçevesinde cinsiyetsiz kurumlar oluşturulmasına ilişkin olup bu durumun kadınlar aleyhine bir durum oluşturacağı ve kadınların erkek eksenli normların etkisi altına girmesine neden olacağı gerekçesiyle karşı çıkmışlardır. Androjeni yaklaşımında kadın ve erkek cinsiyetleri arasında bir orta seçilerek her iki cinsiyete de cinsiyetsiz kişilermiş gibi muamele edilmesi esas olduğu için kanaatimizce radikal feminizmin bu eleştirisi yerinde değildir. Nitekim androjeni yaklaşımı asimilasyon yaklaşımından farklı olarak kadını erkeğe benzetme amacı taşımamıştır. Cinsiyetsiz kurumların “altın orta” sağlanarak oluşturulması durumunda erkek eksenli normların ağırlıkta olmayacağı kanaatindeyiz. Radikal feministler kadın ve erkeğin benzerliği yaklaşımına ve bu yaklaşımı benimseyen eşit koruma argümanlarına ataerki değerleri onayladıkları gerekçesiyle karşı çıkmışlardır. Ayrıca bu argümanlardan oluşan “kadın” kategorisinin de erkeklerce inşa edildiğini vurgulamışlardır. Radikal feministler liberal feminizmin herkesin aynı statüde yer almasının eşitliği sağlayabileceği öngörüsüne karşı çıkmışlardır. Onlara göre bu yaklaşım başta erkek eksenli bir yapılanmada kadınların yok sayılmasına, sonrasında cinsiyete dayanan iş bölümü ve erkek bakış açısının hâkim olması anlamına geleceği için toplumda yerleşik ataerki yapının kurumsallaşmasına neden olacaktır. Bu doğrultuda yöneltilen bir diğer eleştiri özel alan-kamusal alan ayrımı göz ardı edilerek yapılan liberal çözümlemelerin özel alana dair değerlendirmeler yapmamasına ilişkindir. Nitekim liberal feministlerce benimsenen kadınların çocuk yetiştirme yükümlülüklerini sürdürmesi gerekliliği kadınların eşit hak ve imkanlara sahip olma gücünü olumsuz etkilemiştir. Radikal feminist Catherine MacKinnon’ın görüşleri ve “tahakküm” kavramı çerçevesinde, kadınların baskı altında kalarak aile kurmaya ve çocuk sahibi olmaya yöneldikleri düşüncesi kanaatimizce hayatın olağan akışına uygun değildir. Liberal feministlerin özel alan-kamusal alan ayrımını göz ardı ederek kadınların çocuk yetiştirme yükümlülüklerini sürdürmesi gerekliliğini savunmasına karşı çıkan radikal feministler, ailenin kadını baskı altına alan bir kurum

olduğu gerekçesiyle aile kavramına da karşı çıkmışlardır. Fakat; doğum kontrolü, kürtaj gibi konularda söz sahibi olması gerekenin kadınlar olduğu görüşü, çocuk sahibi olmanın kadınlara dayatıldığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Kanaatimizce bu türde bir hareket kadınları belli bir kalıba sokmaya yönelik olup, kamusal alandaki rolünün yanında özel alandaki geleneksel rolleri de benimsemek isteyen kadınların özgürce hareket edebilmesi engellenmemelidir. Kadın-erkek arası gerek biyolojik gerekse kültürel farklılıkların bulunduğu savunulabilir. Ancak cinsiyetler arası farklılıkların mevcudiyeti zayıflık olarak yorumlanmamalıdır. Nitekim çalışma kapsamında vurgulandığı üzere; eşitlik ilkesinde temel olan aynı durumdaki kişilere aynı muamele yapılması iken farklı durumdaki kişilere ise farklı muamele yapılmasıdır. Fakat burada hem teoride hem de uygulamada yer yer farklı muamelelerin gerekçesinin önemli görülmediği tespit edilmektedir. Kanaatimizce, bir farklı muameleden bahsediliyorsa bunun gerekçesinin açıklanması çok önemlidir. Zira feminist teorilerce karşı çıkılan nokta “zayıflık” vurgusu olup; yaş ya da fiziksel engel vb. durumlardan dolayı “zayıf” olarak nitelendirilen kişilere yapılan farklı muamele gibi kadınlara da farklı muamele yapılması durumunda bu muamelenin kadını erkekten aşağı konumda görerek yapılmasına karşı çıkmıştır.

Sosyalist feminizm kapitalizmin kadınların ezilmesi ve eşitsizliğe maruz kalmalarında önemli rol oynadığını vurgulayarak liberal feminizmin kapitalizmi eleştirmemesini eleştirmiştir. Liberal feminizmin cinsiyet eşitliğinin serbest piyasa ekonomisinde gerçekleşebileceğini savunması karşısında sosyalist feministler, kapitalizmin kâr amacı güden doğası nedeniyle kadınların sömürülmesine neden olduğunu ve ekonomik bağımlılığın eşitsizliklere yol açtığını savunmuşlardır. Sosyalist feministlere göre yasa önünde eşitlik ilkesi kapitalist sistem tarafından öngörülmüş olup ilkenin ekonomik eşitsizliklere uygulanmaması eşitsizliği maskeleymiştir. Ayrıca yasaların genelliği gereği herkese uygulanması sonucunda kişilerin şahsi konumlarındaki farklılıklar yok sayılacak, eşitlik soyut bir kavram olarak kalacak ve eşitsizlik yadsınacaktır. Bu eleştirilere ilişkin kanaatimiz, kapitalizmin kadınların ezilmesi ve eşitsizliğe maruz kalmalarında rolü bulursa da ekonomik eşitsizliklerin giderilmesinin tek başına ideal eşitlik hedefine ulaşılması noktasında yeterli olmayacağı yönündedir. Sosyalist feminizmin bir diğer eleştirisi sınıf ayrımcılığının tarihsel olarak liberal feminizme nüfuz etmiş olmasına ilişkin olup sosyalist feministlerce liberal feministlerin sınıfsal ekonomik farklılıkları göz ardı etmesi eleştirilmiştir. Nitekim sosyalist

feminizmde liberal feminizmin sadece -veya esas olarak- üst ve orta sınıf, heteroseksüel, beyaz kadınların çıkarlarına odaklanmaları eleştirilmiştir. Sosyalist feminizmin liberal feminizme yönelttiği eleştirilerin odak noktasında sınıf kavramı bulunmaktadır. Sosyalist feministler kadınlar arası sınıfsal farklılıkların ve işçi sınıfındaki kadınların ekonomik ve sosyal sömürsünün cinsiyet eşitliği mücadelesinin bir parçası olduğunu vurgulamıştır. Bu doğrultuda sınıfsız toplumlardaki farklılıkların da toplumu oluşturan bireyler arasında güçlü ya da zayıf özellikler olarak sınıflaşmaya neden olacağı ve kadın-erkek arasındaki farklılıkların yanında kadınlar arasında da eşitsizliklerin ortaya çıkacağı belirtilmelidir. Toplumun farklı sınıflarında yer alan kadınların farklı şekillerde ayrımcılıklara maruz kaldıklarına ilişkin pek çok örneğin somut olaylara yansıdığı göz önünde bulundurulduğunda, kanaatimizce sosyalist feminizmin sınıf ayrımı kapsamında değerlendirme yapması yerinde görülecektir.

Postmodernist feminizmin eleştirilerinden önceki feminist teorilerle kesişenler olduğu gibi her geçen gün yaşanan sorunlar ve gelişmeler çerçevesinde sürekli bir değişimin bulunduğu da belirtilmelidir. Postmodernist feminizmde ırk, cinsel yönelim, sınıf, yaş gibi nedenlerle birbirlerinden farklılaşan kadınların bu farklılıklarının hayat deneyimlerinin de farklılaşmasına neden olacağı vurgulanmıştır. Bu nedenle postmodern feministlerin liberal feminizme yönelttiği temel eleştirilerden biri; tek veya sabit bir kadın kategorisinin varlığından bahsedilemeyeceği ve “kadın” kategorisinin değişkenliğine ilişkindir. Nitekim birbirinden farklı ve öznel deneyimleri olan kadınların liberal feminist çerçevede tek bir kimlik altında toplanıp cinsiyet eşitliği mücadelesi yürütülmesinin mümkün olamayacağı ve bu mücadelelerin evrensel bir anlatımla özetlenemeyeceği savunulmuştur. Bu eleştiri kültürel feministlerin eleştirilerinde de yer almış olup eleştiriye katıldığımızı belirterek yukarıdaki açıklamalara atıf yapmak yerinde olacaktır. Postmodernist feminizmin bir başka eleştirisi liberal feminizmin kadınları kamusal alanda hakkı olan kişiler olarak görmemesi nedeniyle ataerkil yapı içinde kadınların kendilerine yer edinememelerine ilişkindir. Bu eleştiri; radikal feministlerin özel alan-kamusal alan ayrımının göz ardı edilmesine ilişkin eleştirisiyle kesişmekte olup yukarıda belirtildiği üzere; kanaatimizce kadınların hem kamusal hem özel alanda yer alabilmelerinin herhangi bir kısıtlamaya maruz bırakılmadan güvence altına alınması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akad, Mehmet ve Bihterin Vural Dinçkol. *Genel Kamu Hukuku*. İstanbul: Der Yayınları, 2015.
- Akbaba, Zeynep Burcu. “Milletvekili Seçilme Yeterliliği”. Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Akçabay, F. Ceren. “Feminist Hukuk Metodolojisi: Hukuk Uygulaması, Feminizm ve Politika”, *Hukuk ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları* içinde, ed. Gülriz Uygur ve Nadire Özdemir, 17-57. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019.
- Akıntürk, Turgut. *Aile Hukuku*. Ankara: Beta Yayınları, 2008.
- Akıntürk, Turgut. “Medeni Kanun Tasarısında Kadın-Erkek Eşitliği”, *Hukukta Kadın Sempozyumu*. Ankara: Başbakanlık Yayınları, 2000.
- Alcoff, Linda. “Cultural Feminism versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory”. *The University of Chicago Press* 13, sy. 3 (Spring 1988): 405-436.
- Altınbaş, Deniz. “Liberal Feminizm”. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi* 9 (2006): 21-52.
- Arat, Necla. *Feminizmin ABC'si*. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Aristoteles, *Politika*. trc. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Ataman, Muhittin. “Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti”. *Alternatif Politika* 1, sy. 1 (Nisan 2009): 1-41.
- Aydoğdu, Burçin. “Aristotelesçi Eşitlik Kavramı ve Arkaplanı”. *Hukuk Kuramı* 8, sy. 1, (Eylül 2023): 31-65.
- Aydoğdu, Burçin. *Kazanılmış Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Temellendirilmesi*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020.
- Barker, Drucilla K., Suzanne Bergeron and Susan F. Feiner. *Liberating Economics Feminist Perspectives on Families, Work and Globalization*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 2021.
- Bartlett, Katharine T. “Feminist Legal Methods”. In *Feminist Legal Theory*, edited by D. Kelly Weisberg. Philadelphia: Temple University Press, 1993.
- Bartlett Katherine ve Kennedy Rosanne, *Feminist Legal Theory Readings In Law And Gender*, (Routledge, 1991).
- Barnett, Hilaire. *Introduction to Feminist Jurisprudence*. London: Cavendish, 1998.

Baxter, Judith. *Positioning Gender in Discourse A Feminist Methodology*. New York: MacMillan, 2003.

Boyacı, Nihal Petek. "Platon'da Kadın Sorunu Üzerine Bir Tartışma". *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 18 (Güz 2014): 205-230.

Butler, Judith. *Gender Trouble*. New York: Routledge Press, 1999.

Chodorow, Nancy. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley, California 1978.

Crenshaw, Kimberlé. "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity, Politics, and Violence Against Women of Color". *Stanford Law Review* 43, sy. 6. (1991): 1241-1299.

Crenshaw, Kimberlé. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *University of Chicago Legal Forum* 1, sy. 8, 1989.

Çaha, Ömer. *Sivil Kadın*. Ankara: Vadi Yayınları, 1996.

Çam Zekeriya, Çavdar Duygu, Seydooğulları Sedef ve Çok Figen. "Ahlak Gelişimine Klasik ve Yeni Kuramsal Yaklaşımlar". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 12/2 (2012): 1211-1225.

De Beauvoir, Simone. *İkinci Cinsiyet Cilt 1- Olgular ve Efsaneler*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019.

De Beauvoir, Simone. *İkinci Cinsiyet Cilt 2-Yaşanmış Deneyim*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019.

Demir, Abdullah. *Klasik Mantık*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınevi, 2013.

Demir, Nazlı Hilal. *Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları ve İdeal Bir Hukuk Anlayışı*. İstanbul: On İki Levha Yayınevi, 2017.

Dikici, Erkan. "Feminizmin Üç Ana Akımı: Liberal, Marksist ve Radikal Feminizm Teorileri". *International Journal of Social Science* 43 (2016): 523-532.

Dinçkol, Bihterin. "Aristo ve Rousseau'da Kadın-Erkek Eşitsizliği". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi 10. Yıl Armağanı* içinde, 179-191, İstanbul, 1993.

Donovan, Josephine. *Feminist Teori*. trc. Aksu Bora, Fevziye Sayılan ve Meltem Ağduk Gevrek. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Eisenstein, Zillah. *The Radical Future of Liberal Feminism*. London: Longman Higher Education, 1981.

Ekinci, Bezar Eylem. “Anayasa Hukukuna Feminist Yaklaşımlar ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine İlişkin Genel Bir Değerlendirme”, *Hukuk ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*, ed. Gülriz Uygur ve Nadire Özdemir, Ankara: Seçkin Yayınevi, 2022.

Elizabeth v. Spelman, “Aristotle and the Politicization of the Soul”. In *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*, edited by Sandra Harding and Merrill B. Hintikka. New York: Kluwer Academic Publishers, 1983.

Elshtain, Jean Bethke. *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981.

Eroksal Ülger, Gülçin. “Türk Anayasalarında Kadın Hakları ve Uygulamalarıyla İlgili Bir Değerlendirme”. *Yasama Dergisi*, sy. 31 (2015): 24-45.

Ferguson, Ann. “Benliğin Cepheleri Üzerine Feminist Bir Teori”, *Kadın Araştırmalarında Yöntem*. trc. Ayşe Durakbaşı, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1995.

Foucault, Michel. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. Edited by Colin Gordon, New York: Vintage USA, 1980.

Freeman, Michael D. Alan. *Lloyd's Introduction to Jurisprudence*. London: Stevens&Sons, 1985.

Friedan, Betty. *Feminine Mystique*. New York: Norton paperback, 2013.

Gilligan, Carol. *In a Different Voice*. Massachusetts: Harvard University Press, 1982.

Gilman, Charlotte Perkins. *Herland*. New York: Dover Publications, 1998.

Gören, Zafer. "Genel Eşitlik İlkesi", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 22 Cevdet Yavuz'a Armağan, sy. 3 (2016): 3279-3301.

Gözler, Kemal. *Anayasa Hukukunun Metodolojisi*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 1999.

Grosz, Elizabeth. “Sexual Difference and the Problem of Essentialism,” in *The Essential Difference*, edited by Naomi Schor and Elizabeth Weed. Bloomington: Indiana University Press, 1994.

Güneş, Ahmet Mithat. *Hukuk Metodolojisi*, Bursa: Ekin Yayınevi, 2022.

Güriz, Adnan. *Hukuk Felsefesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020.

Güriz, Adnan. *Feminizm, Postmodernizm ve Hukuk*. Ankara: Phoenix, 2011.

Hartmann, Heidi. Marksizm’le Feminizm’in Mutsuz Evliliği. trc. Gülşad Aygen. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006.

- Heper, Altan. "Feminizm ve Hukuk" *Hukuk Kuramı* 1, sy. 5, 2014: 11-27.
- Holmstrom, Nancy. "The Socialist Feminist Project," *Monthly Review Press* 54, sy. 10, 2002.
- Irigaray, Luce. "Speculum of The Other Woman", New York: *Cornell University Press*, 1985.
- Işıқтаç, Yasemin. *Hukuk Felsefesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2021.
- Işıқтаç, Yasemin ve Koloş, Umut. *Hukuk Sosyolojisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Jaggar, Alison M. *Feminist Politics and Human Nature*. New Jersey: Rowman& Allanheld, 1983.
- Jordan Ana, Masculinizing Care? Gender, Ethics of Care, and Fathers' Rights Groups. 20-41.
- Kandemir, Orhan ve Kaya, Ferudun. "Gelir Dağılımının Yüksek Öğretimde Fırsat Eşitliğine Etkisi: Türkiye'de Özel Üniversite Gerçeği", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 18, sy. 2, 2010.
- Karaaslan, Ümrân. "19. Yüzyılda Batı'da Kadın Hakları Hareketinin Tarihsel Gelişimi". Yüksek Lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2015.
- Karamustafaoğlu, Tunçer. *Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları 262, Sevinç Matbaası, 1970.
- Karayağcın Yaşar ve Aynur Yongalık. *Hukukda Öğretim-Kaynaklar-Metod: Problem Çözme*. Ankara, 2008.
- Kingsley Kent, Susan. "Feminism, what is it? Definitions: An overview", *The Routledge Global History Of Feminism*, Smith Bonnie et all., 2022.
- Kurul Tural, Nejla. *Eğitim Finansmanı*, Siyasal Kitabevi, 2012, Ankara.
- Littleton, Christine A. "Reconstructing Sexual Equality." *California Law Review* 75, 1987: 1279-1337.
- Littlewood, Barbara. *Feminist Perspectives on Sociology*, London: Routledge, 2004.
- Lóránd Zsófia, "Socialism", *The Routledge Global History Of Feminism*, ed. Bonnie G. Smith ve Nova Robinson. New York: Routledge, 2022.
- Lykke, Nina. *Feminist Studies A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing*. New York: Routledge, 2010.

MacKinnon Catherine A., *Toward a Feminist Theory of the State*, Cambridge: Harvard University Press, 1991.

MacKinnon Catherine A., “Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory”, *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 7, sy. 3. Cambridge, 1982: 515-544.

Martin, Thomas R., *Pericles: A Biography In Context*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Mellor, Anne K. “Mary Wollstonecraft’s A Vindication of the Rights of Woman and the Women Writers of Her Day,” *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*, ed. Claudia Johnson, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Mies, Maria. *Methodische Postulate zur Frauenforschung: Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis*, 1: 41-63.1995.

Mill, John Stuart. *The Subjection of Women 1869*, ed. Stefan Collini, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Mill, John Stuart. *The Inequality Between The Sexes*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021.

Moroğlu, Nazan. *Kadının Soyadı*. İstanbul: Beta Yayınevi, 1999.

Moroğlu, Nazan. “Medeni Yasa’ya Göre Kadının Soyadı ve Bir Öneri”. *İstanbul Barosu Dergisi*, sy. 5 (2005): 1492-1511.

Nagel, Thomas. “MacKinnon on Sexual Domination”, *Secular Philosophy and the Religious Temperament Essays 2002-2008*. New York: Oxford University Press, 2010.

Nussbaum, Martha C. *Sex and Social Justice*, New York: Oxford University Press, 2000.

Orff, Jennifer L., “Demanding Justice without Truth: The Difficulty of Postmodern Feminist Legal Theory”, *Loyola of Los Angeles Law Review* 28, 1995.

Öcal Apaydın, Bahar. “Son Yargı Kararları Işığında Kadının Soyadı Meselesi Çözümüne Kavuşturulmuş mudur?”. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6, sy. 2, Aralık 2015: 425-458.

Özbudun, Ergun. *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2021.

Özkürallı, İlkay. “Queer Teori”, *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, haz. Feryal Saygılıgil, 211-227. Ankara: Dipnot Yayınları, 2022.

Phillips, Anne. “Feminism and Liberalism Revisited: Has Martha Nussbaum Got It Right?” *Constellations* 8, sy. 2, 249-266, 2001.

Powell, Christopher ve Dépelteau François, *İlişkisel Sosyoloji Ontolojik ve Teorik Yönelimler*. Ankara: Phoenix Yayınları, 2015.

Richter, Rudolf. *Sosyolojik Paradigmalar: Klasik ve Modern Sosyoloji Anlayışlarına Giriş*. trc. Necmettin Doğan, İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

Ritzer, George. *Sosyoloji Kuramları*. Ankara: De Ki Basım Yayım Ltd. Şti, 2011.

Ritzer, George ve Jeffrey, Stepnisky. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri*. Ankara: De Ki Basım Yayım Ltd. Şti, 2013.

Sadurski, Wojciech. The Concept Of Legal Equality And An Underlying Theory Of Discrimination, St. Louis-Warsaw Transatlantic L.J. 63, 1998.

Scott, Joan Wallach. *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press, 1988.

Serozan, Rona. *Hukukta Yöntem*. İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2015.

Sever, D. Çiğdem. İdare Hukukuna Feminist Pencereden Bakmak: Yaklaşım, Yöntem ve Bazı Meseleleri Yeniden Düşünmek. *Hukukta Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları* ed. Uygur, Gülriz. 213-239. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2018.

Sirmen, Lale. “Medeni Hukuktaki Son Gelişmelerin Işığı Altında Evlenme ve Boşanma Alanında Yeniden Düzenlenmesi Gereken Konular, *Hukukta Kadın Sempozyumu*, Ankara: Başbakanlık Yayınları, 2000.

Smith, Patricia. “Introduction.” *Feminist Jurisprudence*. Ed. Patricia Smith. New York: Oxford University Press, 1993.

Snyder R., Claire. “What Is Third-Wave Feminism? A New Directions Essay,” *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 34, no. 1, Autumn 2008.

Sözer, Ali Nazım. *Hukukta Yöntembilim*. İzmir: Beta Yayıncılık, 2013.

Şahin, Fatma Süzgün. “Feminist Hukuk Teorisinde Metodoloji”. Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.

Tanör, Bülent ve Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınevi, 2012.

Taş, Gün. “Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri”, *Akademik Hassasiyetler* 3, sy. 5, 163-175, 2013.

Tekeli, Şirin. *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, İstanbul: Birikim Yayınları, 1982.

Tong, Rosemarie. *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. Boulder: Westview Press, 2014.

Turner, Bryan S. *Eşitlik*. trc. Bahadır Sina Şener. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997.

Uygun, Oktay. *Hukuk Teorileri*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021.

Uygur, Gülriz ve Nadire Özdemir. *Hukuk ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*, Ankara: Seçkin Yayınevi, 2022.

Uzun, Ertuğrul. *Hukuk Metodolojisinin Sorunları*. İstanbul: Nora Kitap, 2018.

Yayla, Atilla. *Liberalizm*. Ankara: Liberte Yayınları, 2015.

Yüksel, Murat. *Feminist Hukuk Kuramı ve Feminist Düşünce Teorileri*, İstanbul: Beta Yayınevi, 2003.

Yükselbaba, Ülker. “Kadın ve Kamusal Alan: Kadının, Kadın Olarak Mücadelesi”, *Kadın, Kamusal Alan ve Hukuk*, İstanbul: Tekin Yayınları, 2017.

Waters, Malcolm. *Modern Sosyoloji Kuramları*. trc. Cihirlioğlu Zafer, Ankara: Gündoğan Yayınları, 2009.

Whitford, Margaret. *Luce Irigaray: Philosophy in the Feminine*. Oxford: Routledge, 1991.

Wollstonecraft, Mary. *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*. Trc. Deniz Hakyemez. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.

Elektronik Kaynaklar

Arat Necla, “Feminist Hukuk”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, sy. 9, 2006, erişim 18.04.2023, <https://dergipark.org.tr/pub/iukad/issue/728/7861>.

Arıkan, Engin. Feminist Düşünce ve Feminist Hukuk İçin Radikal Bir Kılavuz: Catherine A. MacKinnon, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 21, sy. 2, 2019: 661-684, <https://dergipark.org.tr/pub/deuhfd/issue/51788/642020>.

Bennett, Judith M. “Feminism and History”. *Gender & History* 1, sy. 3, Autumn, 1989: 251-272. Erişim 12.01.2023. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0424.1989.tb00256.x>.

Berktaş, Fatmagül. Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye, http://stk.bilgi.edu.tr/docs/berktay_std_7.pdf

Bock, Gisela. “Women’s History and Gender History: Aspects of an International Debate”. *Gender & History* 1, sy. 1, 1989: 7-30. Erişim 12.01.2023. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0424.1989.tb00232.x>.

Boxer, Marilyn J. “Rethinking the Socialist Construction and International Career of the Concept ‘Bourgeois Feminism,’” *American Historical Review* 112, sy. 1, 2007, 131–158.

Cain, Patricia A., "Feminism and the Limits of Equality". *Santa Clara Law Digital Commons* (1989). <https://digitalcommons.law.scu.edu/facpubs/264/>.

Carastathis, A. (2014), The Concept of Intersectionality in Feminist Theory. *Philosophy Compass*, 9: 304-314. <https://doi.org/10.1111/phc3.12129>

Çağlar Gürgey, Fatma İrem. "Feminist Hukuk Teorisi" Nedir?, *Hukuk Kuramı* 1, sy. 5, 28-44. Eylül-Ekim 2014. https://www.hukukkurami.net/editor/Sayi_5/05_03_gurgey.pdf

Eisenstein Zillah. "Constructing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism", *Critical Sociology* 25, sy. 2/3, 1999: 196-217, erişim 12.03.2023, <https://doi.org/10.1177/08969205990250020901>.

Fernandes, Monica G. "The transnational factor: The beginnings of South Africa's women's movement", *New Contree* 73, sy. 3, erişim 18.05.2023, <https://bura.brunel.ac.uk/bitstream/2438/25991/1/FullText.pdf>.

Fuller, Margaret. *Woman in the Nineteenth Century*, Project Gutenberg eBook, 2005, Erişim Tarihi: 10.03.2023, <https://www.gutenberg.org/ebooks/8642>.

Helvacı, Serap. "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin ve Anayasa Mahkemesinin Kararları Işığında Evli Kadının Soyadı", *MHB* 35, sy. 1, 2015. erişim 03.07.2023. <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/1CD58DF90A/D1CBBE8D36484155983ADDF1D39DA CE3?doi>

Koonz, Claudia. "Review of Post Scripts, by Joan Wallach Scott", *Women's Review of Books* 6, sy. 4, 1989: 19-20, <https://www.jstor.org/stable/4020479?origin=crossref>.

Lewis, Jone Johnson. "What Does Suffrage Mean?" ThoughtCo. <https://www.thoughtco.com/definition-of-suffragr-3530522>

Liddicoat, Anthony J., "Ethnomethodology", *The International Encyclopedia of Linguistic Anthropology*, (2020): 1-8, erişim 23.06.2023, <https://doi.org/10.1002/9781118786093.iela0120>.

Radin, Margaret Jane. "Please Be Careful with Cultural Feminism", *Stanford Law Review* 45, no 6, 1567-1569. 1993. <https://www.jstor.org/stable/1229113>

Marx, Karl. *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, Project Gutenberg eBook, 1998, 202. Erişim 17.03.2023, <https://www.gutenberg.org/files/1346/1346-h/1346-h.htm>.

Mitchell, Juliet ve Oakley, Ann. *Kadın ve Eşitlik*, trc. Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, 1998. Erişim 28.04.2023, <https://www.hiperkitap.com/kadin-ve-esitlik?disaaktar=kunye-tab>.

Plumwood Val, *Feminism and the Mastery of Nature*, Routledge, 1993, <https://warwick.ac.uk/fac/arts/english/currentstudents/undergraduate/modules/fulllist/first/en122/lecturelist2017-18/plumwood.pdf>

Rhode, Deborah L. “The Unfinished Agenda: Women And The Legal Profession”, *American Bar Association Commission on Women in the Profession*, 2001: 37, Erişim 05.04.2023, <https://womenlaw.law.stanford.edu/pdf/aba.unfinished.agenda.pdf>.

Şenay Eray, “Teorik Bir Tartışma Olarak Feminizm ve Bürokrasi”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi* 54, sy. 3, 2019.
(http://www.makalesistemi.com/panel/files/manuscript_files_publish/e61942b4897972dd6a60f8037db34c7c/e2f19b833f5743a6771d7433261dcde3/6a263324607d58e.pdf)

Voronina, Olga. “Soviet Patriarchy: Past and Present”, *Hypatia* 8, no. 4, fall 1993.
<https://www.jstor.org/stable/3810373>

Wendy W., Williams. “Notes from a First Generation”. *University of Chicago Legal Forum* 1, (1989): 99-114.
<https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1050&context=uclf>.

Yükselbaba, Ülker. “Feminist Perspektiften Hukuk”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 74, sy. 1, 2016: 123-128, erişim 25.02.2022,
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/292206>.

Bursa Uludağ Üniversitesi Vetis uzaktan erişim sistemi (Turcademy, Lexpera, Hiperkitap, Jstor, Taylor&Francis)

Declaration of Sentiments. <<http://legacy.fordham.edu/halsall/mod/senecafalls.asp>>

1580 No’lu Belediye Kanunu, 03.04.1930 <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1471.pdf>

İntibah-ı Mebusan Kanunu Değişikliği
<https://www.tbmm.gov.tr/files/anayasa/docs/1924/1924-3/3-degisiklik.pdf>

<https://www.merriam-webster.com/words-at-play/liberal-meaning-origin-history>

<https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>

<https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R45483/23>

<https://nzhistory.govt.nz/politics/womens-suffrage/brief-history>

“1998 Declaration of Sentiments of the National Organization for Women,”
<http://www.now.org/organization/conference/1998/vision98.html>

Seneca Falls Bildirgesi / Duygu Bildirgesi, trc. Fehmiye Ceren Akçabay ve İlayda Tuana Öztunçel, Erişim 28.06.2023, <https://hukukbook.com/seneca-falls-bildirgesi-duygu-bildirgesi/>.

Anayasa Mahkemesi Norm Denetimi kararları
<https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2023/38>

AYM, 1997/61 E., 1998/59 K., 29.09.1998,
<https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/Dosyalar/Kararlar/KararPDF/1998-59-nrm.pdf>.

https://www.anayasa.gov.tr/Kararlar/GenelKurul/Basvuru_Karari/2018-9.pdf

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/10/20111021-8.htm>

<https://sozluk.gov.tr/>

AİHM; Burghartz v. Switzerland, Appl. No. 16213/90, 22.02.1994, 27.
<https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/1072022102133inhakdergi9.pdf>

<https://rbscp.lib.rochester.edu/wny-womens-rights-movement>

İran’da kız çocuklarının eğitim hakkının sistematik olarak engellenmesine yönelik 16 Mart 2023 tarihli Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği yazısı;
<https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/03/iran-deliberate-poisoning-schoolgirls-further-evidence-continuous-violence>

Human Development Report Team 2010, “The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development”, United Nations Development Programme, 2010,
http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_EN_Complete_reprint.pdf,

Human Development Report 2019, Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century.

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_619577.pdf